

iktisat

dergisi

AYLIK DERGI

TEMMUZ 2000 SAYI: 403 1.500.000 TL.

Devlet ve Kapitalizm (I)

- Yüksel Akkaya • Sultan Atılgan • Neşecan Balkan
- İ. Melih Baş • Gülen Elmas
- Gamze Yücesan Özdemir • Dani Rodrik
- Sungur Savran • Kurtar Tanyılmaz

İFMC

İÜ İKTİSAT FAKÜLTESİ MEZUNLARI CEMİYETİ
YAYIN ORGANIDIR

• ESKİ SAYILARI DA OKUNUR •

EDİNEBİLECEĞİNİZ SAYILAR

SAYI

KONU

268	Keynes
305-307	Değişen Dünya, Doğu Avrupa ve Türkiye
313	Kadın Hakları, Avrupa Topluluğu ve Türkiye
314	Değişen Dünya ve Yeni Sağ
333	Üçüncü Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi
341	Sosyal Demokrasi Krizde
342	Büyüyen Asya Şans mı, Tehlike mi?
343	İslamcılar Strateji Arayışında
344	Sanayileşme Stratejisi
347	Globalleşme Kısacasında Türkiye
348	Krizden Çıkış İçin Son Hamle Özelleştirme
350	İslam Ekonomisi
353-354	Solun Yeni Ekonomi Politikaları
355	Ekonominin Gerçekleri ('94'den '95'e)
359	Gümrük Birliği mi, İslam Ortak Pazarı mı?
360-361	Sosyal Güvenlik Sistemi: Sorunlar ve Çözümleri
362	Küreselleşme, Ulus Devlet ve Kimlik
364	Eğitim Politikaları
365	İktisat Teorisinde Son Gelişmeler
366-367	Kapitalizm ve Azgelişmişlik Kalkınma İktisadının Sonu mu?
368	Türkiye'de Sermaye, Devlet, Siyaset (22. İktisatçılar Haftası)
369	Sendikalar ve Küreselleşme
370-371	İşgücü, Esneklik ve Sermaye
372	Gelişme, İtaat ve Değişim
373	Reel Sosyalizmin Krizi ve Gelecek
374	Seçim Sistemleri, Temsil Krizi ve Türkiye
375	Uluslararası Sistemdeki Değişimler ve Türkiye
376	Üniversiteler, Bilim ve İktisat
377	Kadınlar ve Çalışma Yaşamı
378	Finans, Rant ve Küresel İlişkiler Açında Türkiye
379	Enflasyon, Eşitsizlikler ve Engeller
380	Türkiye'nin Dinamikleri (23. İktisatçılar Haftası)
381	Küreselleşen Sermayenin Anayasası: MAİ
382	Genç İktisatçının Meslek Rehberi, Globalleşme ve Devlet
383	75. Yılında Cumhuriyet
384	Kriz
385	Konsolde Bütçe: Durum ve Beklentiler
386	Yeni Dünya Düzeninde Türkiye
387	Sermaye Piyasaları ve Bankalar
388	Türkiye'de Siyasetin Boyutları
389	İktisat Metodolojisi
390-391	Yüzyıl Biterken Geleceğe Bakış (24. İktisatçılar Haftası)
392-393	Sosyal Demokrasi
394	Devlet-i Aliyye'nin Mirası
395	Ulaştırma Ekonomisi
396	Seçmeler-İktisat Yazıları
397-398	Bütçe ve Maliye Politikaları
399	Türkiye-AB-Avrasya
400	Borsanın Gelişiminde Kurumsal Yatırımcılar
401-402	Değişen Dünyada Türkiye'nin Yeri (25. İktisatçılar Haftası)

SÜREKLİ İZLEMENİZ İSTİYORSANIZ ABONE OLUN

İktisat dergisi

AYLIK DERGİ

Sayı: 403 Temmuz 2000 Fiyatı: 1.500.000.-TL

I.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti
yayın organıdır. İktisat Dergisi,
aylık olarak yayımlanır
Kurucuları:
Nihat Batır, Oktay Emed, Reşad Umur,
Sahibi:
I.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti adına
Yönetim Kurulu Başkanı
Aipay Biber
Genel Yayın Yönetmeni:
Metin Sarfati
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:
Hikmet Akççek
Yayın Kurulu:
Hikmet Akççek, İlker Aktükün,
Serhat Aliğil, Fuat Ercan,
Yasemin Öztürk, Metin Sarfati,
Mehmet Yavuzkan
Özel Sayı Editörü:
Fuat Ercan
Danışma Kurulu:
Öztin Akgüç, Erdoğan Alkin, Kaya Ardic,
Taner Berksoy, Nihat Falay, Tamer İşgüden,
Kuvvet Lordoğlu, Türkel Minibaşı,
Murat Özyüksel, Nail Satlıgan,
Ümit Şenesen, Gül Günver Turan
Yayın Kurulu Sekreteri:
İsmail Azgıt
Yönetim Yeri:
Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No:27/6
80090 Taksim/İSTANBUL
Tel: (0212) 250 50 34 - 235 61 55
Fax: (0212) 255 17 73
E-posta: dergi@ifmc.org.tr
bilgi@ifmc.org.tr
http: www.ifmc.org.tr
Ofset Hazırlık-Baskı:
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd.
Tel: 0212 212 03 39 pbx
Dağıtım:
Dünya Süper Dağıtım
Abone Koşulları:
Yıllık: 15 milyon TL
Altı aylık: 7.5 milyon TL
Üye, Öğrenci, Arş.-Gör.ve Öğretim Üyesi:
(Yıllık) 12 milyon TL
Yurtdışı: 60\$
Abone Hesap No:
Akbank Taksim 7097-DHU
İşbankası Taksim 544077
Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti
bağlamaz, görüşler yazarlarına aittir.
Yayınlamak amacıyla gönderilen yazıların
iki nüsha olarak mümkünse bilgisayar
disketiyle birlikte ulaştırılmasını rica ederiz.

D

evlet kavramı genelde sosyal bilimlerde özel de ise iktisat disiplini için sürekli tartışmalı bir kavram olagelmıştır. Türkiye'nin tarihsel geçeceği göz önüne alındığında 'devlet' kavramını anlamak ve açıklamak çok daha zorlu bir kavrama dönüşmüştür. Daha öğrencilik yıllarında bir araştırma için Erzurum'un küçük bir yerleşim biriminde anket yapmaya çalışıyordum. Anket, bir kadınlara bir de erkekler

in için hazırlanmıştı. Ve o küçük yerleşim biriminin ileri geleni;

- "biz kadınlarla sizin tek başınıza görüşme yapmanıza izin vermeyiz" dedi ve devamlı ekledi,
- "siz devlet babanın burada temsilcisiniz, size izin vermesek, hiç görmediğimiz ve dokunmadığımız devlet babanın eli bize yetişir, bize ulaşır. Bu yüzden anketleri yapmanıza istemesek bile izin vermek zorundayız" demişti.

Aslında devletle her hangi bir ilişkisi olmayan ve özel bir araştırma birimi ile Milliyet gazetesinin gerçekleştirdiği bu çalışma, Türk halkının devlete ilişkin nasıl bir yaklaşımı olduğunu gösteriyor. Orada uzakta devlet denilen bir olgu, bir 'büyük özne' var ve doğrusu bu büyük öznenin eli her yere ulaşabilmekte ve genellikle de cezalandırıcı olmakta. Kamuoyunda devletin bu şekilde kavramlaştırılması bir çok yandan eleştiriye açık olduğu bir gerçeklik. Ama, çok daha fazla eleştirecek bir başka gerçeklik, sosyal bilimcilerin özellikle liberal analizlerin devlete ilişkin açıklamalarında devleti orada, tüm sosyal ilişkilerin uzağında duran özellikle de ekonomik mekanizmaların dışında duran bir gerçeklik olarak analiz etmeleridir. Aslında Marksist analizlerin bir kısmı içinde devlet araççı bir mantıkla analiz edilmekte, yani devlet orada duran bir araç ve sadece sermayenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere var olduğu yönünde bir açıklama yapılmakta. Oysa devlet sosyal ilişkiler dolayında, özellikle sosyal ilişkilere ilişkin olan güç ilişkileri dolayında belirlenir. Devlete ilişkisel bir ontolojiden yaklaştığımızda, güç ilişkilerinin dolayısıyla kapitalizmin değişim süreçlerine paralel olarak değişim sürecine gireceğini kabul etmemiz gerekiyor. Devleti, baba olarak gören anlayışla, devleti piyasa ilişkilerinin önünde engel olarak gören neo-liberal anlayış ve dahası devleti sadece sermayenin tekil çıkarlarını yerine getiren bir araç olarak gören anlayış aslında, verili ilişkileri ve ilişkiler dolayında gerçekleşen somut oluşum olarak devleti anlamamızı engelleyen bir niteliğe sahip olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Özellikle son yirmi ya da otuz yıl içinde egemen olan neo-liberal anlayış ya da hegemonya devlet olgusunun anlaşılabilirliğini daha bir zorlaştırmıştır.

Elinizdeki sayı ve daha sonraki sayıyı bu yüzden "devlet" sorununa ayırdık. Devlet kavramını ele aldığımız bu iki sayıda üzerinde durduğumuz temel noktalardan biri, olgunun farklı yönleriyle gözler önüne serilmesidir. Böyle bir şeyi gerçekleştirirken, bir başka noktaya daha dikkat ettik, olabildiğince devlet konusu üzerinde yapılan yeni çalışmalara ve yeni isimlere yönelmek. Türkiye'nin düşünsel dünyasında az sayıda bir aydın, yazar ve çizer grubunun olduğu, ve bu gerçekliğin bizzat bu grup ve daha da çok yayın organlarıncı yaratıldığı tespit ettik. Oysa artık düşünsel dünyanın 'star'lar devrini kapatmanın zamanı geldiğini düşünüyorum. En azından sorumluluğunu üstlendiğimi bu iki sayı da, olabildiğince özgün çalışmalara yer vermeye çalıştım.

'Yaz geldi' vurgusunun 'tatil' kavramıyla birlikte düşünüldüğü bir gerçeklik, bu yüzden de 'devlet' üzerine tasarladığımız bütünlüklü içeriğe ulaşamadık, çünkü istediğimiz bazı yazılar yazılmadı ya da yetiştirilemedi. Zamanlarını ayırarak dergimize katkıda bulunan arkadaşlara burada teşekkür etmek istiyorum. Şu an bu İktisat'tan yazısını okuyan İktisat Dergisi okurlarına da ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Ve genel olarak devlet ve özel olarak da dergideki yazılara ilişkin düşünce ve eleştirilerini aşağıdaki e-postaya iletirlerse memnun olurum.

Dostlukla...

Fuat ERCAN

e-posta: fuat_e@hotmail.com

İçindekiler

Söyleşi: "Günümüzde Devlet
ve Kapitalizm Üzerine"

3

Sungur Savran - Fuat Ercan

Piyasa ile Devlet Arasındaki
Gerilimin Teorisyonu:

16

F. A. von Hayek

Sultan Atılgan

GAP ve Devlet

25

Gülen Elmas

Kapitalizmde Devlet ve
Fabrika İlişkisi Üzerine

34

Gamze Yücesan Özdemir

Devlet, Sendikalar ve
Korporatist İlişkileri (I)

40

Yüksel Akkaya

Dünya Ekonomisine
Entegrasyon Kalkınma
Stratejilerinin Yerini
Tutabilir mi?

57

Dani Rodrik

Seattle ve Washington:
Kim, Neden İsyan Ediyor?

61

Neşecan Balkan

Devlet ve Çevre

71

İ. Melih Baş

Kriz Ve "Post-Fordizm"
Teorileri:

74

İstikrarlı Bir Kapitalizm
Mümkün(mü)dür(?)

- Karşılaştırmalı ve Eleştirel
Bir Değerlendirme -

Kurtar Tanyılmaz

Söyleşi: "Günümüzde Devlet ve Kapitalizm Üzerine"

Sungur Savran - Fuat Ercan*

Fuat Ercan - İktisat Dergisi yazı kurlunda 'Devlet üzerine' özel bir sayı gerçekleştirmeye karar verdiğimizde, sorunun farklı kesimler tarafından nasıl algılandığını yanıtacak bir çerçeve içinde dergiyi organize etmeyi kararlaştırmıştık. Fakat devlet üzerine bu kadar çok söz söylendiği günümüz koşullarında, bu sözleri sistematik bir şekilde sunma yönündeki yazı ve konuşma isteklerimiz genellikle geri çevrildi. Daha da ilginç olan durum, devlet kavramı üzerinde bir zamanlar çok fazla duran sol/marksist kesimden de bu yönde anlamlı bir çalışmanın olmadığı gözlemlendi. Oysa bizler, yani 1980'li yıllarda okuma etkinliğine girenler, bu dönemde devlet üzerine özellikle az gelişmişlik ve devlet ilişkisi üzerine çok anlamlı çalışmalar yapıldığını biliyoruz. Örnek olarak II. Tez Dergisi ya da Yapıt dergisinin sayfalarında ya da daha erken dönem Birikim Dergisi'nde, devlet üzerine bir çok şey söylendi, yazıldı, tartışıldı. Bu dönem gerçekleştirilen tartışmalar içinde devlet kavramlaştırması daha çok kapitalizmin genel dinamikleri dolayında ve dahası sınıfsal kavramlara referansla gerçekleştiriliyordu, oysa şimdi tüm bu çaba ve etkinlikler hiç yapılmamışçasına başka bir düzlemde sorun tartışılıyor.

İlk sorum "Gerçekten dünya bu kadar hızla değişti mi? Ya da belirli bir dönem dünyayı anlamaya çalıştığımız kavramlar ve düşünce yapıları gerçekten artık değişim karşısında çok mu yetersiz kaldı?"

İkinci sorum ise, son yıllarda devlet üzerine yürütülen anlama ve algılama çabasını basit bir mantıkla "Piyasa ve devlet ikilemi" üzerinden gerçekleştirilmesinin bu kadar belirleyici olmasını nasıl açıklayabiliriz.

Sungur Savran - Bunlar tam olarak çok boyutlu bir tartışmanın içinde ele alınabilecek sorunlar. Son dönemin eğilimlerini, senin gözüne çarpan özellik açık şekilde gösteriyor sanıyorum; bir dizi eğilim orada cisimleşiyor denilebilir. Birinci nokta olarak şunu belirtmek gerekiyor: Son dönemde, özellikle Sovyetler Birliği'nin ve diğer Doğu Avrupa rejim-

lerinin çöküşüyle birlikte hızlanan bir süreç içinde, Marksist teori büyük bir darbe yemiş gibi görünüyor. Bunu etkisi açısından söylüyorum; yoksa tezlerinin doğruluğu, yanlışlığı açısından değil. Elbette birçok insanın gözünde Marksist teorinin geçerliliği zaten Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte ortadan kalktı. Böyle düşünmeyenlerimiz için - benim için de- sorun, şu anda ortaya koyduğum sorun, doğrudan doğruya etkisinin azalmasıyla ilgilidir.

Tarihsel olarak Marksist Devlet teorisinin özgüllüğü, iki temel noktada özetlenebilir: Bunlardan bir tanesi, devletin sınıf karakteridir; bütün öteki devlet teorilerinden Marksizmi ayıran yanlardan birisi budur. Öteki ise, tarihsel olarak devletin sonsuz bir varlığının olması gerektiğini ve sınıfların ortadan kalkmasıyla birlikte -ki Marksizmin tamamen ayıncı yanındır- devlet ile toplum arasındaki ayrışmanın da ortadan kalkmasının, devletin yol olmasının mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Bu iki tez, Marksizmin genel olarak etkisinin azalmasıyla birlikte, giderek sosyal bilimlerde genel sol ve Marksist etkilerin zayıflamasından etkilenecek gerilemiştir. Geriye doğru düşününce, senin gayet iyi özetlediğin gibi, daha önceki dönemlerin tartışmalarını bir yana bıraksak dahi, 70'li yıllarda yapılan tartışmalarda, bir dizi Marksist devlet teorisi çalışmasında alınan mesafe ortada.

80'li yıllarda aslında bunlar başka biçimler olarak devam etti ve bütün o dönem boyunca gerçekten, devletin sınıfsal karakteri üzerine çok ciddi bir düşünme vardı. Ne kadar katılsanız da, katılmıyorsanız da, ciddi bir çalışmalar dizisi olduğunu kabul etmek zorundasınız. Buna karşılık, son dönemde işin bu yanı tamamen geri planda kalmış durumda. Esasen, senin sorduğun ikinci soruya da buradan bağlanabiliriz.

Devletin sınıf karakteri bir kez geri plana atıldığında (Marksist teorinin devletin sonsuz bir varlığının olması gerektiği ve ortadan kalkabileceği tezini bir yana bıraki-

Son dönemde, özellikle Sovyetler Birliği'nin ve diğer Doğu Avrupa rejimlerinin çöküşüyle birlikte hızlanan bir süreç içinde, Marksist teori büyük bir darbe yemiş gibi görünüyor.

* Devlet özel sayısına ayırdığımız bu sayımızda, İktisat Dergisi yazı kurulu adına ve bu sayının da editörlüğünü üstlenen FUAT ERCAN, Sungur Savran'la bir söyleşi gerçekleştirdi. Sizlere sunduğumuz bu söyleşiye ilişkin yorum ve eleştirilerinizi, Devlet sayısının devamı olan bir sonraki sayıya iletebilirsiniz.

yorum, çünkü o tamamen kapitalizmin ötesine geçişle, sosyalizmin, sınıfsız toplumun oluşumu teziyle ilgili olduğu için, bugünkü tartışmada güncel gelişmeler açısından sınıf karakteri meselesi daha önemli) çok belirgin bir nokta var. Son dönemin gelişmeleri (son 20-25 yıl sosyal analizde ara ara bu süreç gelişmekle birlikte, 90'lı yıllarda iyice ağırlık kazandı) devleti esas olarak liberal teorinin gözünden değerlendiren bir yaklaşıma sahne oldu.

Birincisi, -önce şöyle bir genel çerçeve çizelim- bütün tartışmanın devlet ile piyasa arasındaki ilişkiye yönelmesi, elbette neoliberalizmin dünya çapında gerek uluslararası bütünleşme, küreselleşme adı verilen uluslararası bütünleşme dolayısıyla piyasanın öne çıkmasıyla, gerekse kapitalizmin 1974-75'den bu yana sürmekte olan, -dünya kapitalizmini kastediyorum- depresif eğilimli uzun dalgasının karşısında her ikisine de cevap olarak, uluslararası sermayenin geliştirdiği stratejiyle ilgili. Böyle olunca bütün tartışma, piyasalara ne kadar müdahale edilmeli konusu etrafında döndüğü için...

Fuat Ercan - Fakat burada araya girecek bir noktaya değinmek istiyorum, liberal teorisyenler tarafından başından beri, devlet ve piyasa kavramlarını tamamen birbirinden bağımsız gerçeklikler olarak ele alınıyor, ya da devletin piyasanın etkin işlemesi açısından olumsuzluklar yarattığı sıkça dile getiriliyor. Bu anlamda eleştirel olmayan iktisat teorisi açısından, devlet iktisat teorisinin sevimsiz, yaramaz çocuğu. Sürekli olarak piyasa süreci ve mekanizmaları dışında, orada duran ve verili sınıfsal belirlemeler dışında bir devlet olduğu dile getiriliyor. Orada bir 'devlet' var ve her müdahalesi piyasayı olumsuz yönde etkiliyor. Burada işin ilginç tarafı, senin konuşmanda dile getirerek özetlediğin son 20-25 yıllık süreç; aslında toplumsal ilişkilerde sınıfsal belirlemelerin tüm rengini, dokusunu açığa çıkarttığı bir dönem. Artık sınıfsal belirlemeler bırakılabilirli bir mekanla sınırlı toplumsal ilişkiler alanını, bir bütün olarak dünya ölçeğinde belirleyiciliğini artırmış olduğu bir dönem ve bu dönemde; "devlet piyasaya karışmasın" deniliyor. Oysa kapitalist ilişkilerin bu gün ulaştığı aşamada, uluslararasılaşan yerel sermaye ile, zaten uzun bir zamandır dünya

ölçeğinde egemenliğini sürdüren 'para', 'üretken' ve 'ticari' kapitalistler arasındaki ilişkilere aracılık eden, bu ilişkilerin daha az riskli bir ortamda sürmesini sağlayan temel aygıtlardan biri ve hala en önemlisi devlettir. Bu anlamda kapitalist ilişkilerin dünya ölçeğinde belirleyici olduğu bir aşamada, hiç kuşkusuz devlet değişim geçirmekte, dünya ölçeğinde işleyen mekanizmaya uygun bir dizi bir dönüşüm geçirmekte, ama bu dönüşümü de yine devlet olmanın sağladığı olanaklar dolayında gerçekleştiriyor. Bir de her şeyin kapitalist ilişkiler dolayında belirleyici olduğu bir aşamada, devlete ilişkin kavramlaştırma da, zihinsel donanımlarını piyasanın en pahalı girdisi haline dönüştüren bir dizi bilim insanının sisteme ilişkin bilgi üretmesinin "devlet" kavramının dönüşmesinde oldukça etkin bir oynadı. Bu Türkiye'de de oldukça açık bir şekilde gerçekleştirildi. Piyasa dışında bir alternatif olmadığı yönündeki vurgular bilimsel bir kılıf uyduran bir dizi yazar-çizer, yeni sınıfsal oluşumu anlamamız önleyecek bir devlet-piyasa sahte karşıtlığı yaratırken, aslında bir dizi iyi niyetli çabaya rağmen, tamamen reaksiyoner bir tavırla ikili ayrımı ve dolayısıyla olumlu-olumsuz açmazını tersine çeviren yeni-yapısalcı okul ya da planlama geleneğinden gelenler, ya da üçüncü dünyacı yaklaşımlarda aynı sınıfsal olarak nötr bir kavramlaştırmaya yönelmişlerdir. Bu okullar için ise, piyasanın yarattığı tüm olumsuzluklar için tek ilaç ve çare olarak 'devlet' öne çıkarılmakta. Her iki durum içinde son yıllarda sıkça referans alınan ülke G.Kore oldu. Sonuçta her iki açıklamada da; gerek devlet gerekse piyasa homojen gerçeklikler olarak ele alınmakta ve sınıf karakterlerinden arındırılmakta. Bu konu üzerinde biraz dursak iyi olacak her halde...

Sungur Savran - Aslında bu son derece önemli bir yanı; şimdi o alana doğru girmemiz gerçekten doğru olur. Benim, "Devletin liberal teorisi" dediğim şeyle, bunun arasında çok ciddi bir bağlantı olduğu kanısındayım.

Biraz önce söylediğimi hemen bitirmeme izin verirsen, oradan bağlamam daha kolay olduğu için bunu yapmak istiyorum: Bir kez, -tam da devletin liberal teorisi dediğim teori burada önem kazanıyor- devletin sınıf karakterinden soyutlandığı, tahlil ondan kopa-

Son dönemin gelişmeleri devleti esas olarak liberal teorinin gözünden değerlendiren bir yaklaşıma sahne oldu.

rıldığı zaman sorun şu oluyor: Devlet sanki kendine ait, tamamen bağımsız, toplumun sınıflarının, çıkarlarının, (kendi mantığının da etkisiyle ortaya çıkan) sonucu, ürünü olmak yerine; kendi iradesini hep empoze etmeye çalışan bir ajan olarak, özne olarak görüldüğü takdirde sorun; bu ajanla, bu özneye kapitalist ekonominin genel yasalarının belirlendiği piyasa alanı düzeyi arasında bir gerilim halinde ele alınmaya başlanıyor ve o zaman, baktığımız, sınıflardan bağımsız bir devlet ve liberal teorinin sık sık dile getirdiği gibi, yatay ilişkilerin alanı olan piyasa. Tabii, piyasanın yatay ilişkilerin alanı olduğu doğru değil, bu 150 yıl önce teşhir edildi, sermaye-ücretli emek ilişkisinin görünürde yatay, yani eşit olan ilişkilerin arkasında son derece hiyerarşik, hatta fabrika içinde veya işyerinde despotik ilişkileri içerdiği ve onun temelinde işlediği, çoktan teşhir edilmiş durumda ama bugünkü dünyamızda bu noktalar unutuluyor ve liberal teoriler bunun üzerine kapatıyor.

Böyle baktığımız zaman, gerçekten tarihsel olarak kapitalizmin gelgitleri var. Merkantilist dönemden, Adam Smith'in ve Ricardo'nun temsil ettiği liberal iktisada geçiş aşamasında olduğu gibi; yani bir bakıma feodalitenin, o iki sınıf arasında, feodal sınıfla burjuvazi arasında bir dengeye dayanan devletin son dönemi ile Fransız Devrimi döneminde ve 19. Yüzyılın başında ortaya çıkan çelişki bugün kendini tekrarlıyor. O dönemde mutlakyetçi devletin merkantilist politikalarından liberalizme doğru bir atılım vardı ve burjuvazi, kendini bir ölçüde devlete karşı tanımlamak zorundaydı. Elbette devrimler dönemi olduğu için bunu anlamak çok daha kolay; çünkü feodal devletle karşı karşıya. Bugün ise, iki dünya savaşı arasının depresyonundan sonra ortaya çıkan müdahaleci devlet ve kalkınmacı devlet -bu ikisi paralel ele alınıyor ve biz de öyle yapalım ve devam edelim- bu ikisine karşı burjuvazinin sermaye birikiminin dinamikleri, dolayısıyla her iki tarafta da; yani hem emperyalist gelişmiş kapitalist ülkelerde, hem de bizim gibi emperyalizme tabi, ister Türkiye gibi yarı sanayileşmiş olsun, ister çok daha geri sosyoekonomik yapılarda olsun, burjuvazinin, uluslararası sermaye ile ilişkisi içinde, eski modele karşı tepkisi, devleti sanki burjuvazinin karşısına koyuyor.

Tabii eski dönemin sosyal mücadelelerini getirdiği belirli kazanımlar var. Eski Keynes döneminin, sosyal demokrat dönemin veya sosyal devlet döneminin -bu üçü genellikle özdeş kullanılıyor, bence değil, ama şimdi öyle söyleyelim ve geçelim- devleti, sınıf mücadelelerinin sonucudur, ve hiçbir zaman unutulmaması gerekiyor, burada en önemli faktör dünya çapında kapitalizmin ilga edildiği ülkelerle rekabettir. Eğer Sovyetler Birliği'nde, bütün sorunlarına rağmen işsizlik ortadan kalkmışsa, sağlık hizmetleri bir bakıma evrensel ve bedavaysa, eğitim hizmetleri evrensel ve bedavaysa, buna karşı Batı işçi sınıfının ve tabii ki bizim gibi geri ülke işçi sınıfının ideolojik olarak oraya doğru kaymasını engellemek üzere bu tip tedbirler almak gerekiyor. Onun için İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği hegemonyası dünya çapında çok etkilidir. İdeolojik bakımdan söylüyorum: yani Nazileri yenmiş ve bütün her şeye rağmen depresyon geçirmemiş bir ülkeden bahsediyorum; dolayısıyla, "sosyal devlet" bu rekabete bir cevaptı. Dolayısıyla, o sınıf devletinin içerisinde belirli şeyler koparılmış, ama o devletin içinde kalmıştır; şimdi, bugün yapılan tartışma o yüzden çok zordur. Örneğin Batı Avrupa'yı alalım. Bizim gibi ülkelerde sosyal devlet Anayasaya geçmiştir; ama karikatürü vardır. Ama Batı Avrupa'yı, yani "sosyal devlet" denen özgül kurumlaşmayı en iyi temsil eden çağrafyayı ele alırsak; burada devlet hem bir sınıf hâkimiyeti aracıdır, hem de kendi içinde belirli tavizler vermiş olduğu için, işçi sınıfının kazanımlarını içermektedir, kazanımlar bir ölçüde orada mündemictir. Dolayısıyla, gerçekten işçi sınıfının kazanımlarından kurtulmak isteyen burjuvazinin, devlete karşı olduğu gibi bir görünüm doğmuştur.

Fuat Ercan - Yani orada şöyle bir şey söylenebilir mi? Tarihin her aşamasında toplumsal ilişkileri içkin olan sınıfsal yapılar, devleti belirliyor; fakat devletin belirli bir döneme ait belirlenmişliği/kuralları, bir dönem sonra -sermayenin dinamik toplu süreç olduğunu kabul ettiğimiz ölçüde- sermayenin ve dolayısıyla yeni işbölümünün farklılaşmasına bağlı olarak, sınıfsal ilişkilerde belirleyici olanlar açısından artık aşılması gereken sınırlar ve kurallar olarak görülüyor. Yani devlete ilişkin burjuvazinin değişen algılama

Eski Keynes döneminin, sosyal demokrat dönemin veya sosyal devlet döneminin devleti, sınıf mücadelelerinin sonucudur, ve hiçbir zaman unutulmaması gerekiyor, burada en önemli faktör dünya çapında kapitalizmin ilga edildiği ülkelerle rekabettir.

ve açıklamaları sadece ideolojik bir eğilim yanlısı bilinç oluşumu anlamında ideolojik bir sürecin ürünü olmayıp, bizzat sistemin ve dolayısıyla burjuvazinin -genellikle sınıf içi farklılıkları içeren bir öze sahip olarak- sermaye birikiminin yeni dinamiklerine uygun bir devlet isteğinin ürünü olarak algılanması gerekiyor. Yeni ihtiyaç ve yeni güç ilişkileri dolayında, yeniden kurgulanan veya hazırlanan bir devlet gerçeği var, yani ortadan kalkan değil, değişime uyum göstermesi gereken bir devlet. O zaman; günümüzde olup bitenleri; devlete karşı tavır alındığı, devletin yok edildiği biçiminde değil de, "sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya" uygun bir yeni bir kimlik, yeni bir dizi işlevlerle tanımlanması olarak algılamak daha doğru bir açıklama biçimi olabilir mi?

Sungur Savran - Ben, bu nitelermeyi mükemmel buluyorum. Bir bakıma soruna diyalektik olarak yaklaşırsak; tam da senin dediğin gibi, sermaye birikimi dinamik bir süreç olduğundan, gerek üretici güçlerin gelişme aşaması, gerekse buna bağlı olarak dünya koşulları değiştiği zaman, tek tek devletlerin ve bunların bir toplamı olarak dünya çapında kapitalist devletlerin bir önceki dönemdeki biçimlenmesi engel haline gelmeye başlıyor. Bunu yeniden toparlayayım; cümle uzun ve kanşık oldu, bence yalın söylememiz gerekiyor; çünkü bu konuda yanlısamalar var. Bir önceki dönemin gelişmiş ülkelerde ister "Keynesci" diyelim, ister "sosyal devlet" diyelim ve bizim gibi ülkelerde kalkınmacı devlet, bunlar her ne kadar sınıf mücadelesinin ürünleri olsa bile, aynı zamanda da sermaye birikiminin o dönemdeki dinamiklerine karşılık veren ve onun önünü açan yapıları; fakat sermaye birikiminin koşulları değiştiği zaman, eskiden birikime destek niteliği taşıyan, ona olumlu bir yönde ortam yaratan devlet yapıları, daha sonraki bir aşamada engel haline gelebiliyor. Buna Türkiye'ye ilişkin bir örnekle devam edelim mi?

Fuat Ercan - İstersen sorunun Türkiye'ye ilişkin boyutunu sonra konuşalım ve çok ilginç bir başka yanlısama üzerine gidelim. Yukarıdaki vurgumuzda, toplumsal ilişkiler olarak sermaye birikimi ve sermaye birikimi sürecinde birikime içkin olan sınıflar arasındaki çelişkilerin çok boyutlu belirlenmesi dolayında biçimlenen bir devlet tanımına yö-

neldik. Gerek sermaye birikimi ve gerekse sermayeye içkin sınıfsal konumların dinamik belirleyiciliğindeki devlet, belirli zaman aralıkları içinde güç ilişkileri dolayında tanımlanırken, bizzat güç ilişkilerinin dönüşümüne bağlı olarak bir süre sonra dönüşmek farklılaşmak zorunda olduğunu söyledik. Günümüzde, yani sermayenin toplam döngüsünün dünya ölçeğinde gerçekleştiği aşamada, sermayenin toplam döngüsü içindeki farklı işlevlere bürünmüş sermaye içi farklılaşmalar daha bir kristalize olmuştur. Para-sermaye sahibinin dünya ölçeğinde işleyen mekanizmadaki geleceğe ilişkin beklenti ve çıkarları farklı stratejilere yönelmesini zorunlu kılarken, üretken sermaye sahibi çok daha farklı strateji ve yöntemler geliştirmeye çalışmakta. Bu bir yandan sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına bağlı olarak sermayenin toplam döngüsünde farklı işlevleri üstlenen finans-kapitalin daha fazla güçlenmesine neden olurken, diğer yandan kapitalistler arası çelişkilerin daha da yoğunlaşmasına neden oluyor. Örnek olarak faiz politikaları ile ücretler ya da döviz kuru rejimi arasındaki en küçük değişiklik bu kapitalistlerin kısa ve uzun erimli çıkarlarını olumlu ya da olumsuz yönde etkiliyor. Devlet ise tam da yoğunlaşarak artan bu çelişkiler arasında, bu gerilimli ortamda var olmakta. Yani daha bir sınıf yönelimli baskılarla karşı karşıya. Devleti herhalde biraz da ve daha çok bu boyutuyla düşünmemiz sağlıklı olacaktır. Bu çelişkilerden belki de en önemlisi, geç kapitalistleşen ya da yeni kapitalistleşen ekonomilerin bir yandan uluslar arası sermaye döngüsüne katılan sermaye ile henüz bu donanıma katılamayan sermayeler arası çelişkilerin artmasıdır. Bu anlamda çelişkilerin yoğunlaşarak arttığı bir dönemde yaşıyoruz, ve bu dönemde kapitalistlerin devlete daha çok ihtiyacı var. D.Gordon'un çok daha erken bir tarihte belirttiği gibi, günümüzde devletin önemi daha çok artmıştır.

Sungur Savran - Son derece doğru ben-
ce. Belki bir-iki konuda farklılıklarımız birazdan ortaya çıkacak; ama önce görüşmemizin yalın olabilmesi için şunu hemen söyleyeyim: Demek ki sınıf ilişkilerinden -sen çok doğru bir vurgu yaptığın için- bir bakıma şimdi sınıf içi ilişkilere kayıyoruz. Sermaye,

Sermaye birikiminin koşulları değiştiği zaman, eskiden birikime destek niteliği taşıyan, ona olumlu bir yönde ortam yaratan devlet yapıları, daha sonraki bir aşamada engel haline gelebiliyor.

her zaman çok sayıda sermaye olarak var olmuştur ve ben şimdi buna bir ek yapacağım. Kapitalizm, dünya kapitalizmi, çok sayıda devletten de bence vazgeçemez; yani burjuvazi, dünya burjuvazisi, ulusal, farklı bölümlere bölünmüş olarak geçmiştir tarihe. Bu da, sınıf karakterinin yanı sıra, burjuva devletlerinin -senin dediğin gibi, daha somuta geldiğimiz için- bir başka belirlenimi olarak ortaya çıkmakta. Bu anlamda bakınca, sermaye için ilk bölünmeyi bence bu düzeyde; yani ulusal devletler, ulusal burjuvaziler düzeyinde ele alalım; finansla, küresel sermaye arasında yapacağımız bölümlenmeden önce.

Şimdi burada da, bu son döneme ilişkin çok önemli bir şey var, genellikle hepimizin tartıştığı bir konu bu. Geriye dönelim. Biraz önce, mesela 11. Tez'de; 80'li yıllarda, devletin az gelişmişlik karşısında benimsediği politikalar vs. konusunda bir literatür olduğunu söylemiştin. Burada birincisi, gerek deminden beri Keynesci veya "kalkıncı devlet" olarak adlandırdığımız devletin yaptığı müdahalelerde gördüğümüz, gerekse başka dönemlerde diyelim, tekil bir devletin aldığı politik tedbirlerde gördüğümüz esas olarak şudur: Tekil devletler, ulusal diye anılan ama, aslında birçok ulusu bağında tek bir hâkim ulusun hâkimiyetinde bir araya getirebilen tekil devletler, kendi coğrafyalarının sermayesini, çıkarlarını diğer ülkelere karşı savunan, koruyan, geliştirmeye çalışılan ajanlardır.

Fuat Ercan - O zaman burada daha açık bir tanımlamaya yönelebiliriz; küreselleşen kapitalizmde, küreselleşmenin devlete karşı olduğu ve devleti güçsüzleştirdiği yönündeki bir argümandan bahsetmenin doğru olmayacağını söyleyebiliriz.

Sungur Savran - Doğru, onun için ben de bu konu üzerinde özellikle durdum. Gideceğim yer şuydu: Mesela, 19. Yüzyılda İngiliz Devletin ve onun ideologlarının serbest ticareti savunmasıyla, örneğin Almanya'da "bebek sanayi" diye bir argümanın ileri sürülmesiyle "ulusal ekonomi" temelinde teorilerin gelişmiş olması bir rastlantı değildir. İngiliz Devletin, daha üstün sınıai bir gelişme düzeyine sahip olduğu için dünyayı ucuz mallarla fethedebilen İngiliz kapitalizminin çıkarlarına liberalizm ve buna karşılık

yeni gelişmekte olan Alman burjuvazisinin, sanayileşmesini yeni bir korumacılık altında, İngiliz mallarına karşı yeni bir korunmayla gerçekleştirebilmesi için bebek sanayi argümanına dayalı bir "ulusal ekonomi" yaklaşımı daha uygun düştüğü için her iki devlet ve onun ideologları farklı pozisyonlar almışlardır.

Fuat Ercan - Aslında Türkiye'de bu gün kendi içinde böyle bir farklılaşma yok mu? Yani bir yandan uzun yıllardır ülke içinde sermaye birikimini gerçekleştirerek güçlenen az sayıda sermaye artık uluslararası boyutta birikim sürecine eklenirken, diğer yandan küreselleşen kapitalizmin olumsuzlukları ile daha bir karşılaşan mesela USIAD (Ulusal Sanayi ve İşadamları Derneği) gibi oluşumlar ulusalcı bir dil ile bir dizi yeni oluşuma çağrı yapıyorlar. Gerçi bu ulusalcı vurgular arkasında da, küresel ekonomiye katılma yönünde bir amaç var, sürece onlar da katılmak istiyorlar. Ama bir süre devletin olanaklarını kullanarak, güç kazandıktan sonra bu sürece eklenmek istiyorlar. Sorunu böyle algılayabilir miyiz?

Sungur Savran - Algılanabilir tabii, ama ben biraz USIAD'ın nostaljik bir şeyi savunduğunu sanıyorum. Almanya için, daha sonra Japonya için, 30 lu yıllarda Latin Amerika'nın bir dizi ülkesi için, kısmen Türkiye için ve savaş sonrasında ithal ikameci denilen sermaye birikim modeline bağlı olarak gelişen birçok az gelişmiş ülke için geçerli olduğunu biliyoruz önerilen modelin. Bugün ise durum biraz farklıdır.

Bugün ulusal devletlerin tamamen önemini yitirdiğini, ekonomik olarak aslında hiçbir anlamlı akıma karşılık vermediğini ileri süren ve ulusal devletlerin sonunu ilan eden bir teori var. Buna "küreselleşme teorisi" diyebiliriz. Dünya çapında sermaye birikiminin dinamiklerinin bütün ülkeleri tek bir sermaye birikimi devresinin parçası haline getirmiş olması başka bir şeydir, bu alanın homojen olup olmaması başka bir şeydir. Homojen olmayan bir alanla karşı karşıyayız ve dolarıyla ulusal devletlerin varlığının önemini yitirdiğini ileri sürmek bence yanlıştır. Ulusal para da, maliye sistemi de, en önemlisi sınıf ilişkileri rejimi de ve başka faktörler de -ister doğaya yaklaşım olsun, ister araştırma geliştirmeye yaklaşım olsun, ister bir dizi baş-

Ulusal devletlerin varlığının, önemini yitirdiğini ileri sürmek yanlıştır.

ka tarihsel ve sosyo ekonomik faktör söz konusu olsun- bir dizi faktör ulusal ekonomileri birbirlerinden ayırt etmektedir; parçalı bir bütünü önümüze koymaktadır. Görmezlikten gelinen budur.

Ama bugün daha evvelki evreden farklı olarak, ulusal devletlerin esas fonksiyonu artık iç pazarı korumak değildir. USİAD burada zamanı geçmiş bir yöntemi savunuyor. Öte yandan küreselleşme teorisi, ulusal devlet dönemini doldurdu derken, ulusal devletin işlevini, sadece iç pazar olarak ulusal ekonomiyi korumak olarak sunuyor. Bir bakıma artık geride bıraktığımız bir dünyanın kategorilerini kullanmakta; başkalarını yenilikleri görmezlikten gelmekle suçlayan bu teorisyenler aslında geçmişe ait kategorilere hapsoluyorlar. Oysa, bir kez sermaye kategorisini araya sokarsak, ulusal ekonomiyi, varolan ulus çapındaki ekonomik hayat ile devletin arasına bir de sermaye kategorisini sokarsak, sınıf karakterini yeniden hatırlarsak, o zaman devletin bir ülkenin sermayesinin çıkarlarını dünya çapında da, kendi ülkesinde de, ile korumacı yöntemlerle değil aynı zamanda başka yöntemlerle geliştirebileceğini görürüz.

En basiti ve çarpıcısı, senin sorunla ilişkili olarak söylüyorum bunu, en önemlisi şu: Bütün küreselleşme teorisyenleri aynı anda hem ulusal devlet önemli değil demektedirler, hatta artık ortadan kalkıyor demektedirler, hem de devlet yeni önlemler almak zorundadır ki bugün başka devletlerin karşısında ülkeyi yabancı sermaye için daha cazip hale getirsin demektedirler; yeni işlevlerle donatmaktadır devleti. Hani devlet bitmişti!

Fuat Ercan - Şu da söylenebilir. Devletin işlevi Zapatista liderinin söylediği gibi "küreselleşme çağında devlet bütün elbiselerinden soyunmuştur, ve şiddet tekeline elinde bulundurmanın tüm olanaklarını kullanmaktadır. Hiç kuşkusuz sistematik ve genellikle de meşrulaştırılan şiddet ya da zor kullanırken, bu uygulamaların kendileri nötr değildir. Tam da verili ilişkiler ya da mekanizmalar, artık toplumun geniş kesimleri için kabul edilemez olduğu bir noktada, devletin şiddet kullanma yönündeki tekeline ve şiddeti daha bir sistematik kullanmaya yönelik ihtiyaç artmıştır. Kapitalizmin kendine özgü dina-

miklerinin daha bir belirginleşerek açığa çıktığı günümüz koşullarında, verili sınıfsal ilişkiler daha bir yoğunlaşmıştır. Son yıllarda iyice popülerleşen İtalyan postmodern bir felsefeci düşünürün sorulan bir soruya verdiği cevap ilginçtir. Soru; "1970'lerden günümüze postmodern dünyayı tanımlayan en önemli değişim sizce nedir?" Verilen cevap ise: "postmodern dünyayı tanımlayan temel değişken, hız ve hıza bağlı olarak sistematik şiddet kullanımının artışı olduğu" yönündedir. Şiddeti organize olmuş şiddeti kim artırıyor? Devlet harcamalarının kısıtlanması yönündeki açıklamaların belirli bir ideoloji ve uygulama bulduğu günümüz koşullarında, devletler savunma ve ülke içi güvenlik için yaptıkları harcamaları muazzam artırmışlardır. Sermayenin değersizleşme krizi karşısında militer-sanayiler muazzam ölçüde gelişmekte. Militer-sanayi sektörü diğer yandan geliştiği ölçüde, devletler ve ordularla sevimsiz bir dizi çıkar ittifakı oluşturmuşturlar. Tam anlamıyla küresel ölçekte gerçekleşen bu ittifakın temel amacı, güvensizlik ve riskin her geçen gün daha bir arttığı yönünde bir kamuoyu oluşturmaktır. En azından bu koşullar altında bile, devletin işlevinin azaldığı yok olduğunu söylemek mümkün değil. Hiç kuşkusuz risk ve güvensizliği destekleyen yani yukarıda bahsettiğimiz sevimsiz ittifakı destekleyen bir gelişme süreci ile karşı karşıya olduğumuz da ayrı bir gerçeklik. Çelişkilerin daha bir yoğunlaşması yönündeki vurguyu, özellikle kapitalizmin küreselleşmesi ile bağlantılı olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Sisteme ilişkin çelişkiler artık sadece ulus-devlet sınırları içinde gerçekleşmediği ölçüde, devlete duyulan ihtiyaç daha bir artmıştır. Dünya Bankası'nın 1997 Dünya Kalkınma Raporunu devlete ayırması boşuna değildir. Raporda kullanılan başlıkta oldukça anlamlıdır; "Değişen Dünya'da Devlet." Rapor'da iki bölümlü bir strateji önerilmiştir: "Devletin rolünün kapasitesine uygun hale getirilmesi ve daha sonra devletin verili kapasitesini artıracak şekilde etkin devlet olmanın gereklerini yerine getirmesi yönündedir". Özellikle Washington Uzlaşmasına reaksiyonun öncüsü kabul edilen ve Dünya Bankası'nın son zamanlara kadar baş ekonomisti olan Joseph Stiglitz, çalışmalarında ısrarla küreselleşen bir dünya da ekono-

Küreselleşme çağında devlet bütün elbiselerinden soyunmuştur, ve şiddet tekeline elinde bulundurmanın tüm olanaklarını kullanmaktadır.

minin görevleri üzerine bir dizi açıklama ve düşünce ileri sürmüştür. Bu açıklamalardan birinde açıkça; Özel sektörün, devletin ya da hükümetlerin yapacağı her şeyi daha iyi yapacağı yönündeki açıklamanın yanlış ve eksik olduğunu vurgulamakta ve devamlı da piyasaların en iyi sonuçlara ulaşmanın biricik kaynağı olmadığını da ayrıntılarla açıklamakta ve devamlı devlet ve hükümetlerin bazı konularda daha güçlü olduğu ve sistemin devamlılığı için bu gücü iyi bir şekilde kullanılmasının gereklerinden bahsetmekte. Sonuç olarak devlete olan ihtiyaç artmıştır, ama artık farklı roller üstlenen ve etkin bir devlet, küresel kapitalizmin gereklerine uygun bir devlete olan ihtiyaç artmıştır, diyebilir miyiz?

Sungur Savran - Gençler belki hatırlamayacaklar, ama 1989 döneminden, diyelim simgesel olarak Doğu Avrupa'nın çözülmesi döneminden başlayarak, yeni dönem barış dönemi olacak, refah dönemi olacak, uluslararası bütünleşme içinde yepyeni bir kültür doğacak filan deniyordu. Ortaya bunun tam karşısının çıktığını görüyoruz. Ama hâlâ bir insan hakları retoriği, hâlâ bir demokrasi retoriği, hâlâ bir barış retoriği altında. Barış ve insan hakları retoriğine çok kısaca sonra değinmek istiyorum ama senin söylediğin o kadar doğru ki. Çarpıcı bir nokta: NATO ilk defa savaşa giriyor. NATO'nun amacı esas olarak Sovyet blokuydu ama o bittikten sonra, ilk defa bir ülkeye, hem "kurtardı" halkın, hem de onu ezen halkın; yani hem Sırp'ların, hem Kosovalıların başına bombalar yağdırarak bir ülkeye karşı muazzam bir taarruz düzenledi. Aslında Körfez Savaşından başlayarak emperyalist orduların, dünyayı şiddetle kontrol altında tutma yönünde, bir bakıma bütün zincirlerinden boşanan bir rahatlık elde ettiğini görüyoruz; bu işin birinci yanı.

İkinci yanı da senin söylediğin gibi iç düzende ortaya çıkan ve güvenlikçi diyebileceğimiz bir ideolojiye dayanan saldırganlık. Bugün Amerika'dan Brezilya'ya, oradan Avrupa'ya çok açık bir şekilde kentsel sorunların, yani aslında işsizliğin ve yoksulluğun yarattığı sorunların, sadece belirtilerini ortadan kaldırmak üzere muazzam bir devlet baskısı uygulanmaktadır. Mesela New York polisi son elli yıldır görülmemiş ölçekte bir gaddarlıkla siyahları sokakta yargısız infaza tabi

tutuyor son yıllarda. Mesela Brezilya'da sokak çocukları (kendisi büyük sorun olan) köpek itlafında olduğu gibi ortadan kaldırılıyor. Giderek toplumun dokularına sinen saldırgan, şiddet dolu bir Devlet uygulaması var.

Fuat Ercan - Aslında uzun süredir gündemimize almadığımız bu küreselleşme-devlet tartışmasında yukarıda tanımladığımız militer-sanayiler sorununa pek fazla referans verilmiyor. Küresel bir hal alan savunma sanayi, önceleri daha çok dış dünyaya karşı ulusal güvenlik düsturu içinde yürütülürken, son yıllarda özellikle ABD merkezli bir gelişme ile kentsel alanlarda oluşturulan daha donanımlı içsel güvenliğe yönelik gelişmeler militer sanayicilerin hem desteğini alırken, hem de bu kesimin gelişip-güçlenmesine neden olmuştur. Sadece 1998 yılındaki silah ticaretinin karşılığı 93 milyar dolar (yani 59 katrilyon) olduğunu hatırlatmak sorunun önemini açıklaması için yeterli. Bu harcamaların sürekli olması için devlet yada daha sivil güç merkezlerinin devamlılığı şart. Bu alanlara yapılan yatırımların, tüketilmesi ise devletin şiddet tekeli elinde bulundurmasına bağlı olarak daha bir ilginç hal alıyor. Devlet ve ordular ile militer sanayiciler arasındaki sevimsiz ittifakın büyümesine bağlı olarak, devlet eskisinden daha donanımlı ve verimli ittifaktan dolayı militer sanayilerin, ürettiklerinin tüketilmesi için devlete daha çok ihtiyaç duyuluyor diyebilir miyiz?

Sungur Savran - Ben bunun çok açıkça söylenmesi, altının çizilmesi gerektiğini düşünüyorum. Çünkü insanlar, aslında kapitalizmin bilimi ve teknolojiyi geliştirmesinin, aynı zamanda bu antagonistik, düşmanca, uzlaşmaz sosyal ilişkileri içeren toplumda, tahrip araçlarının gelişmesi biçiminde ortaya çıktığını çok kolay unutuyorlar. Bugün literatürde bir "gözetim toplumu"ndan bahsedilebiliyorsa, bu çok açıkça uydudan telekomünikasyona, bilgisayardan başka şeylere kadar gelişen, iletişim alanındaki bütün atılımların aynı zamanda, neredeyse totaliter diyebileceğimiz, George Orwell'in "Büyük Birader seni izliyor" sloganını cisimleştirecek bir gözetim, vatandaşlarını bu tür bir gözetim altında tutmasına olanak sağladığını unutmak son derece büyük bir hata. Aynı şey silah sistemlerinde de ortaya çıkmaktadır, bu yanını unutmak son derece yanlış.

Bugün
Amerika'dan
Brezilya'ya,
oradan
Avrupa'ya
çok açık bir
şekilde
kentsel
sorunların,
yani aslında
işsizliğin ve
yoksulluğun
yarattığı
sorunların,
sadece
belirtilerini
ortadan
kaldırmak
üzere
muazzam
bir devlet
baskısı
uygulanmak-
tadır.

Fuat Ercan - Bu 'gözetim toplumu' kavramlaştırılması son yıllarda özellikle post-modern literatürde sıkça kullanılmakta. Bu sağlıklı bir tanımlama, ama aynı literatür; gözetim toplumunu modernliğin bir sonucu olarak ele alma eğilimi içinde iken, gözetimin bizzat kendisinin bir teknoloji ve dahası bir sektör olduğu yönünde, ayakları daha bir yere basan açıklamalara yönelmiyor. Kapitalizmin gelişimine bağlı olarak muazzam boyutlara ulaşan sermayenin değersizleşme tehdidi altında üretken olmayan alanlara yönelmesi önemli bir özellik iken, militer alanlara yönelmesi daha bir önem taşıyor. Devlet ve ordu arasındaki ittifaklardan dolayı da bu alanda yapılan harcamalar insanların gündemine pek alınamıyor. Neyse tüm bu açıklamalardan sonra, devlet-küreselleşme konusunu Türkiye bağlamında ele alabiliriz. Ne dersiniz?

Sungur Savran - Geçmeden bir şey söyleyebilir miyim? Zapatista Lideri Marcos'un çok güzel edebi söyleyişleri var. Bazı şeyleri gerçekten çok çıplak söylüyor, güzel, hepsi iyi. Burada kaçırmamız gereken bir şey var: Son dönemin kapitalizminin, bir yandan şiddeti artırırken, bir yandan da rakiplerinin, milliyetçi Nasır tipi rejimleri bir yana bırakıyorum, esas rakibi sosyalizmin bugün kitlesel düzeydeki zaafalarını, toplumlar üzerindeki etkisinin zaafalarını kullanarak, insan hakları, demokrasi gibi, hatta ulusal haklar gibi -geçmişte tamamen görmezden geldiğimiz ezilen ulusların hakları- bir dizi sorunu ortaya atarak, aynı zamanda hâkimiyetini ideolojik bir sulandırmaya dayadığını ve bu anlamda ideolojik bir hegemonyanın bu anda, dünya çapında neoliberalizmin elinde olduğunu unutmamız büyük zararlar yaratır. Bir gerilla liderinin böyle bir şey söylemesini anlayabiliyorum, Zapatistaların çok ilginç ideolojik ve politik taktikleri olsa da. Ama bir gerilla liderinin bu söylediğini yüzeysel değeriyle alırsak, uluslararası burjuvazinin bugünkü taktiklerinin öbür veçhesini biraz unutmuş oluruz. Yoksa gerçekten büyük bir şiddet çoğalması, burjuva devletlerinin ana yönelişlerinden biridir.

Fuat Ercan - Aslında yukarıda küreselleşmenin daha bir açığa çıkardığı ve devletin de ilişkili olduğu doğrudan şiddet üzerinde durduk, ama haklısın piyasa ilişkilerinin ege-

menliğini artırdığı günümüz koşullarında, bizzim fiziksel anlamda tanımladığımız yani gerçek anlamda, günlük dilde kullandığımız şiddetin dışında, piyasanın bireyler/sınıflar üzerinde artan ölçüde şiddet kullandığını söyleyebiliriz. İşsiz kalma korkusu ile işyerindeki uygulamaları katlanma zorunda kalan işçinin gerilimi, piyasanın ya da büyük şirketlerin tanımladığı fiyatları yakalamak için küçük üreticilerin kendi aralarındaki rekabetin şiddetti, yaşamın farklı alanlarının kâr mantığı içinde tanımlanmasına bağlı olarak eğitim ve sağlık hizmetlerini kullanamamasının yarattığı gerilim, tarımsal üreticilerin piyasa koşullarında belirlenen girdiler karşısındaki donanımsızlıkları gibi, burada sayamayacağımız ölçüde birçok tehdit ve gerilim, piyasanın görünmeyen ama insanları ege-menliği altına alan bir dizi gerilimli varoluşa neden olmuştur.

Aslında neo-liberalizmi tanımlayan en önemli özelliğın, kapitalizmin krize karşı geliştirdiği mekanizma olduğunu vurgulamak gerekiyor. Nedir bu mekanizma? Daha önceki mekanizmadan farklı olarak, bireysel kapitalistlerin sistemin belirleyiciliğı altında, verili olan tüm olanakları tüketme eğilimine girmişlerdir, ya da bu zorunluluğı yaşamaktadırlar. Bu şu anlama geliyor; sistem artık tüm farklılıkları tüketmeye çalışmakta, daha da önemlisi tüketilecek farklılıklar yaratmakta. Bu mekanizma, üretimi fabrikalardan sokaklara ve evlere taşıırken, emek kullanım tarzını da artık fabrikalardaki bildiğimiz işçilerden farklı olarak, kadınları, çocukları farklı mekansal konumlarından ve dahası farklı kimlikleri dolayında üretim sürecinde emeğinden yararlanmakta. Bu mekanizma yani farklılıklar yaratma mekanizmaları, ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesi ile birlikte düşünüldüğünde, daha önce homojen bir bütünlük olan ulus-mekan, artık yeniden biçimlenmekte. Farklılaşan üretim ve tüketim mekanları, bir yandan yerel dinamiklerin harekete geçmesi, diğer yandan ulusal ve uluslararası dinamiklerle dinamik bir etkileşim içine girmesi, önceki daha homojen ulus temelli devlet ve hükümet etme düzeneklerinin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Soruna böyle yaklaştığımızda, baktığımızda devletin daha bir etkin olmasının gerekliliğı daha bir açığa çıkmakta. Kapitalizm bu gün ki

Bireysel kapitalistlerin sistemin belirleyiciliğı altında, verili olan tüm olanakları tüketme eğilimine girmişlerdir, ya da bu zorunluluğı yaşamaktadırlar.

aşamada tüketilmek üzere ürettiği farklılıkların artması beraberinde, o farklılıkların yeniden koordine edilmesini, gözetlenmesini zorunlu kılıyor. Bu ise devletin daha rasyonel çalışmasını yani daha etkin olmasını gerektiriyor. Tüm bu vurgulardan sonra piyasa ve devlet ikilemi içinde bir kabul edilmeyen devletin var olduğu gerçek, çünkü bu devlet yeni değişikliklere ve kapitalizmin yeni gereklerine uymuyor, ama bir de istenen ve dönüştürülen bir devlet var. Bu ayrımı ve bu ayrıma neden olan çifte şiddeti göz önüne almadan devlet, küreselleşme tartışmalarını anlamak pek fazla da sağlıklı olmayacaktır, diye düşünüyorum.

Sungur Savran - Bu çok ilginç, gerçekten benim üzerinde durmadığım, düşünmediğim bir konu, mutlaka üzerinde derinleşmek gerekir. Bir de işin başka bir boyutu daha var: Herkes uluslararası bütünleşmeyi, dünyanın bütünleşmesinin bir sıçrama yaptığını sürekli vurguluyor. Amerikan Devletini alalım. Hani "par excellence" dedikleri gibi Frenkçe'de, devletin en olgun, en derin biçimlerinden bir tanesi orada var. Dünya tarihinin gördüğü belki de en güçlü devletten bahsediyoruz, Amerika Birleşik Devletlerinden bahsettiğimiz zaman. Geçmişte, mesela izolasyonist döneminde, Amerika sadece kendi alanını, en fazlasından arka bahçesi olan Latin Amerika'yı yönetmekle yükümlü bir devlete sahipti. Bugün dünyayı yönetiyor. Ne zaman bir Amerikan Başkanı seçilse, bir bakıma dünya başkanını seçiyor gibi. Ya da en azından Latince deyimdeki gibi, "primus inter pares", yani dünyayı yöneten yöneticiler arasında "eşitler arasında birinci"yi seçiyor. Dolayısıyla Amerikan Başkanının seçimiyle herkes ilgileniyor. Bu Amerikan başkanı seçildiği zaman, tabii ki kişi olarak değil, Amerika'da kullanılan terimle "administration", yani hükümet ya da idare olarak, bütün bir dünyayı yönetiyor. İşlevleri o kadar fazlaşma yönünde ki.

Fuat Ercan - Türkiye'de tartışmalarda devlet hep sorunlu bir alan işgal ediyor. Türkiye bu konuda sorunlu, çünkü bildiğimiz kadarıyla politik oluşumları, sağda ve solda olmayı belirleyen en önemli şeylerden biri devlet. "Aman bizim büyük devletimiz gitti" diyenlerle, "aman lanet olası devlet" diyenlerin, hep ortak referans noktası devlet olmuştur. Ser-

maye birikimi yada demokratik oluşumların Türkiye'ye ilişkin olumsuzlukların temel öznesi ve ya suçlusu, liberal ve neo-liberaler için hep devlet olagelmıştır. Diğer yandan daha muhafazakar kesim için devletin yeteri kadar güçlü olmaması Türkiye'nin en önemli sorunu olarak tanımlanmıştır. Bir kesim sol ise, tümüyle kapitalist ilişkiler içinde biçimlenen bir devlet yerine, sanki kapitalist ilişkilerin temel belirleyicisi devletmiş gibi bir açıklamaya yöneliyorlar. Böyle bir eğilim ise, Türkiye'deki gelişmeleri kapitalizmin eşitsiz gelişmesi sürecindeki farklı sınıfların konumları açısından bakma yerine, daha çok halkçılık, popülizm ya da son zamanlarda dile getirilen neo-popülizm kavramlaştırmalarına yöneliyor. Yine 'yoksulluk' yada 'gelir dağılımı' yönelimli analizler ve tartışmalarda belirli bir artış olurken, bu analizleri tanımlayan temel değişken yine devlet olmakta. Orada uzakta duran bir devlet, sınıflardan bağımsız bir devlet ve dolayısıyla sınıflardan bağımsız bir yığın olarak yoksullar ya da 'öteki Türkiye'. Geçmişte bu böyleydi ne yazık ki, şimdi de böyle. Acaba bütün bu vurgulardan sonra, 80'lerden sonra Türkiye ölçeğinde devleti nasıl tanımlayabiliriz?

Sungur Savran - Birincisi, bugün, 12 Eylül'den bu yana, Türkiye'de artan bir ölçüde, devletin her yerden, asli görevleri olarak ele alınan alanlar dışında her alandan çekilmesi gerektiğini savunanlar, zaman zaman solda da geliştirilmiş olan bir teoriye dayanarak, bugüne kadar devletin kapitalizmi bir ahtapot gibi boğduğunu ileri sürüyorlar. Bunun temelden yanlış olduğunun, bu görüşmede yaptığımız, Türkiye literatüründe zaman zaman zaten ileri sürülmüş olan ama bu görüşmede yaptığımız bir dizi tespit temelinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Türkiye'de, 1923'te Cumhuriyetin, bir burjuva devleti olarak kurulduktan sonra, daha önceki dönemin yalpalayan kapitalistleşme sürecini sağlamaştırdığı ortadadır. Jön Türk devrimi de ayrıca ele alınması gereken birinci burjuva devrimidir. Özellikle 30'lu yıllardan itibaren, o, kapitalizmin karşısında bir bürokrasinin çıkarlarını temsil ettiği, hatta Osmanlı'nın kalıntısı olduğu söylenen devletin, Türkiye'de kapitalizmin başlıca araçlarından biri olduğunu tarihsel inceleme kolayca gösterir. Çok basit bir örnek vereyim: Türkiye'de, sanayi süreçlerine dayanan kapitalist bir ge-

**Türkiye'de,
sanayi
süreçlerine
dayanan
kapitalist bir
gelişme, sınıai
sermaye
birikimi,
devlet
kapitalizmi
biçiminde de
olsa, devlet
tarafından
başlatılmıştır.**

işme, sınıai sermaye birikimi, devlet kapitalizmi biçiminde de olsa, devlet tarafından başlatılmıştır. İlk büyük fabrikaların devlet tarafından inşa edilmiş olması, kurulmuş olması bunun bir kanıtıdır ve bütün ithal ikameci dönem boyunca, o dönemden daha ileriye giden politikalar da dahil olmak üzere, devlet müdahalesinin Türkiye'de sermayenin, bugünkü tekelci sermayenin gelişimine kol kanat germiş olması bunun çok açık bir kanıtıdır.

Fuat Ercan - Konuşmamızın sağlıklı olması açısından burada, biraz önce konuştuğlarımızı referans almamız ve Türkiye gerçeğinde yeniden vurgulamamız gerekiyor. Genellikle devlet tarafından sermaye birikimi oluşturuldu dediğimizde, devleti sanki sermaye birikim sürecine taraf olanlardan soyutlayarak ayrı bir yere koyuyoruz. Sermaye birikimi içinde gerçekleştiği, toplumsal koşulların tarihsel donanımın ya da donanımsızlığının tanımladığı ilişkiler içinde gerçekleşiyor. Bu ilişkiler içinde, taraf olanların stratejik çıkarları doğrultusunda, belirli siyasal konumlar aldığı vurgulamamız gerekiyor. Siyasal ilişkiler ve düzenekler ve devleti oluşturan kurumlar bizzat bu dinamik ilişkiler dolayında gerçekleşiyor. Bu anlamda devlet de bir yerde değil, verili ilişkiler içinde var oluyor, biçimleniyor. Yoksa liberal bir algılamayla, devlet şurada ve sermaye oluşumuna bürokratik bir yapı, ve sermaye birikimi olsun diye kendinden menkul bir kaygıyla hareket etmiyor. Ya da bir dizi eksik okumayla Marksizme atfen yapılan mutlak araççı devlet kavramının gerçekçi olmadığını vurgulamamız gerekiyor. Tam da sınıflar arası ve sınıf içi ilişkiler dolayında belirlenen ve sürekli yeniden belirlenen bir devlet gerçeği ile karşı karşıyayız. Devlet sermayenin daha çok belirleyici altında doğrudur, ama işçi sınıfının ve bir dizi diğer değişken ve müdahalenin varlığında biçimlenir. Biçimlenme ise yine sermaye birikiminin tarihsel süreç içinde geçirdiği aşamalara bağlı olarak farklılaşır. Tarihsel süreç içerisinde, bir ticari sermaye birikim dönemindeki devlete ve devletin bürokratik mekanizmasına duyulan ihtiyaçla, üretken sermayenin belirleyici olma yönündeki sermaye birikim tarzı olarak ithal ikamesi ya da ülke içi sermaye birikimi aşamasında ihtiyaç duyulan devlet farklı olacaktır. Ki bu aşamada, üretken sermayenin ihtiyaç duyduğu işçiliğin oluşum ya-

da gelişmesi yani kırdan kentlere göçün yoğunlaştığı bir aşamadır, yine bu aşama fabrikalaşmanın arttığı bir dönemdir. Bu aşamada devletin ve devletin kurumlarının organizasyon ve işleyişi farklı olacaktır. Daha ileri giderek, sermaye birikiminin ülke içi sınırları aştığı ve bu birikime bağlı olarak uluslararası sermaye ve pazarla bütünleşmenin zorunlu olduğu 1980'lerin devleti farklı olacaktır. Tüm sermaye birikiminin dönüşerek ulaştığı bu aşamalar aynı zamanda farklılaşan işbölümü anlamına geldiği ölçüde devletin de farklılaşmasına neden olmaktadır. O zaman sermaye birikim dinamiklerinin Türkiye'de gerçekleşme biçimi, bu biçime rengini, dokusunu veren kendine özgü dinamiklere daha yakından bakmamız gerekiyor. Bu yöndeki anlamlı bir çalışma ve açıklamaları Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri kitabınızda detaylı olarak ele alıyorsunuz. Ve kitabınızda tarihsel süreç içinde sınıfsal değişimlere paralel olarak gerçekleşen farklılaşmaları analiz ediyorsunuz. Oysa yine Türkiye'de devlete ilişkin analizlerde belirleyici olan iki anlayış var. Her ikisi de oldukça kolaycı ve statik. Bunlardan ilki, 'devleti' Osmanlı'dan günümüze merkez ile çevre arasında tanımlayan anlayıştır. Şerif Mardin'in öncülük ettiği anlayışta devlet yani merkez, çevre yani toplumsal ilişkilerden izole ve bu ilişkileri orada, uzaktan belirleyen bir mekanizma olarak tanımlıyorlar. Aslında uzun yıllar ATÜT yönelimli soldan bakışlarda, bu sınıfsız ve değişime kapalı devlet tanımına sadık kalmışlardır. Her iki açıklamada da, belirleyen gücü elinde bulunduran merkezi siyasal iktidarla, belirlenen ve yönlendirilen çevre, tarihsel ve toplumsal koşullardan sanki soyutlanmış gerçeklikler olarak analiz ediliyor. Böyle bir kavramlaştırma yerine günümüzde artık, çok daha zorlu bir tarihsel süreç ile karşı karşıya olduğumuzu ısrarla belirtmek zorundayız. Yani devlet-sermaye, ve bu her ikisinin ete kemiğe bürünmesine neden olan sınıflar ve tüm bu ilişkilerin belirlediği ve belirlendiği kültürel yapıların analizlere dahil edilmesi gerekiyor. Türkiye'yi ve Türkiye'de devleti tanımlayan liberallerin ve devlete sadece araççı kavramlarla yaklaşan Marksistlerin, bu kavramları yeniden açıp, ilişki içinde oldukları bütünlüklü ilişkiler bağlamında analiz etmeleri gerekiyor.

Sınıflar arası ve sınıf içi ilişkiler dolayında belirlenen ve sürekli yeniden belirlenen bir devlet gerçeği ile karşı karşıyayız.

Sungur Savran - Kuşkusuz, bir bürokrasinin çıkarlarını savunan, yani aslında kendi çıkarlarını savunan, devlet bürokrasiden ibaret olduğuna göre, devlet bürokrasisi de devletin görevlilerinden ibaret olduğuna göre, kendi çıkarlarını savunan bir kastın elindeki aygıt olmak yerine, belirli dönemlerde belirli özgün çıkarlara sahip olan, dünya ekonomisinin gelişmesinin içinde o çıkarlarını ancak belirli bir yönde geliştirebilecek olan bir hâkim sınıfın ve dilimlerinin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir dizi politika söz konusudur. Bu, 30'lu yıllarda başka, 60'lı yıllarda başka türlü belirleniyor. 80'li yıllarda da, senin söylediğin gibi, uluslararası sermaye akımı devrelerinin içine tamamen entegre olmuş. Sabancı'nın bütün uluslararası ilişkilerinin simgeleştirdiği ilişkilere girmiş tekeli bir burjuvazinin, tabii ki belirli bir ittifaklar zinciri içinde, yani bazen yapıldığı gibi orta burjuvazinin vs. çıkarlarını tam tamina tekeli burjuvazinin karşısına koymadan, ele almamız gerekir.

Merkez çevre modelinde gerçekten bir yanıyla soyut bir şematizm var. Sürekli aynı şey kendini yeniden üretiyor. İkincisi de; o şematizmin içinde, mesela bir DP, AP, ANAP, DYP geleneklerinin Anadolu'ya kılcak damarlarla girdiğini ve onun da merkezi devletin bir temsilcisi olduğunu unutuyor. Yahut da tersinden söyleyebiliriz. Son döneme kadar bu geleneğin, hep merkezin karşısındaki çıkarların temsilcisi olduğu söylendi ama 60'lı yıllardan bugüne kadar, koskoca bir 40 yıl boyunca bunun devletin aslı olduğunu nasıl unutabiliriz?

Benim söylemek istediğim bir şey var, bence okuyucularımız için en çarpıcı konu budur: Bugün, senin bütün temalarını birbirine bağlayan çok somut bir şey söylemek istiyorum. Sen, "burjuvazi bir bakıma devleti kendi karşısında gibi, dışında gibi sunuyor, bütün retorijiyyle, liberalize olma ve özelleştirme retorijiyyle ve pratiğiyle" demiştin. Türkiye'de merkez-çevre sorunu vs. Türkiye'de her kim ki devletin ekonomik işlevlerini azaltıp, özelleştirmeye, sosyal devletin varolan karikatürünü bile yıkmayla kendini görevlendirmişti -Özal'dan Çiller'e- derin devletin esas dostları bunlardır.

Fuat Ercan - Daha da yoğunlaşarak arttığı bir dönem.

Sungur Savran - Üstelik Çakıcı'nın patronu Özal'dır; Çatlı'nın patronu da Çiller'dir. Bunlar hiçbir biçimde devletin karşısında değildir, devletin kendisidirler. Sadece, biraz önce tanımladığımız karmaşık toplumsal ilişkiler ve sınıf mücadeleleri bütünü içinde, bugün devletin bazı işlevlerini, sınıf mücadelesinin bir boyutu olarak kristalize olmuş ve büyük kitlelere bir ölçüde hizmet eden işlevlerini, ortadan kaldırmaya ve diğerlerini, yani Marcos'un "çıplak şiddet" dediği yönünü, güçlendirmeye çalışıyorlar.

Fuat Ercan - Son bir soru ama benim için çok önemli bir soru. Küreselleşmenin yarattığı olumsuzluklar, artık toplumsal kesimlerin iyice hissedeceği bir noktaya ulaştı. Bu aşamada, yani olumsuz etkilerin açığa çıktığı dönemde, anti-kapitalist bir bilinç tarzının gelişmesi ve toplumsal muhalefetin de bu yönde oluşması gerekiyordu. Fakat son dönemde anti-küreselleşmeci muhalefetlere baktığımızda, özellikle 'üçüncü dünyacı' bir mantığın dahası 'ulusalci' bir söylemin egemen olduğunu görüyoruz. Bu MAI karşıtı toplantılarda daha bir net gözleniyor. Ve toplantı ya da tartışmalarda 'devlet' sanki nötrmüş ve şimdilik uluslararası sermayenin belirlemeleri karşısında ya süreci yeteri kadar göremediği için ya devlete müdahale edildiğinde sınıflar üstü bir konuma geçerek, küreselleşmenin ulusal ekonomi ve ortam üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldıracak bir güçmüş gibi tanımlanıyor. Sendikalarda bu eğilim daha açık. Sınıf ve anti-kapitalist içeriğinden soyutlanmış sol partilerde de (örnek olarak ÖDP) aynı eğilim var. Bu eğilimi doğrusu anlayamıyorum; küreselleşmenin olumsuzluklarına karşı devlete öne çıkarmak, yani süreci hızlandıran, süreci tanımlayan aktörü "hadi sen dön, bu sürecin karşısına çık" diyen bir kaygı anlamak oldukça güç. O zaman küreselleşmeye karşı alternatif yapıda devlet olur mu, olmaz mı? Üzerinde önümüzdeki dönemde oldukça sık duracağımız bir sorun bu bençe. Bu gün muhalif ve soldan yapılan tüm anti-küreselleşmeci argümanlar, anti-kapitalist bir çerçeve içine oturtulmadığında bir süre sonra, ulusalci ve yer yer milliyetçi biçimlere dönüşecek gibi geliyor bana. Hindistan, G.Kore, Malezya ve daha da önemlisi Seattle'de gerçekleşen toplumsal anti-kü-

Türkiye'de her kim ki devletin ekonomik işlevlerini azaltıp, özelleştirmeye, sosyal devletin varolan karikatürünü bile yıkmayla kendini görevlendirmişti. Derin devletin esas dostları bunlardır.

reselci muhalefetlerin milliyetçi ve ulusalcı biçimler ve içeriklere dönüşmesi olası gibi geliyor bana. Bu konunun anlaşılabilmesi ve eleştirilebilmesi için, yine kapitalizmin genel mantığı içinde devletin işlevlerini sağlıklı bir şekilde tanımlanmasının zorunluluğu ile karşı karşıya olduğumuz düşünüyorum.

Sungur Savran - Son derece derin bir sorun, politik olarak da bütün tartışmamızın belki de en sivri ucu burada ortaya çıkıyor. Senin söylediğini bir başka şekilde ifade edeyim: Bunun gerçekten, sadece Türkiye'de değil birçok ülkede, örnekleri var -birazdan bir misal vereceğim.

Bugünkü dünya koşullarına tepkiye ilişkin yaklaşım en genel anlamda 3 biçim alıyor.

Birincisi; küreselleşmeci, uluslararası sermayenin hâkimiyetini kabul eden ve o yarıncı içinde kendi ülkesini en ileriye taşımaya çalışan bir liberal bakış; ister sağ liberal olsun, ister solda çok yaygın olduğu gibi sol liberalizm biçimini almış olsun.

İkincisi; bunun gerçekten karşısına çıkar gibi görünüp, kitle hareketini, milliyetçi-devletçi bir bakışa hapseden tutum. Mesela Türkiye'de sendikalarda büyük etkisi var bu tutumun.

Milliyetçi-devletçi bakış, önce bunu saptayalım, Türkiye'ye özgü değil, birçok ülkede ortaya çıkıyor. Mesela, Asya'da, senin dediğin gibi "Asya değerleri" biçiminde bir yaklaşımla ifade ediliyor. Zaman zaman dini hareketler biçiminde, küreselleşmeye karşı bir tepki kılıfına giriyor. Gelişmiş ülkelerde de bu tür tepkilere örnekler var. Mesela Amerika'da Cumhuriyetçi Partinin sağ kanadında, Pat Buchanan'ın temsil ettiği, ABD'nin, delidolu faşist hareketler hariç, en sağ politik eğiliminin gösterdiği yaklaşım. Fransa'da nispeten solda duran (ama sağda da müttetikleri var), Jean-Pierre Chevenement'in baş temsilcisi olduğu, onların deyimiyle egemenlikçi yaklaşım, Avrupa Birliği dolayısıyla daha da belirgin bir şekilde öne çıkıyor.

Bunun varlığını mantıksal olarak anlayabilmeliyiz. Eğer kimilerince diyalektikteki tez, anti-tez ve sentez kavramları çok karikatürize ediliyorsa 2000 yılında, hatırlatmak lazım ki, her tür eğilim kendi karşısını da geliştirerek ortaya çıkar ve varolur. Burada da gerçekten, bütün ulusal devletleri, belirli bir sistemin bütünselliğinin içine monte etmeye

ve tabi kılmaya çalışan bir harekete, yani küreselleşme stratejisine karşı, bir yerleşme etkisinin devletler düzeyinde ve o devletlere ilişkin politik görüşler düzeyinde ortaya çıkardığı bir tepkiyle karşı karşıyayız. Bu bir küçük burjuva tepkisidir. Çünkü, USİAD'ın Türkiye burjuvazisi içinde hiçbir ciddi yer tutabileceğini sanmıyorum. MÜSİAD'a gelince, onun başka bir uluslararası planı olduğu kanısındayım. Bir ulusal kapanma stratejisi olduğu kanısında değilim.

Fuat Ercan - Ben sorunun öyle olduğunu zannetmiyorum ve çok da basit olduğunu düşünmüyorum. Ama sermaye için gelişmeleri ve bu gelişmelerin belirli temsil biçimlerine çok daha detaylı bakmamız gerekiyor. Burada bir gerçek var ki, Türkiye'de belirli bir sermaye grubunun -az sayıda da olsa- ülke içindeki birikimleri öyle bir aşamaya ulaştı ki, artık dünya ölçeğinde süren oyuna katılmak istiyorlar, ya da bunlar açısından sahip oldukları sermayeye yeni değerlendirme koşulları yaratmak için dünya ölçeğinde süren oyuna katılmak bir zorunluluk. Diğer yandan dünya ölçeğinde süregelen oyuna katılmak için henüz yeterli düzeyde donanımı olmayan ya da faaliyetleri dolayısıyla bu oyuna ekonominin bütünlüklü olarak girmesinden hoşnut olmayan bir sermaye grubu da var. Burada özellikle sermaye birikiminin doğal eğiliminin sonucu olarak açığa çıkan ve Türkiye'nin mekansal olarak daha önce adı duyulmayan yerlerde adını duyurmaya başlayan sermaye oluşumlarını da düşünmemiz gerekiyor. Anadolu'nun farklı bölgelerindeki tarihsel süreç içinde iş gücünü yoğun olarak kullanan az sayıda başarı öyküsüne konu olan, sermayelerden bahsetmek mümkün. Bu başarı öyküleri ya direkt buldukları mekana ilişkin faaliyette bulunarak güçleniyorlar, yada bununla da bağlantılı olarak sermayenin dünya ölçeğinde yeni işbölümüne yönelmeyle ilişkili olarak meta üretim zinciri içinde yer alıyabiliyorlar. Ama tüm bu gelişmeler, devleti tanımlayan güç ilişkilerinin farklılaşması ve devletin üzerinde farklı ve yeni baskıların oluşması anlamına gelecektir. Özellikle Güneydoğu için açığa çıkan yeni olanaklar, buradaki ticaret sermayesi yönelimli belirlenmelerin artan ölçüde üretken sermayeye

Türkiye'de belirli bir sermaye grubunun ülke içindeki birikimleri öyle bir aşamaya ulaştı ki, artık dünya ölçeğinde süren oyuna katılmak istiyorlar.

yönelme eğilimleri, hiç kuşkusuz Güneydoğu gerçeğinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Bunun eğilimlerini Van veya Diyarbakır'ın ya da Gaziantep'in üretken sermaye yatırımları için ne kadar olanak sunduğu yönündeki haberlerde (örnek olarak 2 Binde Yeni Gündem Gazetesi'nin başlıklarında da) görebiliyoruz.

Tabii ki, sermayenin toplam sosyal döngüsünün uluslararasılaştığı bir dönemde, sermayenin toplumsal ilişkiler üzerindeki belirleyiciliğinin artmasına bağlı olarak büyük ölçekli sermaye grupları ile küçük ölçekli sermayeler arasında asimetrik bir dizi ilişki açığa çıkmakta. Bu gelişmeler özellikle yeni gelişen küçük sermaye için bir olanak sunduğu ölçüde, gelişmesini olumsuz yönde etkileyen dinamikleri de içermekte. Yani ülke düzeyinde "atölyeleşme" giderek artmakta. Burada çok çelişkili ve çok değişkenli bir süreç içinde olduğumuzu ve bu alanın her geçen gün daha bir çelişkili hale geldiğini belirtmemiz gerekiyor. Daha önce görece homojen ve işlevleri tanımlanmış bir mekansal düzenlemeden, hem kendine içkin donanımlara bağlı olarak hem de dışarıdan yapılan müdahalelerle farklılaşan heterojen mekansal yapılar geçiyoruz. Türkiye gibi daha çok devlet-ulus yönelimli bir gerçeklik ve bu gerçekliğe uygun yapılan devlet, farklılaşan ve farklılaşmayla yeniden ilişkiler düzeneğinde yer alan mekanlar, sınıflar arası çok boyutlu ilişkileri etkilediği ölçüde, mekansal konumlara bağlı olarak devlet-ulus yapısını da önemli ölçüde etkiliyor.

Sungur Savran - Bu söylediğinin ciddi ciddi tartışılması gerektiğini kabul ediyorum, ama soruyu ilk koyarken, sol açımdan da baktım. Küreselleşmeye, bir bakıma emperyalist hâkimiyete karşı tepkinin ulusal biçimler aldığı ve tekil devletlerin etrafında odaklaştığını söyledim. İstersen sohbeti o açıdan bakarak bitirelim. Tam da, her şeyin uluslararası çapta belirlenmeye başladığı, uluslararası işçi sınıfının ulusal bölümlerinin çıkarlarının sermaye tarafından karşı karşıya getirilmeye çalışıldığı bir evrede. Küreselleşme aslında özünde budur, proletaryanın değişik ulusal sektörlerini karşı karşıya getirme stratejisidir.

Fuat Ercan - Farklılıklar yaratarak orada dinamizm kullanıyor.

Sungur Savran - Farklılıklar yaratarak rekabete düşürmek ve aralarındaki bütün farklılıklardan yararlanarak.

Fuat Ercan - Bir stratejisedir dediğimizde, orada bir şeye çok dikkat etmek gerekiyor, o da şu: Sosyal bilimlerde sıkça yapılan bir büyük özne kurgusuna ya da tekil reçete oluşturmamaya gitmemek gerekiyor her halde. Hiç kuşkusuz Dünya Bankası ve IMF gibi kapitalizmin ortak geleceğini güvenceye alan kurumları, böyle bir dizi büyük özne yönelimli reçeteler ileri sürmekte, ve fakat bu reçetelerde farklılaşmış kristalize olmuş farklı sermayeler karşısında anlamını yitirmekte. Yine aynı şekilde, ulusal düzeydeki güç ilişkilerini görmeden, tek sorunun bizim ülke sınırları dışındaki güç ilişkileri yada çok uluslu şirketler olduğunu söyleyen ve bu anlamda anti-küreselleşmeci oluşu bu bağlamda sınıflar üstü bir ulusal dayanışma dolayında tanımlayan reçete oluşturmakta aynı problemleri taşıyor.

Sungur Savran - Tabii, bu koşullarda, özellikle işçi sınıfının ve örgütlerinin, bu tür ulusçu ve devletçi ideolojilere bağlanması ve kendi ülkesinin burjuvazisiyle ittifaka girebilecek yaklaşımları benimsemesi son derece yanlıştır.

Buradan çıkan yol, enternasyonal örgütlenmeler ve mücadelelerdir. Bir kez daha Marksizmin bu tarihsel önermesi, bugün artık içinden kolay kolay sıyrılamayacağımız bir somutlukla gelip, önümüze yerleşmiştir. Varacağımız sonuç enternasyonalizmin bugün kaçınılmaz bir yol olduğudur. Üçüncü yaklaşım dediğim budur ve bu ikisini mutlaka farklı yaklaşımlar ve stratejiler olarak düşünmek gerekir.

Fuat Ercan - Bizi kırmayıp zamanınızı ayırarak buraya kadar geldiniz, **İktisat Dergisi** adına çok teşekkür ederim.

Sungur Savran - Eski fakültemin mezunlarının dergisinde yayınlanacak böyle bir söyleşi benim için bir zevktir, bir onurdur.

Bu koşullarda, özellikle işçi sınıfının ve örgütlerinin, bu tür ulusçu ve devletçi ideolojilere bağlanması ve kendi ülkesinin burjuvazisiyle ittifaka girebilecek yaklaşımları benimsemesi son derece yanlıştır.

Piyasa ile Devlet Arasındaki Gerilimin Teorisyeni:

F. A. von Hayek

Her toplumsal düzen bir ideoloji tarafından desteklenir.

Hukuk, Yasama ve Özgürlük
Hayek

Giriş

Bu makalenin konusunu, Hayek'in devletin rolüne ilişkin görüşleri oluşturmaktadır. 1970'li yılların sonlarından itibaren, Batı'da ve Batı dışı ülkelerde Yeni Sağ'ın radikal' projesinin, hükümet politikaları bağlamında uygulanmaya başlanması, Hayek'in yeniden keşfini mümkün kılmıştır. Bu bağlamda, Hayek'in önemi onun tüm entelektüel yaşamını 'serbest piyasa'nın savunusuna yönlendirmiş olması ve bu dönemde, Yeni Sağ'ın önemli figürlerinden biri olarak, başkan ve başbakanların² rehberine dönüşen entellektüellerden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, refah devletinde en olgun haline ulaşan liberalizm-demokrasi sentezine karşılık, liberalizmi muhafazakarlıkla eklemleyen Yeni Sağ'ın radikal projesinin hayat bulduğu hükümetlerin iktidara gelmesi, ve Hayek'in bu çerçevedeki yeri, genel olarak onun 'uzlaşma karşıtı' kuramını ve ideolojisini tüm yönleriyle ve bu makale özelinde ise, onun devletin rolüne ilişkin görüşlerini anlamayı ve yorumlamayı gerekli kılmaktadır.

Bu gereklilik, Türkiye'de 1980'lerde, evrensellik ve yerellik etkileşimi içinde, yaşamımız üzerinde çok yönlü yansımaları olan ve bazı etkileri günümüzde de süren 'Yeni Sağ'cı uygulamaları anlamamız için gereklidir. Ülkemizde, ne yazık ki birçok konuda olduğu gibi, hem Yeni Sağ ve uygulamaları genelinde hem de Hayek özelinde oldukça az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar da genellikle, Hayek'in içinde yer aldığı yaklaşıma sempati duyan araştırmacıların çalışmalarından oluşmaktadır.

Yeni Sağ'ın ortaya çıkış nedenleri ve bu düşünce içinde yer alan farklı yaklaşımların ayrıntılı olarak ele alınması bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Kısaca belirtmek gerekirse, Yeni Sağ ideolojisi ve uygulama-

ları, 'uzlaşma'nın³ 'üçlü kriz'inin üzerinde yükselmiştir. Söz konusu krizin üç belirleyicisi şunlardır: 1970'lerde ortaya çıkan dünya ekonomisindeki gerileme (world recession); ABD hegemonyasının çöküşü; Fordist sermaye birikim stratejilerinin tıkanması (Gamble: 1983: x). Burada belirtilmesi gereken söz konusu krize yönelik eleştiri ve çözüm önerilerinin ideolojik olarak hem sağ hem de soldan gelmesine karşın 'kopuş'un Yeni Sağ'ın radikal projesinin uygulanmasıyla gerçekleşmesidir (Held: 1993: 223-224). Başka bir deyişle, sol'un 'katılımcı demokrasi' projesi değil, Yeni Sağ'ın 'yasal demokrasi' projesi uygulanma olanağı bulmuştur (Bkz.: Held: 1987). Yeni Sağ'ın, söz konusu radikal projesinin temel hedefleri şöyle özetlenebilir: pazar ilişkilerinin hayatın daha fazla alanına yaygınlaştırılması; ekonomide ve diğer alanlarda refah devletine özgü müdahalenin olmadığı bir devletin yaratılması; belli grupların örneğin sendikaların hedeflerinin yok edilmesi için güçlerinin sınırlandırılması; ile kanun ve düzeni sağlayabilecek güçlü devletin yapılandırılması (Held: 1993: 243). Yeni Sağ'ın siyasal ve ekonomik teorileri yeni olmamakla beraber yeni olan siyasal arenadaki yükselişleridir (King: 1987: 2). 'Uzlaşma'nın öngördüğü ve gerçekleştirmeye çalıştığı devlet-sivil toplum ilişkilerinden radikal bir kopuşu amaçlayan Yeni Sağ içinde çok farklı yaklaşımlar olmasına karşın, belli başlı temsilcileri şöyle sıralanabilir: Hayek ve Avusturya Okulu⁴, Friedman ve Şikago Okulu, Kamu Tercih Teorisi (Public Choice Theory), ve Liberteryenler. Bu grupları birleştiren tema, liberter kanat dışında, ekonominin klasik liberal savunusu ile devletin muhafazakar savunusudur: serbest piyasa ve güçlü devlet (Gamble: 1983: 27). Liberalizmin serbest piyasa, sınırlı devlet ve bireyci değerleri ile muhafazakarlığın toplumsal, dinsel ve ahlaki temelleri üzerinde yükselen devlet anlayışının bileşiminden oluşmaktadır (King: 1987: 2; Gamble.

Sultan Atılğan

- 1 Yeni Sağ'ın projesi radikal çünkü son altmış yılın devlet-toplum yapılanmalarını yıkip onları yeniden yapılandırmayı hedefliyor (Gamble: 1983: 27).
- 2 Hayek, 1980'lerde Ronald Reagan ve Margaret Thatcher tarafından onur dostu ilan edildi (Gamble: 1996: 3).
- 3 Kabaca belirtmek gerekirse, 'uzlaşma' İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı'da devletin ekonomiye Keynezyen tekniklerle müdahalesi bağlamında, toplum-devlet ilişkileri örüntüsünde devletin çıkar grupları ile işbirliğini belirtmektedir. Diğer bir deyişle, emek-sermaye arasındaki uzlaşmaya ve buna bağlı örüntüleri belirtmektedir (Bkz: der. Schmitter ve Lehmbruch: 1979).
- 4 Avusturya Okulu Carl Menger'in (1840-1921) çalışmaları üzerine kuruludur. Hayek üzerinde etkili olan, bir diğer önemli temsilcisi ise Ludwig von Mises'tir (1881-1973). Avusturya Okulunun temel özellikleri şöyle sıralanabilir: Metodolojik ve siyasal olarak Marksizm düşmanlığı; metodolojik bireycilik; ekonomi biliminin diğer disiplinlerden ayrışıp özerkliğini sağlama-sında önemli katkıları; ekonomi biliminde 'marjinal teori'yle paradigma değişimine yolaçmaları; kuramcılık, rasyonellik, bireycilik; pazar ekonomisi yanlılığı; düzeni sağlayabilecek bir güç olarak liberal demokratik devlete inanç (özellikle von Mises); ve ekonomik eşit bölüşüm ve toplumsal adalet gibi değerlere şiddetle karşı çıkış (Gamble: 1996: 14-16; Dunleavy & O'Leary: 1987: 94).

1983: 28). Burada belirtilmesi gereken, asıl vurgunun liberalizmin serbest piyasası üzerinde olduğudur. Devlet eşzamanlı olarak 'hem ileriye' 'hem de geriye' atılmalıdır (Gamble: 1983: 28). Bazı alanlarda devlet, müdahale karşıtı ve yerleşme yanlısı olmalı iken bazı alanlarda oldukça müdahaleci ve merkezileşme yanlısı olmalıdır. Bu bir paradoks gibi görünmekle birlikte, Hayek'in devletin rolüne ilişkin görüşlerini inceledikçe de göreceğimiz gibi, bu ikilem tam da, onun da içinde yer aldığı Yeni Sağ'ın liberteryenden, otoriter popüliste ve elitiste dönüşebilen yüzünü simgelemektedir (Dunleavy ve O'Leary: 1987: 28). Diğer bir deyişle, Yeni Sağ düşüncede yaygın yaklaşım, onların liberteryen yani özgürlükçü tutumunun serbest piyasayla sınırlı olmasıdır ki, özellikle iki ana tema özellikle bunun dışında bırakılmaktadır: aile ile iç ve dış güvenlik (Gamble: 1994: 53).

Bu makalede, Hayek'in devletin rolü üzerine düşüncelerine geçmeden önce, ilk olarak, entelektüel yaşamı kısaca ele alınmakta, onun sofistike kavramlaştırmasına aşinalık sağlamak amacıyla da 'uygarlık' büyük anlatısına (meta-narrative) değinilmektedir. Son olarak, Hayek'de devletin rolü, güvenlik ile özgürlük, hukuk ve demokrasi başlıkları altında ele alınmaktadır.

Hayek'in Entelektüel Yaşamı

Friedrich August von Hayek (Viyana 1899-Freiburg 1992) 20. yüzyılda bir 19. yüzyıl büyük düşünürü: Hayek, yüzyılımızın entelektüel tarihinde, tüm büyük düşünürler gibi tartışmalı, ancak merkezi öneme sahip, disiplinlerarası, çok yönlü bir akademisyen, aynı zamanda, enerjisinin büyük kısmını sosyalizme karşı haçlı seferi sürdürmeğe harcayan bir ideolog, Keynesyen ekonomi politikalarının popülerliğinin tartışmasız olduğu bir dönemde serbest piyasanın yılmaz savunucusu⁵ ve dolayısıyla Yeni Sağ'ın tanınmış düşünürlerinden biridir (Gamble: 1996: 1-10). Bir düşünür olarak Hayek, yüzyılımızdaki disiplinlerarası korkutucu ayrışma ve farklılaşma eğilimine karşı tercihinin akademik hayatının başında, aksi yönde yaparak, ve tüm yaşamı da boyunca bu tercihinin bağlı kalarak psikoloji, ekonomi, siyaset bilimi,

düşünce tarihi ve felsefe alanlarında, birbiriyle bağlantılı olarak, katkıda bulunmayı yeğlemiştir (Gamble: 1996:1-5). Disiplinlerarası yaklaşımını, Viyana Üniversitesi yıllarından bahsederken bir konuşmasında şöyle ifade etmiştir: 'üniversitede karar noktası basitçe kendinizi, kendi konunuzla sınırlamanızın beklenmemesidir' (Gamble: 1996: 1).

Hayek, daha önce de değinildiği gibi, bir anlamda yüzyılımızın son çeyreğinde Yeni Sağ'ın radikal projesinin Batı'da ve Batı dışı ülkelerde uygulanmaya başlaması ile yeniden keşfedilmiştir. Hayek'in tüm yaşamı boyunca oluşturduğu ve geliştirdiği Kölelik Yolu (*The Road to Serfdom*-1944), Özgürlüğün Anayasası (*The Constitution of Liberty* -1960) ve Hukuk, Yasama ve Özgürlük (*Law, Legislation and Liberty* -1973), gibi çalışmalarının⁶ bireycilik, pazar mekanizmasına inanç ve sınırlı devlet gibi liberal prensiplerin tam ve oldukça tutarlı bir betimlemesini sunması bu keşfi gerekli kılmıştır (King: 1987: 14; Gamble: 1996: 10). 1940'lerden sonra uzun süren entelektüel tecritin ardından Hayek, Yeni Sağ'ın yükselişi ile birlikte, daha önce de değinildiği gibi, başkan ve başbakanların entelektüel rehberine dönüşmüş ve birçok ödülün sahibi olmuştur. Gamble özellikle, Hayek'in 1970'lerde Nobel Ekonomi ödülünü almasını iki açıdan ironik bulmaktadır: Birincisi, bu ödülün Hayek'i uzun zamandır önemli figürlerinden biri olarak görülmemeyen Ekonomi alanında verilmesi, ikincisi ise, bu ödülün, Hayek ile oldukça farklı yönetsel ve siyasal inançlara sahip Gunnar Myrdal arasında paylaştırılmasıdır (Gamble: 1996: 10).

Bu makalenin konusunu oluşturan Hayek'in liberal demokrasi çerçevesinde geliştirdiği 'devletin rolü ne olmalıdır?' sorusu rehberliğinde geliştirdiği görüşlerine geçmeden önce kısaca, Gamble'i (Gamble: 1996) izleyerek, Hayek'in entelektüel katkısını değerlendirebilmek için Hayek'in toplumsal ve siyasal teorisinde izlerini görebileceğimiz yaşadığı dönemin belli başlı olaylarına ve Hayek'in entelektüel yaşamının dönemlerine değinilmeye çalışılacaktır. Hayek'in yaşamı boyunca sürdürdüğü entelektüel katkıları daha önce de değinildiği gibi oldukça tartışmalıdır. Bazıları onun Von Mises etki-

- 5 Kurucuları arasında Hayek'in de bulunduğu Mont Pelerin Society (1947) klasik liberalizmi canlandırmak ve kolektivizmi ortadan kaldırmak amacıyla farklı disiplinlerden entelektüeller tarafından oluşturulmuş uluslararası bir topluluktur. Yine bu dönemde Hayek, yazdığı ve diğer eylemleri yoluyla kolektivizmle mücadele etmek üzere birçok bağımsız araştırma enstitüsünün ve think-tank'in oluşturulmasında yer almıştır ki bunların içinde en önemlisi *Institute of Economic Affairs*'dir (Gamble: 1996: 9).
- 6 Hayek'in belli başlı çalışmaları şunlardır: *Prices and Production*. Londra: Routledge: 1931; *der. Collectives Economic Planning: Critical Studies on the Possibility of Socialism*. Londra: Routledge: 1935; *The Road to Serfdom*. Londra: Routledge: 1948; *Individualism and Economic Order*. Londra: Routledge: 1952; *The Counter-Revolution of Science*. Glencoe: Free Press: 1944; *The Sensory Order: An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*. Londra: Routledge: 1952; *der. Capitalism and the Historians*. London: Routledge: 1954; *The Constitution of Liberty*. 1960; *Studies in Philosophy, Politics, and Economics*. Londra: Routledge: 1967; *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. Londra: Routledge: c.1. *Rules and Order*: 1973; c.2 *The Mirage of Social Justice*: 1976; c.3. *The Political Order of a Free People*: 1979; *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Londra: Routledge: 1978; *Collected Works*. c.1. *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*: 1983; c.3. *The Trend of Economic Thinking*: 1991; c.4. *The Fortunes of Liberalism*. Londra: Routledge: 1992. *der. Kresger ve Wenar*. Hayek on Hayek. Londra: Routledge: 1994.

si altında erken dönem yazdıkları ile Popper'in fikirlerinin pek çoğunu kabul ettiği 1937'den sonra yazdıkları arasında temel değişiklikler olduğunu öne sürmektedirler. Aynı zamanda 1950'lerde Hayek'in düşüncesine Michael Polanyi'nin örtük bilgi (tacit knowledge) kavramını eklediğinin delilleri de bulunmaktadır. Ancak, birçok yorumcu Hayek'in çalışmalarındaki vurgu değişikliklerine karşın Duyuların Düzeni'nden (Sensory Order) itibaren onun temel epistemolojik ve metodolojik konununun değişmediğini, gerek ekonomi gerek toplumsal ve siyasal teoriye ilişkin yazdıklarında bu sürekliliğin gözlemlenebileceğini vurgularlar (Bkz.: Kukathas: 1989: Hayek and Modern Liberalism ve Kley: 1994: Hayek's Social and Political Thought aktaran Gamble: 1996: 21).

Gamble, Hayek'in önemli bir kısmına tanık olduğu yüzyılımızın önemli olaylarını şöyle belirtmektedir:

"Hayek, 1917'de Bolşevik Devrimi olduğu zaman 18, Hitler iktidara geldiğinde 31, Roosevelt Yeni Düzeni (New Deal) yürürlüğe koyduğunda 33, ve Keynes Genel Teori'yi yazdığında 37 yaşındadır.

Berlin Duvarının 1989'da yıkıldığını ve 1991'de Rusya'da komünizmin çöktüğünü görece kadar yaşamıştır (Gamble: 1996: 5)."

Görüldüğü gibi, Hayek, 1917 ve 1991 arasındaki 'kısa 20. yüzyıl tarihinin' önemli olaylarının tümünün tanığıdır. Gamble, Hayek'in kariyerinin oluşumunda belli başlı dört dönem ayırdetmektedir. İlk dönem, Hayek'in Avusturya ekonomisi, bilim felsefesi ve akıl (mind) teorisindeki temel entelektüel formasyonunu oluşturan 1899 ile 1931 arasındaki Viyana dönemidir. Bu dönemin Hayek üzerinde etkileri, Avusturya Okulunun bireyci ve subjektivist yöntemi, etik felsefe alanındaki sonuçsalcılığı (consequentialist)⁷, ve Hayek'in psikoloji alanındaki formasyonunun, bilgi anlayışı üzerindeki derin yansımaları olarak özetlenebilir.

İkinci dönem, Hayek'in ekonomi alanındaki uzmanlığının akademik olarak tanındığı ve onu İngiliz liberalizminin entelektüel ve siyasal geleneğiyle tanıştıran 1931 ile

1949 arasındaki İngiltere dönemidir. Bu noktada, belirtilmesi gereken Hayek'in genel olarak Britanyalı liberallere hayranlığıdır: Mandeville, Hume, Smith, Ferguson, ve Burke. Hayek'e göre, gerçek liberalizm esas olarak bir Britanya geleneği olmakla beraber iki Fransız, Montesquieu ve Constant, da bu geleneğin içinde yer almaktadır (Gamble: 1996: 33; Barry: 1979: 6).

Hayek'in adı geçen dönemine Avusturya Okulundan Böhm-Bawerk'in sermaye teorisinin bazı kavramlarını kurgulayarak oluşturduğu sermaye ve iş hayatındaki devresel hareketler teorisi (business cycle) ile Keynes'le giriştiği meşhur tartışması damgasını vurur. Bu tartışma teknik konular üzerinden yürütülse de, Hayek'in karşı çıkış noktasını Keynesçi görüşün merkezinde yer alan faydacılık-işlemi oluşturmaktadır (Barry: 1989: 133). Diğer bir deyişle, Hayek, Keynesçi yaklaşımın toplumsal politikaların yararını ve zararını hemen değerlendirebileceğimiz ve buna bağlı olarak toplumu yönlendirebileceğimiz inancına karşı çıkmaktadır (Barry: 1989: 133).

Hayek'in kariyerinin üçüncü dönemi, toplumsal ve siyasal düşünür olarak tanınmaya başladığı 1949 ile 1969 arasındaki önce Şikago sonra Freiburg'da geçen dönemidir. Bu dönemde, 1960'da The Constitution of Liberty'nin yayımlanması ile birlikte toplumsal şöhreti artmıştır. Dördüncü dönemi, Yeni Sağ'ın yükselişi bağlamında Hayek'in kamusal şöhreti yavaş yavaş yaşadığı son dönemidir (1969-1992) (Gamble: 1996: 5-25). Hayek, son döneminde siyasal liderler tarafından danişılan bir entelektüel olsa da hiçbir zaman Keynes ya da Friedman gibi bir devlet adamı rolüyle hükümetin içinde yer alarak siyasaların belirlenmesinde aktif rol almamıştır (Gamble: 1996: 21).

Hayek ve Onun 'Uygarlık' Büyük Anlatısında (Meta-Narrative) Kendiliğinden Düzenin Önemi

Hayek'in devletin rolüne ilişkin görüşlerini değerlendirebilmek için, onun entelektüel dönemlerinden sonra evrim, gelişme ve 'uygarlık' büyük anlatısına kısaca bakmak gerekli görünmektedir. Bu bağlamda, Hayek tüm düşünce sistemini ikili karşıtlıklar

7 "Bir eylemin değerinin o eylemin sonuçları tarafından belirlendiğini veya o eylemin sonuçlarına bakarak belirlenebileceğini savunan görüş. Sonuçsalcılara göre, bir eylem, o eylemin yapılmasını gerektiren (buna yol açan) güdülerle veya ortaya serdiği temel özelliklerle değerlendirilemez. Bir sosyal teoriyi, sonuçsalcı temellerde savunmak demek, onu ortaya çıkardığı sonuçların alternatif teorilerin sonuçlarına göre daha isabetli, yararlı olmasına dayanarak savunmak demektir. Faydacılık sonuçsalcı ahlak sisteminin tipik bir örneğidir. Sonuçsalcılığın birkaç türü vardır. Bir türüne göre, bir eylemin değeri ile sonuçlarına bakarak değil, o eylemin başındaki niyetlere bakarak da belirlenebilir. Başka bir türüne göre ise yalnızca rasyonel bir varlık eylemlerinin sonuçlarını değerlendirmek zorundadır ve sonuçsalcılık kapalı bir ahlaki soru ya da sistem olarak değerlendirilmemelidir. Bu noktadan itibaren sonuçsalcılıktan 'Makyavelizm'e ve hatta 'Leninizm'e doğru uzanan bir çizgi çekmenin mümkün olduğu görülmektedir" (Scruton: 1983 ve Barry: 1986'dan derleyerek aktaran Yayla: 1992: xii -çeviri-de küçük düzeltmeler yapılmıştır).

çerçevesinde oluşturmaktadır: evrimci rasyonalizm/kurucu rasyonalizm; kendiliğinden düzen/örgüt; cosmos (kendiliğinden düzen)/taxis (düzenlenmiş düzen); catallaxy (serbest piyasa düzeni)/ekonomi; özgürlük/baskı; bireycilik (özgürlük ve sorumluluk)/sosyalizm (dayanışma ve diğerkamlik); adalet/toplumsal adalet; soyut (abstract)/ somut (concrete) (Gamble: 1996: 31-32).

Hayek'in liberal vizyonunun merkezinde, en üst noktasına 'büyük toplum'da ulaşan uygar toplumun, tehlikelerden korunması yer almaktadır. Uygar toplum'a yönelik bu tehlikenin kaynakları, bir kabile toplumu olan ilkel topluma ait güdü ve duygularda yatmaktadır (Gamble: 1996: 27). İnsanların 30-50 kişilik gruplar halinde toplayıcılık ve avcılıkla geçindikleri, ilkel toplum dönemi yarım ya da bir milyon yıl sürdü. Buna karşın uygarlık, çok daha kısa bir zaman diliminde gerçekleşti. İkel toplumun uzun tarihi, bu topluma uygun güdü ve duyguları, dayanışma ve diğerkamlığı (altruizm) insanın fizyolojik yapısına yerleştirdi. Bu güdüler, ilkel topluma uygun olmakla birlikte kesinlikle uygar topluma uygun değildir. Uygar topluma uygun olan ise, bireyciliktir ki onun betimleyenleri özgürlük ve sorumluluktur. Bu çerçevede, hepimizin sosyalist olması insanlığın evriminde yatıyor (Gamble: 1996: 28; Belsey: 1994: 5). Ancak, insanlar kendi güdü ve duygularına karşın uyarlanmışlardır. Bu iki sosyalist güdü, kendiliğinden düzenin, modern ekonominin gelişmesinin önündeki engellerdir. Hayek, bu noktada Von Mises geleneğini sürdürerek, günümüzdeki büyük nüfus yoğunluğuna sahip toplumu destekleyebilecek tek alternatif olarak gördüğü liberalizmden geriye dönüş olmadığını altını çizmektedir. Bu nedenle, büyük toplumun nasıl oluştuğunu anlamak ve onun kurumlarını ve değerlerini sürdürmek için ne yapılması gerektiğini bulmak zorundayız (Gamble: 1996: 29-31).

'Büyük Toplum'a giden yoldaki tarihsel sıçrama ticaret, buna uygun ahlak ve ekonomik gelenek yoluyla gerçekleşti. Başka bir deyişle, bu gelişme planlanmış bir gelişme değildir, kendiliğinden oluşmuş bir düzendir. Ancak, bu düzen, iki karşı çıkış, Descartes'in kuşkuculuğu üzerinde yükse-

len aydınlanma akılcılığı ve örgütlerden kaynaklanan karşı çıkış dolayısıyla sarsıntıya uğradı. Hayek'in terminolojisiyle ifade edersek, evrimci rasyonalizm, kurucu rasyonalizmin baskın olmasıyla ve kendiliğinden düzenin girişimcilerine karşı ortaya çıkan örgütlü insan anlayışı ile 'yozlaşmaya' uğratıldı (Belsey: 1994: 5-6).

Devletin Rolü

Özgür olabilmek için yasaların tutsağıyız

Cicero

Genel olarak, Liberter kanat dışındaki Yeni Sağ, klasik liberal öncülleri gibi 'devlet'in varlığını sorgulamaz, aksine 'devlet'in gerekliliğini veri kabul ederek, 'uzlaşma'nın müdahaleci devlet anlayışını sorgular (Green: 1987: 211). Bu bağlamda, liberal siyasi teorisinin en önemli sorusu, devletin ekonomik ve toplumsal hayattaki rolünün ne olduğu üzerinedir. Bir anlamda, liberalizmin devlete ilişkin açıklaması, devlet gücüne olan gereksinim ile bu gücün sınırlarının nasıl çizileceği arasındaki gerilimde ifadesini bulur (Barry: 1989: 74). Siyasal liberalizm, en basit şekilde, anayasal düzen olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla, anayasa 'sınırlı devlet'in bir aracıdır. Devletin sınırlandırılması, kanun aracılığıyla gerçekleşir. Diğer bir deyişle, politika sahnesindeki tüm aktörler, kendilerinin yapmadıkları kurallarla sınırlandırılmalıdır. Bu çerçevede, liberal teoride devlet, belli görevlerle, teknik nedenlerle piyasa tarafından etkin şekilde sağlanamayacak hizmetlerle yükümlü, düzenlenmiş ve şekillendirilmiş bir tür organizasyon olarak görülür (Barry: 1989: 65-66). Söz konusu düşünceye göre, devletin dört temel amacı vardır. İlki, yurttaşlarını potansiyel ya da güncel düşmanlardan korumaktır. İkincisi, özgürlüğün sürmesini sağlamaktır. Özgürlüğün sürdürülmesinin aracı ise 'hukuk'tur. Hukuk, aynı zamanda bireyler arasındaki özel sınırların, kurallar aracılığıyla korunmasını sağlayarak, ve devletin yurttaşlarına ne yapıp yapamayacağını kurallara bağlayarak 'koruyucu devlet' olarak varolmasının koşulunu oluşturur ya da onun 'yağmacı devlet'e dönüşmesini engeller. Üçüncü özellik, bireylerin verimli işbirliğine gidebilecekleri çerçeveyi oluştur-

Hayek'in liberal vizyonunun merkezinde, en üst noktasına 'büyük toplum'da ulaşan uygar toplumun, tehlikelerden korunması yer almaktadır.

maktır. Diğer bir deyişle, devletin serbest piyasa ekonomisinin en iyi işleyebileceği 'düzeni' oluşturmasıdır. Dördüncü özellik, devletin yurttaşlarına maddi güvenlik sağlaması ancak, kesinlikle maddi eşitlik sağlamamasıdır. Bu 'güvenlik ağı' (safety net) felsefesidir. Devlet, belli bir anda, serbest piyasanın rekabetçi işleyişine katılmayan yurttaşlarının minimum bir yaşam standardının altına düşmesini önlemelidir (Green: 1987: 211-212). Ancak, bu noktada Yeni Sağ teorisyenlerinin, refah devletinin 'sosyal devlet' uygulamalarından kaynaklanan ciddi çekinceleri bulunmaktadır. Başka bir deyişle, devlet/hükümet'e ait görevler, onun toplumsal adaleti sağlamaya yönelik sosyal yardım ve düzenleme işlevinden vazgeçerek, paranın dolaşımını denetlemesine ve istikrarını korumasına, serbest rekabeti sağlamasına ve yurttaş haklarına ilişkin olarak da mülkiyetin güvenliğini garanti etmek ve sözleşmelere uyulmasını sağlamakla sınırlandırılmıştır (Mouffe: 1985: 69). Kısaca, devletin amaçları, savunma, yargı, iç güvenlik, kirlilik gibi 'kamu malları teorisi'ne⁸ dayanan ve teknik nedenlerle piyasa tarafından sağlanamayan hizmetleri topluma sunmak olarak belirlenmektedir (Barry: 1989 : 73).

Bu bağlamda Hayek, toplumda, tüm problemlerin çözümü için kendiliğinden düzenlere güvenilemeyeceğinden, kamusal mallar ve dışsallıklar bağlamında, devletin/hükümetin belli görevleri olduğunu kabul eder: *Catallaxy*'i (serbest piyasa düzenini) tercih etmesine karşın -çünkü o 'uygar toplum'da düzeni sağlayabilecek 'tek yol'un bilimsel liberalizm olduğuna inanır-sınırlı devletin bile dış ve iç güvenlik, doğal felaketler, vatandaşlarına standart bir gelir ve belli bir eğitim ve sağlık hizmeti sağlama gibi yükümlülükleri bulunmaktadır. Hayek, ekonominin serbestleştirilmesi bağlamında devletin, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesini ve para arzının kontrolünü sağlamasını ve hatta para arzının özelleştirilmesini ve sabit döviz kuru uygulamasına geçilmesini önermektedir (Bkz: Hayek: 1997). Hayek'in devletin rolüne bakışı, aşağıda daha ayrıntılı olarak, güvenlik ve özgürlük, hukuk ve demokrasi başlıkları altında ele alınmaktadır.

Devletin Güvenlik Amacı

Yukarıda değinilen devletin/hükümetin dört temel amacı bağlamında Hayek'in görüşlerine dönecek olursak, bunlardan ikisini oluşturanlar güvenliğe ilişkindir: dış ve iç güvenlik ve maddi güvenlik. Devletin yurttaşlarını olası ya da varolan dış ve iç düşmanlardan koruması ve doğal felaketlere ilişkin yapılması gerekenler hiç kuşkusuz onun görevidir (Hayek: 1997: 83). Hayek, klasik liberal öncüllerini izleyerek bu görevleri devletin amaçları arasında görür.

Hayek, devletin vatandaşlarına belli bir maddi güvenlik sağlamasını da öngörür. Örneğin yaşlılar, hastalar, özürlüler, dullar ve yetimler gibi piyasadan geçimini sağlayamayan bireylere devletin, ülkenin refah seviyesine bağlı olarak, belirli bir en düşük standart geliri sağlamasını kabul etmektedir (Hayek: 1997: 84-85). Serbest piyasanın kendiliğinden düzeninin işleyebileceği çerçevede için bu gereklidir. Bu bağlamda, bu uygulama söz konusu grupların yolaçabileceği şiddet ve düzensizlikten kaçınılabileceğinin bir yoludur.

Özgürlük, Hukuk ve Demokrasi

Bir anayasa, kanunları, her bir kişinin özgürlüğünün herkesin özgürlüğü ile bir arada varolabileceği bir tarzda düzenleyerek mümkün olan en geniş özgürlüğü sağlar.

I. Kant

Barry, Hayek'in özgürlük teorisini bir 'araç' olarak ele aldığını belirtmektedir (Barry: 1989: 133). Klasik liberal öncülleri ve Yeni Sağ'ın diğer yaklaşımlarındaki gibi Hayek'in düşüncesinde de devletin amaçlarından biri, özgürlüğün sürmesini sağlamaktır.

Hayek, *Hukuk, Yasama ve Özgürlük* adlı eserinin üçüncü cildinin önsözünde, şöyle demektedir:

"Modern zamanlarda denediğimiz özgürlüğün ilk deneyi başarısızlıkla sonuçlanmışsa bunun özgürlüğün uygulanamaz bir ülkü olması değil fakat bizim onu yanlış biçimde denememizden dolayı olduğuna bazı insanları ikna ettiysem memnun olacağım (Hayek: 1997: xix)"

Hayek'e göre, özgürlük, bireyin 'diğer bireyin keyfi iradesinden' bağımsız olmasında

⁸ Kamu malları teorisi, ayırım yapmama ve rakip olmama özellikleriyle tanımlanır. Burada ayırım yapmanın anlamı, kişilerin mal ve hizmeti kullanmalarının ödeme yapmalarına dayanmamasıdır. Rakip olmama durumu ise, özel malların aksine, bir kişinin bir mal kullanımının onun miktarını azaltmamasıdır (Barry: 1989: 75).

belirir, diğer bir deyişle baskının yokluğu ile tanımlanır (Hayek: 1960: 12'den aktaran Green: 1987: 111; Barry: 1979: 60). Baskının kapsamından yola çıkarak Hayek, en büyük birey özgürlüğünün en az bireysel baskının varolduğu yerde bulunduğu sonucuna varır. Dolayısıyla Hayek'in özgürlük tanımı 'negatif bir özgürlük tanımıdır (Green: 1987: 112). Özgür toplum ise yönetenin keyfiyetine dayanan özel baskı yöntemlerine bağlı olarak değil, hukuk'a, bireylerin görevlerini yan tutmadan ortaya koyan genel ve soyut kurallara göre yönetilen toplumdur. Bu noktada hukuk, devletin toplumu düzenleme işlevini ve bu işlevin meşruiyetini ifade eder. Ancak, refah devletindeki temel önermeden farkı, teknik meşruiyet anlamından öte -parlamento onayı gibi- kanunların genel, eşit, bireyleri ya da grupları dışlamama özelliklerinin olmasını varsaymasıdır (Barry: 1989: 70). Özgürlüğün gelişmesi tamamen genel ve tarafsız kanunların varlığına bağlıdır. Bu çerçevede, Hayek klasik liberal öncülleri ve Yeni Sağ'ın ana akımları ile genel olarak aynı zemini paylaşmaktadır. Nedir bu zemin? Yalnızca bireyler ve hükümetler baskıda bulunabilir ve özgürlüğü sınırlayabilir. Piyasa ise bireylere ne yapmaları gerektiğini bireysel olarak söylemediği için özgürlüğü sınırlamaz ya da ortadan kaldırmaz (Belsey: 1994: 10).

Hayek, hukukun üstünlüğünden yola çıkarak, toplumsal adaleti de eleştirir. Daha önce değinildiği gibi, adalet ve toplumsal adalet karşı ikilikler olarak ele alır. Ona göre, toplumsal adalet bir 'serap'tır (Bkz.: Hayek: 1995). Bazı Yeni Sağ entellektüellerinin aksine, serbest piyasanın bile hakedeni ödüllendirdiğine inanmaz (Dunleavy&O'Leary: 1987: 95). Bu noktada, Hayek'in bir liberal olarak, toplumsal, ekonomik ve siyasal düzenleri, oluşumlar ve kurallarla ilgili olarak anlamlandırdığını belirtmek yararlı görünmektedir. Bu nedenle, kurallar adilse toplumsal oluşumun sonuçlarının ne olduğu önemli değildir. Ayrıca, genel olarak liberalizm bu açıdan da kolektivizm ve muhafazakarlığın bazı yaklaşımlarıyla çelişki içindedir (Barry: 1989: 95).

Bu noktadan hareketle, Hayek, birey-birey ilişkisinden kalkarak devlet-birey ilişkisinin nasıl olması gerektiğini, refah devleti

uygulamaları eleştirisinden yola çıkarak oluşturur. Bu bağlamda, Hayek'e göre özgürlüğü tehdit eden faktörler şunlardır: Öncelikle insan bilgisinin sınırlılığı. Bilgimizin sınırlılığının farkında olmamak, ayrıntılı merkezi yönlendirme sonucunda ekonomik ve toplumsal hayatı işlemez hale getirmektedir. Bunun önüne geçmenin yolu ise merkezi yönlendirmenin terkedilip kurumların yerelleştirilmesidir (Green: 1987: 111-121) Hayek'e göre özgürlüğe ihtiyacımız, amaçlarımıza ulaşmada ve refahımızı sağlama da başarımızı belirleyecek olan pek çok değişkenle ilgili kaçınılmaz cehaletimizden kaynaklanmaktadır (Barry: 1989: 133). İkinci olarak, toplumsal ve bölüşümcü adalet isteyen modern anlayış, özgürlüğü tehdit etmektedir. Devlet baskı araçlarını kullanarak adil bir oyun oynanmasını düzenlemek yerine, belli insanların maddi koşullarını kendi tercihlerine bağlı olarak doğrudan düzenlemektedir. Böylece, her bireyin yaşam şansı keyfi siyasal hükme bağlı olmaktadır. Hayek'de özgürlük, en üst (supreme) değer olarak belirlenmekte ve bütün diğer değerlerin olmazsa olmaz koşulu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, refah devletin projelerinden biri olan toplumsal adalet onun yerine konamaz (Green: 1987: 121-129; Barry: 1979: 124). Üçüncü olarak, siyasal özgürlük nosyonunun sınırsız bir egemenliğe veya iktidara ihtiyaç duymasıdır. Hayek'e göre günümüzde demokrasi yanlış açıdan ele alınmaktadır. Mutlak monarşilerin devrilmesinden sonra anayasal devletin amacı siyasi iktidarın gücünün güçler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, hukukun altında iktidar ve yargılama kuralları gibi belli araçlarla sınırlandırılması idi. Bugün bu unutulmuş görünmektedir (Hayek: 1997: 5; Green: 1987: 129-133). Bu bağlamda, Hayek anayasal reform önermektedir. Ona göre, devlet ve toplum arasında iki tür ilişki kurulur. İlki, uzlaşmanın devlet-toplum anlayışıdır ki herhangi bir çıktıyı devlet siyasasının sonucu olarak varsayar. Yaşam, maddi ödüller, çalışma koşulları, sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik alanlarını kapsayan 'iyi yaşam' devlet tarafından düzenlenmektedir (Green: 1987: 132).

İkinci tarz devlet-toplum ilişkisinde ise, ilk ilişki biçiminde olduğu gibi katı so-

Devlet baskı araçlarını kullanarak adil bir oyun oynanmasını düzenlemek yerine, belli insanların maddi koşullarını kendi tercihlerine bağlı olarak doğrudan düzenlemektedir. Böylece, her bireyin yaşam şansı keyfi siyasal hükme bağlı olmaktadır.

nuçları olan bir ilişki yerini insanların kendi özgür iradeleri ile yaptıkları anlaşmalara bırakır. Doğal olarak, özgürlüğün sürdürülebilmesi için bu tarz devlet-toplum ilişkisi uygundur (Green: 1987: 132).

Hayek, ilkesel olarak, temsili demokrasiyi desteklemesine karşın özgürlüğün önünde günümüzün kitle demokrasilerini oldukça tehlikeli bulmaktadır (Hayek: 1960: 103'den aktaran Held: 1987: 247). Bu tehlike, keyfi ve baskıcı çoğunluk düzeyine olan eğilim ve çoğunluğun onayladığı kanunların hakimiyeti olmak üzere iki çeşittir (Hayek:1997: 200; Held: 1987: 247). Bu noktada, Hayek'in hukukun üstünlüğü (rule of law) kavramlaştırmasına değinmek gerekmektedir. Barry, hukukun üstünlüğü kavramının, Hayek'in liberal siyasal düşüncesinin çekirdeğini oluşturduğunu belirtmektedir (Barry: 1989: 136). Bir anlamda, Hayek'de hukukun üstünlüğü, hukuk-ötesi bir kavram, siyasal bir idealdir (Demirel: 1997: 1). Serbest piyasanın, catallaxy, işleyebilmesi, öngörülebilirliğe bağlıdır. Devletin bu noktadaki rolü, sözleşme ve mülkiyet gibi piyasa ilişkilerini mümkün kılan genel kuralların çizilmesi ile sınırlıdır. Öte yandan 'uzlaşma' ne yazık ki bunu öngörülemez hale dönüştürmüştür. Bu çerçevede, Hayek'e göre öngörülebilir bir yasal düzen, yasama tarafından oluşturulan kanunlardan çok, kendiliğinden gelişen 'özel hukuk' düzeni içinde güvence altına alabilir. Bu noktada Hayek'in, İngiliz Common Law geleneğinden yola çıktığı hatırlanmalıdır. Ona göre, parlamento öngörülebilir kanunlar üretmek yerine keyfi yasalar üretmekte ve kamu yararını değil, belli grupların çıkarlarını korumaktadır (Barry: 1989: 135-137). Diğer bir deyişle, günümüzün demokratik hükümeti çoğunluğun görüşünü değil de hükümetin özel çıkarlar sağlayarak desteğini satın almak zorunda olduğu baskı grup/grupları kümesinin çıkarlarına hizmet etmektedir (Hayek: 1997: 194). Hayek'in bu çerçevede en çok eleştirdiği grup, bilindiği gibi sendikalar. Bu anlamda Hayek, parlamentodaki çoğunluğun canının istediği kadar keyfi şekilde hareket etme serbestisinin önüne geçmeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede, kanun yapıcılarının anayasa bağlı olma yükümlülüğü hukukun üstünlüğünün bir özelli-

ğidir. Öte yandan günümüzün demokrasilerinde parlamentonun üstünlüğü ilkesi, hukukun üstünlüğünü yıpratmaktadır. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğü, herkesin kendileri tarafından yapılmayan kurallarla sınırlı olmasıdır (Barry: 1989: 71).

Bu çerçevede, 'uzlaşma'nın demokrasi anlayışı, hukukun üstünlüğü kavramının içini boşaltmaktadır. Ona göre, demokrasi iktidar'ın barışçı değişiminden başka bir şey değildir, bugün olduğu gibi ona farklı anlamlar atfetmek, demokrasiyi güçsüzlendirmektedir (Hayek: 1997: 8). Bu bağlamda Hayek, demokrasinin yeniden güçlendirilmesi için devletin sınırlandırılmasını önermektedir.

Hayek, günümüzün demokrasilerinde varolan bu sorunları çözmek için farklı yasama çerçeveleri olan ve oluşturulma şekilleri farklı iki meclis önermektedir. Yasama meclisi, Nomos, onbeşte biri, her yıl değişen 45 ve 60 yaşları arasındaki erkek ve kadınlardan oluşacak ve halkın hükümet eylemlerinin hangisinin adil hangisinin haksız olduğu konusundaki görüşünü temsil edecektir (Hayek: 1997: 155-168). İkinci meclis, ya da yönetsel meclis ise birincisi tarafından konulan kurallar çerçevesinde alınacak özgül tedbirler hakkında, yönetsel kararları ilgilendiren konularla sınırlanmış ve günümüzün parlamentolarının benzeri bir temsili özelliğine sahip olacaktır (Hayek: 1997: 155-178). Hatta Hayek, belli grupların etkilerini kırmak için, genel oy'a karşı olduğunu da öne sürmektedir (Hayek: 1997: 179). Burada belirtilmesi gereken nokta, Hayek'in hayran olduğu siyasal sistemin, oy vermenin mülkiyet sahipleri ve toplumsal cinsiyetle (erkeklerle) sınırlanmış 19. yüzyıl İngilteresinin siyasal sistemi olduğudur (Gamble: 1996: 94). Makalenin başında, Yeni Sağ'ın ana akımları genelinde belirttiğimiz gibi, Hayek'in bu tür önerileri onun özgürlükçüden, otoriteryene kolaylıkla dönüşebilen yüzünü simgelemektedir. Hayek, bu noktada önerdiği yönetsel meclis ile günümüzün parlamentoları arasında fark şudur: Yasama Meclisinin belirlediği adil davranış kurallarıyla bağlı olması, ve özellikle vatandaşlarına yönelik olarak Nomos'un kurallarını zorunlu olarak izlemeyen hiçbir emri çıkaramamasıdır (Hayek: 1997: 178-179).

Günümüzün demokratik hükümeti çoğunluğun görüşünü değil de hükümetin özel çıkarlar sağlayarak desteğini satın almak zorunda olduğu baskı grup/grupları kümesinin çıkarlarına hizmet etmektedir.

Hayek'in farklı temsil ve görevlere dayanan iki meclis önerisinin ya da genel oy'un sınırlandırılması yönündeki önerilerinin, günümüzde demokrasinin geldiği aşamadan bu derece 'geriye döndürülemediği' için, uygulanma olanağı da bulunmamaktadır. Ancak, Hayek -Yeni Sağ düşünürlerin birçoğu gibi- özgürlük tanımı yoluyla demokrasinin dayandığı iki temel ilkeyi yani toplumsal eşitlik ve siyasal katılımı dışlamayı hedeflemektedir (Mouffe: 1985: 68-69). M. Erdoğan'a göre, Hayek'in anayasal düzeninin zayıf noktaları bir temel haklar belgesi içermeyişi ve evrensel anlamda uygulanamazlığıdır (Erdoğan: 1993: 105). Hayek'in ideolojisinin asıl etkisinin ekonominin serbestleştirilmesine yönelik hükümet uygulamaları üzerinde etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin, sendikaların güçsüzleştirilmeleri konusunda Hayek'in düşüncelerinin Thatcher hükümetleri döneminde oldukça etkili olduğunu söylemek mümkündür (Bkz.: Kaşka: 1995).

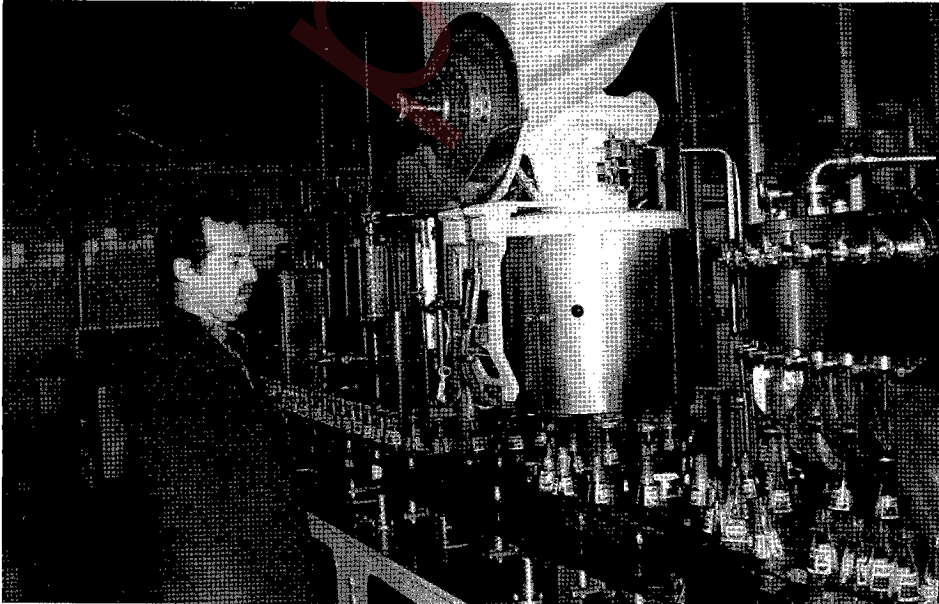
Sonuç

Hayek, genel olarak standart liberal ilkelerin savunuculuğunu yapar. Bu ilkeler ise şunlardır: Bireycilik, özgürlük, serbest piyasa ve sınırlı ancak, belli grupların çıkarlarına karşı durabilecek güçlü devlet. Hayek, liberalizmin ekonomik ve siyasal varsayımlarını yetkinleştirme amacını taşıyan entelektüel projesini, tüm yaşamı boyunca

sürdürmüştür. Projesinin çıkış noktasını, 'uzlaşma'nın temel noktaları oluşturur ki bunlar ekonomi alanında Keynezyen devlet müdahaleciliği, bölüşümcü adalet yanlısı refah devleti uygulamaları ve genişleyen yurttaş haklarına karşı mücadele etme kararlılığı oluşturmaktadır. Çalışmalarındaki temel temalar, ilkeler, Kölelik Yolu'ndan itibaren aynı kalmakla birlikte, daha sonraki çalışmalarında bunların ifade ediliş tarzları daha sofistikedir. Nedir bu ilkeler? Her tür devlet planlamacılığına karşı çıkış, refah devleti eleştirileri, serbest piyasa yanlılığı, özgürlük ve hukukun üstünlüğüne dayanan anayasal düzen. Hayek, refah devletinin önemli eleştirmenlerinden biri olmakla birlikte, onun belli bir oranda vatandaşlarına maddi güvenlik sağlamasına karşı çıkmaz. Ve bütün liberaller gibi, kamu mallarına gereksinimi kabul eder ve devletin sınırlandırılmasının çerçevesi olarak anayasal düzeni önerir. Böylece, hukuk ve devlet 'tarafsız' bir konuma oturtulur. Başka bir deyişle, 'siyaset'ten arındırılıp, serbest piyasanın 'kendiliğinden' düzeninin meşru çerçevesi haline dönüştürülür.

Klasik liberalizm, Yeni Sağ ve Hayek için temel önerme, piyasa ekonomisi dışında kalan bütün alternatiflerin kusurlu olduğudur. Hayek, bir Marksistin bilimsel sosyalizme inandığı kadar bilimsel liberalizme inanmaktadır (Gamble: 1996: 14). Serbest piyasanın birey ve özgürlükler için de

Hayek, bir
Marksistin
bilimsel
sosyalizme
inandığı
kadar
bilimsel
liberalizme
inanmaktadır

ideal koşulları oluşturacağını varsaymaktadır. Klasik liberalizmin ve Yeni Sağ'ın 'birey'i çoğunlukla sağlıklı, çalışan, eğitilmiş, beyaz yetişkin erkek veya bu özelliklere sahip erkek aile reisi tarafından temsil olunan hane halklarıdır (King: 1987: 10; Gamble: 1994: 53). Bu bağlamda, Yeni Sağ'ın ve Hayek'in 'negatif özgürlük' bağlamında yasal eşitlik anlayışına hala verilecek en iyi yanıt Anatole France'in yanıtıdır: 'hem zenginlere hem de fakirlere köprü altında uyumayı, sokaklarda dilencilik yapmayı ve ekmek çalmayı aynı biçimde yasaklayan yasaların eşitliği ilkesi'.

'Uzlaşma'nın temel özelliği 'siyasetin önceliği' ise Yeni Sağ'ın temel özelliği, onun şiddetle karşı çıktığı ortodoks Marksizmle ortak paydasını oluşturan 'siyaseti ekonomiye tabi' kılmasıdır. Gamble, Hayek'in farklı 'okuma'larının mümkün olduğunu düşünmektedir. Ancak, bu makalenin sınırları içinde tartışılmamakla birlikte, Yeni Sağ siyasal bir fenomen olarak muhafazakar bir harekettir. Bu bağlamda, ekonomiye daha çok özgürlük kazandırma yönündeki her düzenleme toplumsal, siyasal ve kültürel alanda daha çok otorite ve baskı anlamına gelmiştir. Diğer bir deyişle, ekonominin serbestliğe zorlanmasının bedeli 'kanun ve düzeni' sağlayabilecek güçlü devlet olmuştur. Bu anlamda, kamu harcamalarının kısılması gibi uygulamalar aynı zamanda son birkaç yüzyılın ürünü olan yurttaş haklarının da altını oymuştur (Bkz.: Kaya: 2000). Bu çerçevede, Hayek ve Yeni Sağ'cı düşüncenin genelinde etkili olan eşitlik/özgürlük karşıtlığı, tam da yurttaş haklarının 'refah devleti'nde ulaştığı noktadan 'geriye döndürülmeye' yönelik, ideolojik bir kavramlaştırma değildir. Hiç kuskusuz, Yeni Sağ'ın ana akımlarının ideolojisinde yeralan temaların, Batı'da ve Batı dışı ülkelerdeki pratikleri başka çalışmaların konusudur.

Kaynakça

- Barry, N. 1979. *Hayek's Social and Political Thought*. London: Macmillan.
- Barry, N. 1989. *Yeni Sağ*. (çev. Dr. C. Aykan). Ankara: Tisamat.
- Belsey, A.1994. "Yeni Sağ, Toplumsal Düzen ve Yurttaşlık Hakları". *Mürekkep: I (Yaz)*: 3-13.
- Demirel, T. 1997. "Hayek'te Hukuk Devleti". *Liberal*

Düşünce: 5 (kış): 112-123.

- Dunleavy, P. ve B. O'Leary. 1987. *Theories of the State: the Politics of Liberal Democracy*. London: Macmillan.
- Erdoğan, M.1993. "Liberal Anayasacılık ve Hayek" *Türkiye Günlüğü*: 22 (Bahar): 95-115.
- Gamble, A. 1983. *Free Economy and the Strong State: the Politics of Thatcherism*. 5. Baskı. Hong Kong: Macmillan.
- Gamble, 1994. "Özgürlüğün Ekonomi Politikası". *Mürekkep: I (Yaz)*: 44-56.
- Gamble, A. 1996. *Hayek: the Iron Cage of Liberty*. UK: Polity Press.
- Green, D. 1987. *The New Right*. London: Wheatsheaf.
- Hayek, F.A. 1995. *Kanun, Yasama ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı*. çev. M. Erdoğan. Yayın No: 345: T. İş Bankası.
- Hayek, F. A. 1997. *Hukuk, Yasama ve Özgürlük: Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni*. çev. Doç. Dr. M. Öz. Yayın No:357: Türkiye İş Bankası.
- Held, D. 1987. *Models of Democracy*. Stanford-California: Stanford University.
- Kaya, A. 2000. "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük". T.H. Marshall ve T. Bottomore. *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar içinde*. (çev. A. Kaya). Ankara: Gündoğan: 135-169.
- Kaşka, S. 1995. "Legal Regulation of Labour: The New Right Thesis and the Employment Legislation of the Last Fifteen Years". (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Warwick Üniversitesi).
- King, D. 1987. *The New Right*. London: Macmillan.
- Mouffe, C. 1985. "Demokrasi ve Yeni Sağ". *Kriz, Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası* içinde. (çev. Y. S. Öner). 65-83.
- Schmitter, P.C. ve G. Lehmbruch. der. 1979. *Trends Toward Corporatist Intermediation*. Beverly Hills, Londra: Sage.
- Yayla, A. 1992. *Liberalizm*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

I. Giriş

Ekonomik perspektiften tarihin derinliklerine bakıldığında, devletin ekonomiyeye müdahalesinin yanında ve karşısında olan görüşlerin çeşitli dönemlerde ön plana çıktığını ve devletin ekonomik yaşamdaki etkinliğinin dönemlere göre farklılaştığını gözlemek olanaklıdır. Örneğin ulus devletleri öncesi artan iç gümrük vergisi uygulamalarının sakıncalarını ulus devletlerinin oluşumu sürecinde ortadan kaldırmaya yönelik girişimler liberalleşme uygulamalarının ilk ibareleri sayılabilir. Takip eden dönemde sanayi devrimini gerçekleştiren İngiltere'nin liberalleşmeyi, onun karşısında var olma çabasında olan ekonomilerin korumacılığı savunmaları devletin ekonomik yaşama müdahalesi tartışmasının bir başka parçasıdır (Machlup:1977). 20. y.y.'da liberalleşme eğiliminin savaş yıllarında kesintiye uğramasının ardından - planlı ekonomilerin başarısının da etkisiyle, Kapitalist dünyada Keynezyen öğretisi ile devletin ekonomik yaşamdaki yerine ilişkin tartışmalara yeni bir boyut gelmiştir. 20. y.y.'in ikinci yarısından itibaren liberalleşme, 1989'da Doğu Bloku'nun dağılmasıyla da giderek tüm ekonomilerde kabul görür bir anlayış olmuştur. Devletin ekonomik yaşamdan çekilmesinin abartılmasının olumsuzluklarının tartışıldığı günümüzde, özellikle de Doğu Asya ülkelerinde yaşanan kriz nedeniyle devletin misyonu ve piyasa-devlet ilişkilerinin sorgulanması yoğunluk kazanmıştır.

1990'lı yıllar kapitalist dünyanın çeşitli yörelerinde krizlerin patlak verdiği yıllar olmuştur. Bu krizlerin açığa çıkışı ile devletin piyasalara müdahalesi veya müdahalenin yetersizliğinin krizlerin nedeni olduğu tartışmaları gündeme gelmiştir. O ülkelerin kalkınma süreçlerinde devletin üstlendiği rol ile bu gün yaşadıkları krizlerle ilgili bağlantılar kurulmuştur.

L. Weiss ve J.M. Hobson "Devletler ve Ekonomik Kalkınma" adlı kitaplarında tarihsel bir perspektiften devlet ve ekonomik kalkınma ilişkisini irdelemektedirler. Onlara göre; "güçlü devletler -bu gücün doğası ta-

rihsel olarak değişiyor- ulusal ekonomik kalkınma ve endüstriyel değişim açısından hayati rol oynarlar ve bu durum çok gelişmiş ülkeler için olduğu kadar gelişmekte olan ülkeler için de geçerlidir." (Weiss; Hobson:1995,s.12). Yine aynı yazarlara göre "olgun bir ekonominin hükümete daha az ihtiyacı vardır" (Weiss;Hobson: 1995, s.222). Yani başka bir deyimle gelişmenin başlangıcındaki tüm ülke (veya bölgelerin) devlet müdahalesine ve koordinasyonuna daha fazla ihtiyaçları vardır.

1990'lı yıllarda, son yarım yüzyılda dünyada iktisat politikalarına damgasını vuran finans kurumları: IMF ve Dünya Bankası'na da ekonomik uygulamalarda siyasal kurumların rolüne ilişkin lehte ve aleyhte görüşler dikkati çekmektedir. Dünya Bankası 1991 Raporu; devlet-piyasa ilişkisine ilişkin sorguları içermektedir. 1993 Raporunda ise; devlet ve piyasa ilişkileri kolektif güç olarak vurgulanmaktadır. Doğu Asya ülkelerinin gelişmelerinin başında despotik ve otoriter devletler son yıllarda devlet-sivil toplum güçlerinin gelişmesine etki etmiş, bu gelişme daha ılımlı ve kalkınma sürecini olumlayan bir devlet ve piyasa ilişkisi açığa çıkartmıştır vurgusu yapılmaktadır.

P. Krugman ise; 1994 yılında yayınlanan "The Myth of Asia's Miracle" adlı makalesinde Doğu Bloku ve Doğu Asya ülkeleri arasında bir paralellik kurmaktadır. Bu makalesinde Krugman herkesin örnek gösterdiği Doğu Asya ülkelerine ilişkin krizin ilk sinyallerini vermektedir. Ona göre planlı ekonomiler ve despotik devlet müdahalesi ancak ve ancak kaynakların hızla üretim sürecine sokturulması yoluyla üretim artışı yaratır. Faktör girdi temelli böyle bir büyümenin yanlıtı olduğu, ekonomik etkinlik arttırılmadığı için bu ülkelerin kaynaklarının sınırına geldiklerinde krize girmelerinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Hatta atıl işgücünün hızla üretim sürecine sokulmasının ardından ikinci olarak işgücünün eğitilerek verimliliğinin artırılmasına ilişkin "herkese de Ph.D diploması verilmez ki" (Krugman:1994,s.71) vurgusunu ön pla-

Dr. Gülen Elmas*

1990'lı yıllar
kapalist
dünyanın
çeşitli
bölgelerinde
krizlerin
patlak verdiği
yıllar
olmuştur.

*Yrd. Doç., Gazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü.

na çıkartarak; işte bu noktada işgücü faktörünün kullanımının sınırına gelineceğini önemli olanın ekonomik etkinlik ve teknoloji olduğunu esprili bir dil ile vurgulamaktadır. Özetle; bu makalede Krugman, Doğu Bloku'nda olduğu gibi Asya ülkelerinin mucizevi gelişmelerinin de "girdi kaynaklı büyüme" temelli olduğu vurgusunu yapmaktadır. Krugman kriz sonrası 1998 yılında yayımlanan "What Happened to Asia" adlı makalesinde ise; krizin temel nedenlerinin finansal piyasalardaki zaafı olduğu ve bu zaafıların devlet müdahalesi ile beslendiği vurgusunu yapmaktadır. Ona göre, borçların devlet garantisine alınması finansal piyasalarda suiistimalleri ve süpekülatif faaliyetleri dolayısıyla riskleri artırmıştır (Krugman: 1998).

S. Fischer 28 Nisan 1999 tarihli bildirisinde Asya ülkelerindeki krizin temel nedeninin finansal sektörün zayıflığı ve kötü devlet yönetimi olduğunu vurgulamaktadır. Bu bildirisinde Fischer'in devlet müdahalesine ilişkin net bir söylemine rastlanmasa da, örneğin kriz sonrası özel kesimin borçlanmasına ilişkin ülke otoritelerinin organizasyon gerekliliğinden bahsetmektedir. Öte yandan başlangıç aşamasında Asya'daki tüm programların uzun dönemde mali genişleme ile gerçekleştiği vurgusu, Fischer'in yeni gelişen ekonomiler için devlet algısı hakkında ipucu vermektedir. Ancak Fischer "yapısal dönüşümün" önemini vurgularken, "...Asya ülkelerin ne kadar hızlı ve ne kadar gerektiği gibi yapısal uyumu gerçekleştirmişler ise onlar için o kadar iyi olmuştur..."(Fischer: 1999) demektedir. Kriz ile ilgili vurgusunda ise, döviz kuru ayarlamalarına ilişkin devlet müdahalesi ve muhafazakar tutumun krize neden olduğuna ilişkin kuvvetli kanıtlar olduğunu söylemektedir. Neticede; aralarında Fischer ve Krugman'ın da olduğu pek çok iktisatçı için, piyasalarda devlet müdahalesi ne kadar minimize edilirse ekonomik performans için o kadar iyi olacağı ve krizi atlatmanın da o kadar kolay olacağı yaygın görüşü vardır. Literatürde krizi atlatma hızı ile ilgili de özellikle Türkiye örneği verilmektedir.

Tersi bir savunuda olan J. Stiglitz'e göre kriz ve krizin sonuçlarını Pazar koşullarına bırakan ülkeler krizde daha fazla

savrulmuş ve krizin etkilerini daha zor aşmışlardır. Ayrıca ona göre hızlı büyüyen ekonomilere baktığımızda, bu ekonomilerde devletin daha aktif bir rol üstlendiğini gözlemek olanaklıdır (Stiglitz: 1998).

Bu özet niteliğindeki girişten sonra şimdi de bu çalışmanın vurgusunu teşkil edecek; ekonomik gelişme düzeyinin çok başlarında, devletin ekonomik yaşamdaki etkisinin minimize edilmesinin bölgesel gelişme düzeyi farklılıklarına yansımalarına ilişkin irdelemeye geçmekte yarar vardır. Böylece azgelişmiş ve gelişmiş ülkelerde devletin rolüne ilişkin tartışmaları bölgesel gelişme düzeyi farklılıklarına indirgemek olanaklı olacaktır. Yukarıdaki tartışmalardan da gözlediğimiz gibi ekonomik gelişmenin başlarında devletin daha aktif bir rol üstlenmesine fazla bir itiraz yoktur. Öte yandan liberalleşmenin yaygın bir anlayış olduğu günümüzde de devletin önemini göz ardı etmemek adına piyasa-devlet ilişkisi temelinde devletin yeniden yorumu ve tanımlama çabası vardır.

"...Sorun müdahalenin boyutu değil, niteliğidir. Doğu Asya ile yapılan karşılaştırmaların göstermiş olduğu gibi, piyasayı yönetmenin sadece bir tane en iyi yolu yoktur. Koordinasyonu başarıya ulaştıran kamu özel kurumlar bileşimi farklı olabilir, ama genel olarak söylesek devlet örgütlenmeleri bu bileşimi kurumsallaştırma ve yerleştirmede öncü rol üstlenmişlerdir..." (Weiss;Hobson; 1995, s.16).

C. Johnson (1982) "kalkınmacı devlet" terimini Asya kapitalizmine özgü ve Anglo Amerikan dünyada varlığını sürdüren kapitalizm arasındaki ayrımı vurgulamak üzere ortaya atmıştır(Weiss;Hobson; 1995, s.175). Yani, Asya ülkelerindeki devletler yalnızca aktif ya da müdahaleci değil, bu devletler; kapsayıcı politikaları, yatırım profilini değiştirme yetileri ve öncelikleri olan ve ulusun yatırımlarda kullanılabilir tasarrufunu yükseltme yetisi olan kalkınmacı bir devlettir(Weiss;Hobson; 1995, s.174-76). Burada akla gelen Wade(1990)'in "güdümlenmiş piyasa teorisi"(yeni devletçilik) yalnızca katma değeri yüksek öncelikli sektör

Koordinasyonu başarıya ulaştıran kamu özel kurumlar bileşimi farklı olabilir, ama genel olarak söylesek devlet örgütlenmeleri bu bileşimi kurumsallaştırma ve yerleştirmede öncü rol üstlenmişlerdir.

teşviki değil, kalkınmacı devlet anlayışının çağrıştırdığı yatırım kaynaklarını arttırma, üretken faaliyetleri garanti altına alma ve rekabeti ve öncelikli yatırımları yönlendirmeyi de kapsar. Yani burada da yalnızca koordine edici ve piyasa geliştirici bir müdahale söz konusu değildir. Son çeyrek yüz yılda yaşanan deneyimler, gelişmiş ekonomiler için de en azından; “günümüzde piyasalar, değişme ve sürekli değişen rekabet şartlarına uyum sağlamayı başarabilmek için bir tür merkezi koordine edici yeteneğe ihtiyaç duyarlar (Weiss;Hobson; 1995, s.176)” anlayışını güçlendirmiştir. Özetle, “plan piyasaya karşıdır” retoriği giderek terk edilmeye başlanmıştır.

Günümüzde devletin tanımlanmasına ve müdahale kapsamına ilişkin bir fikir birliği yoktur ama, gelişmenin başında olan ekonomilerde de devletin oynayacağı kilit rolün daha önemli olduğu genelde yadsınmamaktadır. Aynen geçmişte olduğu gibi: Geçmişte de, -19.y.y.'in sonlarında - Almanya'da List ve ABD'de A.Hamilton yeni gelişen ekonomilerin dış rekabete karşı korunması görüşünü savunurken de, bu savunuda devlet müdahalesi vurgusu vardır. Hatta serbest ticareti savunan J.S.Mill bile “bebek endüstrilerin” korunması gereğini savunmaktadır.

“Merkezi koordine edici güç ....geç endüstrileşmenin ve ulusal kalkınmanın erken dönemlerinin en önemli parçasını oluştururlar . Sonuç olarak, daha önce kalkınanlar ya da geçmişte endüstrileşmesini tamamlayanlar için devletin aktif katılımının çok az önemi vardır....”
(weiss; Hobson: 1995, s.13)

Aynı durum gelişme düzeyi farklı olan bölgeler için de geçerlidir. İndirgersek, görelili olarak daha az gelişmiş bölgelerin’ -günümüzdeki deyimile- koordine edici güce daha fazla ihtiyacı olacaktır.

Burada özellikle vurgulanmalıdır ki; süreç içerisinde devletin ekonomik yaşamdaki rolüne ve misyonuna bakış açısında önemli değişimler olmuştur. Türkiye’de de 1970’lerin sonlarında 1990’ların başına bölge planlama, -planlamadan uzaklaşma genel anlayışı çerçevesinde- ihmale uğra-

mıştır. Bölge planlamanın duraklaması kent, metropol gibi alt ölçekli planlamaları da stratejik çerçeveden uzak bırakmıştır (DPT;2000,s.20)

II. Türkiye’de Bölgelerarası Gelişme Düzeyi Farklılıkları

Yeraltı ve yerüstü kaynakların dağılımı mutlak olarak eşit olmadığı için, gelişme süreci de mutlak anlamda dengeli bir süreç olarak karşımıza çıkmamaktadır. Özellikle ekonomik ve sosyal faktörlerin ülke mekanı üzerinde farklı yoğunluklarda dağılımı, bölgeler arası gelişmişlik farklarının temel nedenlerinden biri olarak gözlenir (DPT; 1996, s.3). Ayrıca tarihsel olarak üretimin yoğunlaştığı ve ticari geleneğin olduğu bölgelerde de sermaye birikimi oluşacaktır(Ercan;1999,s.30). Bu yöreler, çeşitli içsel ve dışsal ekonomiler nedeniyle sermaye birikiminin buralarda² yatırıma dönüşmesi ve işgücü akımına uğraması durumu ile artan (sarmal) biçimde yüz yüze gelecektir. Böyle bir süreç kaçınılmaz olarak bölgeler arası dengesizliği de arttıracaktır. Bu durumda da geç endüstrileşen ülkeler gibi, dengeli kalkınma sorunu için de merkezi koordinasyonun (bizce özellikle planlamanın) önemi yine karşımıza çıkmaktadır. Zira girişimci yatırım yeri ve alanı seçerken, getirilerini azamileştirecek ve yatırımların geri dönme süresini kısaltacak mekan ve yatırım alanı seçecektir.

Bu noktada, bu nedenlerle, 1980 sonrası Türkiye’de neo-liberal politikaların uygulandığı ve planlamanın geri plana itildiği bu dönemde bölgeler arası dengesizliğin de artması beklenmelidir.

1923-1950 arasında Türkiye Cumhuriyeti, kalkınma çabalarında bölge ayırımına gidecek ve bölgesel kalkınma politikası uygulayacak durumda değildir. Zira ülkenin tamamı geri kalmışlık özellikleri taşımaktadır. 1950-60 arası; Türkiye’de ilk liberal politika tercihleri deneyiminin olduğu dönemdir ise, özel sektör yatırımlarının İstanbul ve Marmara Bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir(DPT:2000,s.24). Bu yoğunlaşmanın devam eden dönemlerde de farklılaşmadığı aşağıdaki tablodan gözlenmektedir.

1960 sonrası planlı dönemde ise; ilk plandan itibaren “bölge planlama ve kalkın-

1 “Bölgesel Kalkınma” kavramına tanımsal düzeyde bakarsak; bu kavrama yüklenen anlam önemli ölçüde farklılaşabilir. Bölgeler arası gelişme düzeyi farkı dünyada kıtalar arası, ülkeler arası, aynı ülkede bölgeler-yöreler ve bir kentin semtleri arasında açığa çıkabilir.(Köstekli;1999,s.156). Örneğin: eğer planlamada,ekonomik öncelikler ön plana alınırsa polarize bölge, çevresel ve ekonomik kriterler dikkate alınır ise bir havza ,coğrafi bir bölge, kültürel-tarihi kriterler esas alındığında ise siyasal bir bölge ile bölge tanımı ve alanı belirlenmelidir(DPT;2000,s.8). Bölge sınırları hangi tanım düzeyinde belirlenmiş olursa olsun görelili olarak daha az gelişmiş bölgelerin kalkınma sürecinde aktif devlete ihtiyacı daha fazla olacaktır.

2 “...ülkedeki büyük ölçekli sermayenin, sermaye birikim sürecinde belirli bir aşamaya ulaşması tartışılmalıdır. Bu aşamanın mekansal açıdan iki önemli sonuçları vardır. İlki, büyük üretken sermayenin yoğunlaştığı mekanlardan dışarıya doğru açılması, diğeri ise Pazar sıkışmasından dolayı uluslar arası piyasaya açılması...” (Ercan;1999,s.3). Bu tespitin aksine; özellikle GAP Bölgesi için TMMOB, MMO adına yürütmüş olduğumuz 2203 anketlik alan çalışmasında (Çakar;Elmas;1999a), yöre yatırımlarının genelde yöre girişimcileri tarafından yapıldığı, hatta yatırımlarda aslında çok da fazla yabancı kaynak ve teşviklere baş vurulmadığı gözlenmiştir.

Tablo I: Yıllara Göre İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

1963	İLK İLLER	İstanbul ,Ankara, İzmir, Adana, İçel
	SON İLLER	Mardin, Van, Muş, Adıyaman, Bingöl, Hakkari
1970	İLK İLLER	İstanbul ,Ankara, İzmir, Adana, Kocaeli
	SON İLLER	Adıyaman, Ağrı, Mardin, Muş, Bingöl, Hakkari
1995	İLK İLLER	İstanbul ,Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa
	SON İLLER	Bitlis, Ardahan, Bingöl, Ağrı, Şırnak, Muş

Kaynak: Ercan: 1999b, s.45 ; DPT: 1996, s.51.

ması" sorunsalına yer verilmiştir. İkinci planda organize sanayii bölgesi³ oluşturma düşüncesi şekillenmiştir. III.Plan döneminde "kalkınmada öncelikli yöreler" kavramı telaffuz edilmiş olup, IV. Plan döneminde iç ve dış olumsuz konjonktür nedeniyle planın uygulanması olanaklı olamamıştır. Daha sonra hazırlanan planlar ve uygulamada çıkan sonuçlar arasında ciddi uyum sıkıntıları olduğu bilinmektedir.

DPT'nin 1996 yılında yayımlanan "İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmasında; sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi bölgelere göre aşağıdaki gibidir:

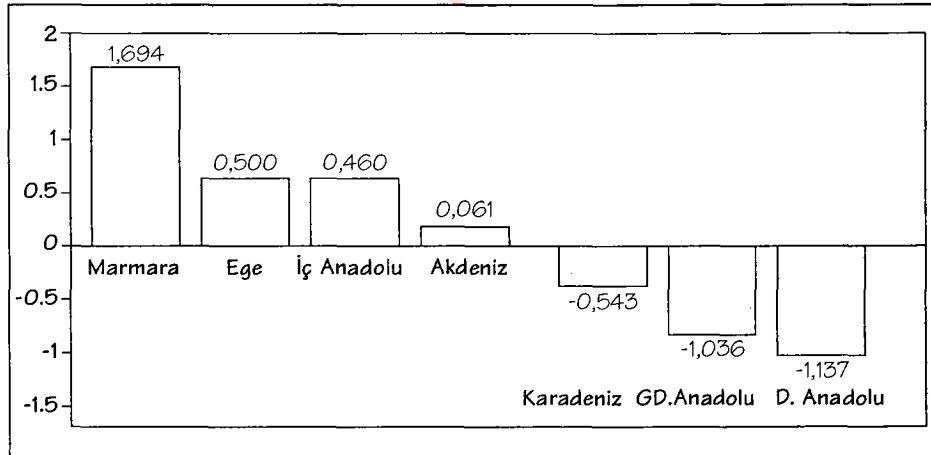
Özellikle VII.BYKP (1996-2000) döneminde Doğu için, görece olarak açığa çıkan ciddi geri kalmışlık açığını gidermek amacıyla "Acil Destek I" ve "Acil Destek II" Programları devreye sokulmuştur. Güneydoğu için bir bölgesel kalkınma planı niteliğinde olan GAP'tan esinlenerek, Doğu Anadolu Bölgesi için 14 ili kapsayan DAP (Doğu Anadolu projesi) devreye sokulmuş, Doğu Karadeniz Bölgesi için de, DOKAP

(Doğu Karadeniz projesi) çalışmaları hazırlık aşamasındadır(DPT:2000,s.30-35).

Türkiye'de 1980 sonrası bazı ekonomik göstergelerdeki gelişmeler az gelişmiş bölgeler aleyhine olmuştur. Türkiye'de bölgeler arasında kişi başına gayri safi yurt içi ürün dağılımına ilişkin yaptığı bir araştırmada Ü. Şenese'nin aşağıdaki sonuçlara ulaştığıdır:

"...En üstte genellikle Marmara-Ege bölgelerinin illerinden oluşan bir öbek belirginliği gittikçe artan bir biçimde öteki illerden kopmaktadır. İllerin büyük çoğunluğu ise ya yavaş gelişmekte, ya yerinde saymakta ya da gelir yitirmektedir...Bu gelir düşüşleri söz konusu dönemde Muş'ta %43, Hakkari'de %38, Ağrı'da %32, Bitlis'te %28, Mardin'de %19, Bingöl'de %15, Siirt'te %13 dolayındadır. Van, Erzurum, Kars, Şanlıurfa, Tunceli'de daha düşük oranlarda gelir yitiren illerimizdir..." (Şenese:1999,s.140)

Tablo II: Coğrafi Bölgeler itibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi

Kaynak: DPT: 1996, s.71.

1980 sonrası bu yörede küçük-kapalı üniteler halinde yatırımların yoğunlaştığını ancak bu ünitelerin neo-liberal dalgalardan beklendiği gibi yerli ve yabancı büyük üretken sermaye ile entegre bir süreç yaşamadığını, bu konudaki daha önce yapmış olduğumuz çalışmalarda vurguladık.

3 Organize sanayii bölgeleri oluşturunun hem şehirleşme açısından, hem de altyapı gibi bir takım hizmetlerden toplu yararlanma açısından çözümlenmelidir.

Tablo III: Bölgeler İtibariyle Sektörel GSYİH

Bölgeler	1997 Yılında Sektörlere Göre GSYİH'nin Dağılımı (Yüzde Payı)				1987-97 Dönemi Yıllık Ortalama Büyüme Hızlar (Yüzde Değişme)			
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
Marmara	13,6	51,8	36,9	38,1	-0,3	6,3	4,8	5,0
GD Anadolu	11,7	4,1	4,5	5,3	5,3	5,0	3,6	4,4
Akdeniz	18,0	8,7	12,5	12,1	2,5	3,6	5,3	4,3
Ege	20,4	15,2	16,7	16,8	1,2	4,6	5,2	4,3
İç Anadolu	15,6	10,6	17,7	15,3	-0,2	6,1	3,3	3,2
Karadeniz	14,5	7,3	8,6	9,0	0,1	4,4	4,1	3,3
D.Anadolu	6,3	2,2	3,1	3,3	0,7	3,1	2,1	1,9
Türkiye	100	100	100	100	1,2	5,5	4,4	4,2

Kaynak: DPT: 2000b, s.71.

1980'li yıllarda ciddi gelir kaybına uğrayan bu iller Tablo I'de de görüldüğü gibi; 1960'lar ve 1970'lerde de sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında son sıralarda yer alan illerdir. Bu da; 1980 sonrası, Türkiye'de bölgeler arası gelişme düzeyi farkı makasının açılmış olduğuna işaret etmektedir.

Ancak burada vurgulamak gerekir ki; Güneydoğu Anadolu Bölgesi son yıllarda aşağıdaki tablodan da gözleneceği gibi Doğu Anadolu Bölgesi ve İç Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgelerinin bazı illerine göre büyüme açısından görece olarak daha avantajlı olmuştur. Ama bu bölgeler arası gelişmişlik düzeyi açığının daraldığı anlamında yorumlanmamalıdır.

Tablodan gözleneceği gibi Marmara Bölgesinin sanayi içindeki payı %51,8 ile oldukça yüksektir. Ayrıca bu bölgede 1987-97 döneminde büyüme oranının yüksek olması da makasın açılmasına işaret etmektedir. Aynı dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise tarımda en yüksek büyüme oranını gösteren bölgedir. Sanayi sektöründe ise Marmara ve İç Anadolu'nun arkasından en yüksek büyüme oranını yakalamış durumdadır.⁴

III. GAP Bölgesi

GAP; başlangıçta DSİ tarafından Fırat Havzasının değerlendirilmesi amacıyla başlatılan, daha sonra Dicle Havzasının da kapsama alındığı entegre bir kalkınma projesidir. Süreç içinde proje bölgesel kalkınmayı hedefleyen bir nitelik kazanmıştır. Proje kapsamına Fırat ve Dicle'nin kollarının yayıldığı ve etkilediği illerden Şanlıurfa, Mardin, Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Diyarbakır, Siirt, Şırnak ve Batman girmektedir. Bölgenin gelişmesi çabası doğrultusunda 1989'da GAP Master Planı hazırlanmıştır. Bu plana göre bölgenin 2005'e kadar %6,8 büyümesi hedeflenmiştir (GAP İdaresi:1992, s.81). Ancak 1987-98 döneminde GAP bölgesi ortalama büyüme oranı %4,4 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca 1987-2005 döneminde kişi başına GSYİH'nin %3,7 oranında büyümesi hedeflenmiş, ancak bu oran 1987-98 arasında ortalama %1,4 düzeyinde kalmıştır (DPT:2000b,s.76).⁵

Aşağıdaki tablo, 1986'dan 1995 yılına kişi başına kamu yatırımlarının (Proje sayısı) çarpıcı düşüşüne işaret etmektedir. Ancak kendi içinde GAP bölgesindeki düşüş (%72 azalma yönünde) daha fazladır.

Tablo IV: GAP Bölgesi ve Türkiye'de Kamu ve Yerel Yönetim Yatırımları

	Türkiye		GAP Bölgesi	
	1986	1995	1986	1995
Kişi Başına Kamu Yatırımları (Proje Sayısı) (%)	0.16	0.07	0.14	0.04
Kişi Başına Belediye Harcamaları (1987 Fiyatları ile Bin TL)	14.2	46.9	6.6	25.1

Kaynak: DİE: 1997,s38-39.

4 GAP bölgesindeki yatırımların özellikleri, firma yapısı, ölçeği vs ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Çakar,G.E.; Elmas, G. (1999a), GAP İleri Sanayi Envanteri, TMMOB, MMO, Yayın No: 223 ve Çakar,G.E.; Elmas, G. (1999b), "GAP ve Sanayi Envanteri Araştırma Raporu," GAP ve Sanayi Kongresi:Bildiriler Kitabı, TMMOB, MMO, Yayın No: 231, Ankara, ss.11-101.

5 1989-2010 dönemi için ise "GAP Entegre Planı ve Uygulama Programı" hazırlanmaktadır. Bu çalışmada önceliklerin hidroelektrik santrallerinden, sulama yatırımları ve bölgenin altyapı sorunları ve bazı sosyal harcamalara kaydırıldığı gözlenmektedir (DPT:2000,s.39).

Öte yandan kişi başına belediye harcamalarında ise genelde dört kat civarında bir artış gözlenmektedir. (Ancak gelişmenin başlarında olan bölgelerin özellikle kentleşme ve alt yapı yatırımları ihtiyaçlarından dolayı bu yatırımların görece olarak daha yüksek olması beklenir.) Kamu yatırımlarının nispeten yerel otoritelere kaymasında 90'lı yıllarda planlama anlayışında küreselleşme/yerelleşme⁶ kavramıyla açığa çıkan anlayış değişikliğinin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Öte yandan GAP kapsamında yatırımların gerçekleşme oranları da aşağıdaki gibidir:

Tablo V: Nakdi Gerçekleşme Oranları

SEKTÖRLER	Hedeflenen Yatırımların Nakdi Gerçekleşme Oranı(%)
Tarım	11,9
Enerji	74,1
Madencilik	97,5
İmalat	40,4
Ulaştırma Haberleşme	29,8
Turizm	24,3
TOPLAM	41,6

Kaynak: GAP İdaresi:1998.

Yukarıdaki tablo bize özellikle tarım sektöründe yatırımların gerçekleşme oranının %11,9 gibi çok düşük bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Kalanı içerisinde sulama projesinin %9'u da halen inşa halindedir(DPT:2000b,s.75). Yörede daha önce yapmış olduğumuz alan çalışmasında GAP Bölgesindeki girişimcilerin yatırım kararlarında GAP projeksiyonunun olmadığı gözlenmiştir (Çakar, G.E.; Elmas, G.,1999 c, ss. 24-33). Bizce bunun en önemli nedenlerinden birisi de GAP çerçevesinde Yapılan yatırımların önceliklendirmelerine ilişkin sorundur. Yani, yörede yaşayanlar GAP'ın elektrik santrali yatırımlarından dolayı toprakları sular altında kaldığı için göç etmek zorunda kalmış, bu nedenle GAP'ın olumsuz etkileri ile yüz yüze gelmişlerdir. GAP'ın yöredeki olumlu etkileri önemli ölçüde sulama projelerinin hızla gerçekleşmesine bağlıdır. Doğal olarak ancak bu durumda yatırım kararlarında GAP'ın yörede aç-

ığ çıkaracağı gelişmelerin dikkate alınması beklenmelidir.

GAP Bölgesine ilişkin yürütmüş olduğumuz sanayii envanteri çıkartma çalışmasında; 1980 sonrası yörede tüm olağan üstü koşullara rağmen başlangıç aşamasında bir yatırım çabası olduğu gözlenmiştir. Elde ettiğimiz bulgular bize yöredeki firmaların %85'inin kuruluş yıllarının 1981 sonrasına rastladığını ve firma kurucularının %65'inin de 45 yaşın altında olduğunu, geleneksel üretim alanlarından ise uzaklaştığını göstermiştir (Çakar; Elmas: 1999 b, ss. 7,23,-37). Çalışmada; firmaların genelde ücretsiz aile işçisi çalıştırdıkları, yöre pazarlarına yönelik tüketim malları düzeyinde üretim yapıları, en önemli rakiplerinin yöre içindeki diğer firmalar olduğu, teknik ve danışmanlık hizmetinden genelde yararlanmadıkları, sendikalaşma ve iş akdinin olmadığı gözlenmiştir.

Elde ettiğimiz bu sonuçlar bize yöredeki yatırımları, Türkiye geneli için "ekonomik gelişmenin sektörel düzeydeki genel trendi 1980 sonrasında ölçek ve bilim temelli olmanın ötesinde emek yoğun bir gelişim eğilimi içindedir" (A. Köse; A. Öncü,2000) şeklinde yapılan tespitin GAP bölgesi için de geçerli olduğunu göstermektedir. Başka bir çalışma da A.Köse ve A.Öncü'nün tespitlerini destekler niteliktedir. E.Voyvoda ve E.Yeldan yaptıkları çalışmada "...1980 sonrası dışı açık yeniden yapılanma sürecinde Türk imalat sanayii sektörü içi düzeyde yapısal değişim geçirmediği; gerek istihdam, gerekse üretim dinamiklerinde ithal ikameci döneme göre kopuş sergilememiştir..." sonucuna varmışlardır (Voyvoda; Yeldan: 1999, s.217).

Gözlenen odur ki; 1980 sonrası beklendiği gibi, ne Türkiye'nin gelişen yörelerinde sıkışan sermaye bu yöreye akmıştır, ne de dış dünyadan. Genelde buradaki yatırımlarda yöre yatırımcılarının çabası söz konusudur. Kurulan üretim üniteleri de genelde bilimsel temelden yoksun küçük, kapalı ünitelerdir. Uzun yıllar bu bölgenin yaşadığı olağanüstü koşullar da dışardan yatırımların buraya yönelmemesinin önemli bir nedenidir. Diğer bir sorun yörenin yetersiz alt yapısıdır (ulaşım ağı, haberleşme, enerji vb). Gelecekte GAP'ın sulama

**1980 sonrası
beklendiği
gibi,
ne Türkiye'nin
gelişen
yörelerinde
sıkışan
sermaye bu
yöreye
akmıştır,
ne de dış
dünyadan.**

⁶ Bu anlayış kapsamında yerel alanın korunması, geliştirilmesinin küresel sermayeyi yöreye çekeceği beklentisi vardır.

projelerinin gerçekleşmesi yöredeki yatırım dinamiklerini arttıracaktır. Bu ise bölgenin diğer bölgelere göre avantajlı yanıdır. Bu durumda; geleceğe yönelik potansiyelin iyi projekte edilmesi, planlanıp, yönlendirilmesi bu gün gözlenen dağınıklık ve yanlış sektörel yönelimleri (Çakar; Elmas:1999c) telafi edici bir gelişme yaratabilir.

IV. Sonuç

GAP Bölgesinin ekonomik ve sosyal göstergeler açısından diğer bölgeler ile farklılaşan bir takım özellikleri vardır. Bunların başında kırsal nüfusun görece olarak çarpıcı düşüşü gelmektedir. 1985 yılında %52,4 olan kırsal nüfus 1997 sayım sonuçlarında %35,9 olarak tespit edilmiştir (DİE: 1985-97 Nüfus Sayım Sonuçları). 12 yıl gibi kısa bir sürede bölgede kırsal nüfusun çarpıcı azalışının bazı önemli nedenleri vardır. Birincisi; yöreden daha gelişmiş yörelere göç söz konusudur. İkincisi; yörede gerçekleştirilen hidroelektrik santral yatırımları sonucu baraj suları altında kalan yerleşim birimlerindeki nüfus kentlere göç etmiştir. Üçüncü ve en önemli neden de yörede yaşanan olağanüstü koşullardır.

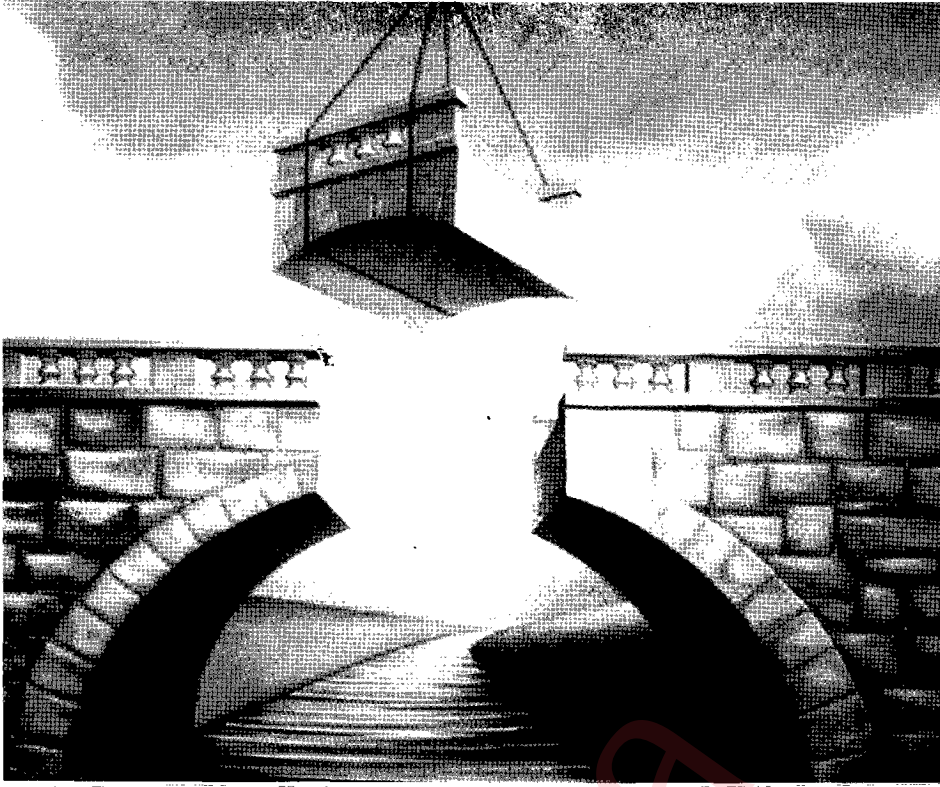
Kırsal nüfustaki bu hızlı azalış iki açıdan merkezi koordinasyon ihtiyacını şiddetle hissettirmektedir. Birincisi hızlı göç alan yöre illerinin kentleşme ve alt yapı sorunları oldukça yığılmıştır. İkincisi yörede kırdan kente göç başta hayvancılık olmak üzere bazı geleneksel sektörlerin dağılmasına, kentlerde ise yeni sektörlerde küçük ölçekli yatırım ünitelerinin açığa çıkmasına neden olmuştur. Bu durumda yöre hammaddesi ve beşeri sermayeye yönelik yatırımların -GAP'ın gelecekteki sonuçları da dikkate alınarak-, yöredeki sektörel yönelimlerin dikkatle koordine edilmesi gerekmektedir. Zira yörede yapmış olduğumuz alan çalışması sektörel yönelim ve yatırım alanı seçimine ilişkin gelişmelerin gelecekte sıkıntı yaratacağına işaret etmektedir (Çakar; Elmas: 1999c, ss. 21-34).

Yaptığımız bu çalışma bir daha göstermiştir ki; az gelişmiş bölgeler için devlet yatırımları ve organizasyonu hayati bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin bu günkü gelişme düzeyiyle dünyadaki gelişmiş diğer ekonomilere göre güçlü bir merkezi koordinasyona daha fazla ihtiyacı olacağı düşünülmüşse, Türkiye'nin kendi içinde az gelişmiş bölgelerinin de daha fazla merkezi koordinasyona ihtiyacı olacağı açıktır. Neo-liberal politikaların uygulandığı 1980 sonrası geçmişten gelen kapsamlı tek bölgesel kalkınma planı olan bölge GAP Bölgesidir. Kanaatimizce, -GAP'ın yatırımlarının gerçekleşmesi, planlamanın geri plana itilmesinin etkisiyle hedeflenenin çok gerisinde kalmış olması rağmen- bölge planının etkisiyle tüm olumsuz ve olağanüstü koşullara rağmen "1987-97 arasında büyüme sıralamasında GAP Bölgesi Marmara ve İç Anadolu'dan sonra üçüncü sırada yer almıştır. Ayrıca daha önce yürütmüş olduğumuz sanayi envanteri oluşturma çalışmasında da bölgenin yatırım açısından dinamik bir bölge olduğu gözlenmiştir.

Son olarak bir noktayı daha vurgulamak istiyoruz: Türkiye'de bir yandan bölgesel kalkınma ve planlamaya ilişkin çok kapsamlı çalışmalar yürütülürken, bir yandan da iki güçlü belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birincisi; artık planlamanın geri plana itilmesiyle uygulama ve gerçekleştirmelerde çıkan güçlüklerdir. Burada merkezi karar organlarının kendi kurumlarını ve bu kurumların önerilerini yadsıdığı sorusu akla gelmektedir. İkincisi de aslında bu kurumların da kendilerini yadsıdığı yönündeki kuşkuumuzdur. Örneğin DPT'nin Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nun (2000) sonuç önerisi kısmında aşağıdaki paragraf yer almıştır (Bu sonuç önerisi vurgusunda, yeni sanayi odakları ve merkez-uydu yaratma anlayışlarının etkisi olduğu düşünülmektedir. Ancak kanaatimizce bu anlayışların iyi bir planlama ile eşgüdülerinin yaratılmasının güçlüğü açıktır. Ayrıca bölge tanımını genişletildikçe aşağıdaki vurgunun sakıncaları iyice belirginleşecektir.):

"Öncelikle bölgeler arası eşitlik oluşturma anlayışından vazgeçilmelidir. Kalkınmada öncelikli yörelerde bulunan bütün şehir ve kasabaları birer sanayi kenti haline dönüştürmek mümkün değildir. Dolaşısıyla, bu yörelerde kendi avantajları ile gelişen (doğal olarak merkezleşmiş) yerleşmelere ağırlık verilme-

Neo-liberal politikaların uygulandığı 1980 sonrası geçmişten gelen kapsamlı tek bölgesel kalkınma planı olan bölge GAP Bölgesidir.

li, etki alanındaki diğer yerleşmelerin de alt yapı eksiklikleri tamamlanarak fonksiyonel merkezlerle bağlantıları kuvvetlendirilmelidir." (DPT: 2000, s274)

Çeşitli kamu kurumlarında, hem bölgesel planlama ve gelişmenin koordinasyonu doğrultusunda kapsamlı çalışmalar yapılırken, hem de bu kurumların kendilerini yadsımaları ciddi bir çelişkidir. Bu çelişki Türkiye'de devletin ve yetkili organların kendilerini ve kendi misyonlarını yeniden tanımlama ihtiyacında olduklarını göstermektedir. Türkiye'nin bu günkü ekonomik gelişmişlik düzeyi dikkate alınarak, yalnızca belli bölgelerinde değil tamamında bölgesel dengesizlikleri de dikkate alan; kaynak israfını önleyen, uzun ve kısa dönemli kapsamlı ekonomik koordinasyon yapan, yatırım kaynaklarını artıran, üretken faaliyetleri teşvik eden, öncelikli yatırımları belirleyebilen güçlü bir merkezi koordinasyona ve denetim mekanizmasına ihtiyacı vardır.

Kaynakça

- AGHEVLI, B.B. (1999), "The Asian Crisis: Causes and Remedies," *Finans and Development*, Vol:36, No:2, June.
- AŞIK, D. (1988), "Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin

Yatırım ve Teşvik Politika ve Uygulamaları," **GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu**, T.Zirai Donatım Kurumu, No:49, ss.569-573.

-AYATA, S. (1999), "Bir Yerel Sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Dış Ekonomik Dünya İle İlişkiler," **Ekonomide Durum**, 6. Kitap, Güz-1999, ss.85-113.

-BALKIR, C. (1988), "GAP Alanı Sanayisinin Dışa Açılması," **GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu**, T.Zirai Donatım Kurumu, No:49, ss.565-576.

-BOZKURT, N. (1998), "Globalleşme ve Devlet," **İktisat Dergisi**, Sayı:382, Eylül'98, s.47-57.

-ÇAKAR, G.E. : G. ELMAS, (1999a), **GAP İlleri Sanayi Envanteri**, TMMOB, MMO, Yayın No: 223, Ankara.

----- (1999b), "GAP ve Sanayi Envanteri Araştırma Raporu," **GAP ve Sanayi Kongresi: Bildiriler Kitabı**, TMMOB, MMO, Yayın No: 231, Ankara, ss.11-101.

----- (1999c), "GAP İllerinde Sanayiinin Sektörel Dağılımı," **Sanayi Kongresi'99: Bildiriler Kitabı**, TMMOB, MMO, Yayın No: 234, Ankara, ss.18-43.

-DENİZ, N. Ve M.S. EKİNCİ (1999), "Yatırım Teşvikleri ve Güney Doğu Anadolu Uygulamaları," **GAP ve Sanayi Kongresi: Bildiriler Kitabı**, TMMOB, MMO, Yayın No: 231, Ankara, ss.131-141.

-DERİCİOĞLU, T. (1988), "GAP Bölge Planlama Çalışmaları," **GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu**, T.Zirai Donatım Kurumu, No:49, ss.15-21.

-DİE, Genel Nüfus Sayım Sonuçları: 1985,1990,1997.

-DİE (1997), **GAP İİ İstatistikleri 1950-1996**, Ankara.

- DPT (2000), **Bölgesel Gelişme**, Ölk Raporu:245, 8.BYKP, Yayın No:2592, Ankara.
- DPT (2000b), VIII.BYKP, Ankara.
- DPT (1995), **Bölgesel Dengelerin Sağlanması**, 7.BYKP, Temel Yapısal Değişim Projeleri Komite Raporu, Ankara.
- DPT (1996), **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, Yayın No:2466, Ankara.
- DPT (1996), **Yatırımların İllere Göre Dağılımı: 1996 Yılı Yatırım Programı**, Mayıs, Ankara.
- DPT (1992), **Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu**, No:10, C. Kutbay, Eylül, Ankara.
- ERAYDIN, A., (1997), "From a Locality in the Center of a Less Developed Region to a Node of Growth: The Experience of Çorum," Araştırma Raporu, November.
- (1992), **Bölge Merkezlerinin Sanayi Yapı Araştırması**, DPT, Ankara.
- ERKAN, H. (1988), "Entegre Bölgesel gelişme Yaklaşımı İçinde Urfa-Harran Yöresi İçin Kalkınma Stratejisi," **GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu**, T.Zirai Donatım Kurumu, No:49, ss.203-220.
- ERCAN, F. (1999a), "Bölgesel Kalkınma Sorununa Bütünsel Yaklaşım," **GAP ve Sanayi Kongresi: Bildiriler Kitabı**, TMMOB, MMO, Yayın No: 231, Ankara, ss.109-121.
- (1999b), "Sermaye Birikim Sürecinde Bölgesel Kalkınma/Planlama ve Anadolu Sermayesi," **Ekonomide Durum**, 6. Kitap, Güz-1999, ss.29-55.
- FISCHER, S. (1999), "The Financial Crisis in Emerging Markets: Some Lessons," www.imf.org., Speeches for 1999, April 28.
- GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI (1993), **GAP Projesi 1992 Durum Raporu**, Nisan, Ankara.
- GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI (1993), **GAP ve Sanayi Sempozyumu**, 16-18 Ekim '90, Şanlıurfa.
- GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI (1998), **GAP'ta Son Durum**, Aralık, Ankara.
- HABERMAS, J. (1999), "Ulus-Devletin Ötesinde mi?," Çeviren: K.H.Ökten, **İktisat Dergisi**, Sayı:388, Nisan'99, ss.40-44.
- KRUGMAN, P. (1994), "The Myth of Asia's Miracle," **Foreign Affairs**, Vol: 73, No:6, November/December-94, ss.62-78.
- (1998), "What Happened to Asia," www.krugman.com.usa., January.
- KÖSTEKLI, S.I. (1999), "Avrupa Birliğinde Bölgesel Kalkınma Politikaları," **Ekonomide Durum**, 6. Kitap, Güz-1999, ss.155-178.
- MACHLUP, F (1977), **A History of Thought on Economic Integration**, MacMillan Press, New York.
- MPM (1990), **İmalat Sanayiinde İller ve Bölgeler Düzeyinde Verimlilik ve Karşılaştırılması**, D. Büyüklük ve Dışerleri, No:419, Ankara.
- OCAKLI, H. (1992), "GAP'ta Bölgesel Kalkınma Yaklaşımı ve Sulama Sisteminin Organizasyonu Açısından Değerlendirilmesi," **GAP Sulama Alanlarının Çiftçi Örgütlenmesi ve Sulama Sisteminin Yönetimi**, Friedrich Ebert Vakfı-TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 27-29 Haziran'92, Turban Abant Oteli, ss.20-30.
- ÖZBİLEN, V. (1999), "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Sanayileşme," **GAP ve Sanayi Kongresi: Bildiriler Kitabı**, TMMOB, MMO, Yayın No: 231, Ankara, ss.153-175.
- ÖZER, A. (1998), **Modernleşme ve Güneydoğu**, İmge Kitapevi, Ankara.
- POLATLIOĞLU, A. (1995), "Southeastern Anatolia Project, and Administrative Organization," **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt:22, Sayı:2, ss.191-207.
- ŞENESEN, Ü. (1999), "Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Ürün Değerinin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı," **Ekonomide Durum**, 6. Kitap, Güz-1999, ss.136-143.
- ŞEKER, M. (1987), **Güneydoğu Anadolu Projesi: Sosyal ve Ekonomik Sorunlar**, V Yayınları, Ankara.
- SAVAŞ, V. (1987), **Piyasa Ekonomisi ve Devlet**, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- STIGLITZ, J. (1998), "Redefining the Role of the State: What Should It Do? How Should It Do It? And How Should These Decisions Be Made?," www.the.world.bank.group.organization., Presented on the Tenth Anniversary of MITI Research Institute, Tokyo, Japan, March 17.
- SÖNMEZ, M. (1998), **Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye'de Doğu-Batı Uçurumu**, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- UNITED NATIONS (1999), **Trade and Development Report 99**.
- WEISS, L. Ve J.M., HOBSON (1995), **Devletler ve Ekonomik Kalkınma**, Çeviren: K. Dündar, Dost Kitapevi, Ankara.
- WORLD BANK (1991), **World Development Report 91**, Oxford University Press.
- WORLD BANK (1993), **Government, Policy and Productivity Growth: Is East Asia an Exception?**, Washington DC.
- TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU, (1998), **Anadolu'da Hızla Sanayileşen Kentler: Denizli Örneği**, Ankara.
- , (1998), **Anadolu'da Hızla Sanayileşen Kentler: Kahramanmaraş Örneği**, Ankara.
- TÜRKKAN, E. (1988), "GAP Çerçevesinde Mukayeseli Üstünlüklere Dayalı Alternatif Bölgesel Sanayileşme Stratejileri," **GAP 1. Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu**, T.Zirai Donatım Kurumu, No:49, ss.551-564.
- TOBB (1993), **GAP Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara.
- VOYVADA, E. ; A.E. YELDAN, (1999), "Türk İmalat Sanayiinde İşgücü Üretkenliği ve Ücretlerin Gelişimi," **Türk-İş Yılılığı 99**, Ankara, ss.195-220.

Kapitalizmde Devlet ve Fabrika İlişkisi Üzerine

Giriş

Fabrikada emekçiler yalnızca hammaddeyi yararlı şeylere dönüştürmekle kalmazlar; aynı zamanda yönetimle ve birbirleriyle olan toplumsal ilişkileri üretirler. Dolayısıyla, fabrika yalnızca malların değil siyasetin, siyasi aygıtların ve toplumsal ilişkilerin üretildiği ve yeniden üretildiği bir alandır. Emek süreci teorisyenleri,¹ fabrikadaki toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini inceleyenlerken, sermayenin emek üzerindeki denetiminde ve bu denetimin aracı olan mekanizmalarda yoğunlaşmışlardır. Çalışmalarında egemen eğilim, fabrikayı ve içinde barındırdığı toplumsal ilişkileri, dışarıdaki siyasetten ve devlet yapısından ayrı olarak incelemek olagelmıştır. Kapitalizm ekonomik olanla siyasi olanı ayırır. Liberal kapitalizmin ideolojik dünyasının bir yüzü olan bu ayırım, bir ölçüde, Marksist teorilerde de, bir yanda emek süreci analizinin, diğer yanda ise devlet ve siyaset analizinin yapılması olarak nüksetmiştir (Burawoy, 1981). Bu çalışmanın temel hareket noktası da, kapitalist fabrikada üretilen ve yeniden üretilen toplumsal ilişkileri, dışarıdaki devletin bu ilişkileri kuşatan, sınırlayan ve belirleyen yapısı içinde anlamlandırmaktır.

Fabrika rejimi, emek süreci ve devlet arasında kritik kavramsal ilişkide varolur. Fabrika rejimleri üretim içindeki ilişkileri düzenlerken; devlet ve siyasi rejimler makro düzeyde üretim ilişkilerini düzenler ve korurlar. Dolayısıyla, bu rejimler karşılıklı birbirlerini tanımlar, şekillendirir ve sınırlarlar. Bu açıdan vurgulanması gereken ilk nokta, fabrika rejimlerinin, kapitalizmin gelişimi ile birlikte yapılanmış olmalıdır. Kapitalizmin tarihsel dönemlerinde devlet müdahalesinin farklı formları farklı fabrika rejimlerinin kurulmasına yol açmıştır. Vurgulanması gereken ikinci nokta ise, fabrikada işçilerin başkaldırı, boyun eğme, ya da onay gibi tavır, tutum ve duruşlarının bu fabrika rejimlerince tanımlanıyor ve bu rejimleri tanımlıyor olmasıdır. Tüm bu noktalardan hareketle, çalışmanın ilk kısmında, fabrika rejimleri, kapitalizmin tarihinde bir yolculuk çerçevesinde ele alınacak ve ardından çağ-

daş kapitalizmde fabrika rejimleri irdelenmeye çalışılacaktır.²

Pazar Despotizmi ve Fabrika

Kapitalizmde fabrika, 18.yy'ın sonlarına doğru, makinanın üretim sürecine dahil edilmesiyle 'modern fabrika' olarak tarih sahnesine girmiş ve sermaye, üretimin bu yeni ve etkin düzenlenişi içerisinde, emek süreci üzerindeki denetimini daha önce görülmemiş boyutlarda arttırmıştır. İşçilerin vasıf ve güçlerinin, bütünsel bir zanaatkar üretim sürecinden kopararak, az vasıflı ya da vasıfsız işçiler tarafından yapılabilecek detaylandırılmış işlere dönüştürülmesi hedeflenmiştir. Modern fabrikada, üretimdeki teknik ilişkiler bu şekilde düzenlenirken, toplumsal ilişkilerde temel amaç denetimin işçiden alınıp makinaya verilmesi olmuştur. Sermaye, Üre'nin deyişiyle, 'bilimi hizmetine aldığı zaman, emeğin dik başlı eli uysallaşmayı öğrenmiştir' (Marx, 1976: 564).

Kapitalizmin bu aşamasında, fabrika içi toplumsal ilişkilerin üretimi, pazarın anarşik yapısına tabidir. Pazarın anarşik yapısı, kapitaliste istediği gibi işe alıp çıkarma ve istediği sürelerde çalıştırma imkanı sağlamıştır. Marx'ın 'pazar despotizmi' olarak adlandırdığı bu durum, emeğin sermayenin mutlak egemenliği altına girmesini sağlarken, fabrika rejimine de despotik bir karakter verir. Despotik fabrika rejiminde emek gücünün yeniden üretimi devlet tarafından güvenceye alınmamıştır (Burawoy, 1987). Devlet, fabrika içindeki yapıya ne asgari ücret, ne de iş güvencesi gibi politikalarla müdahale eder. Devletin fabrika içi toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde hiç bir iktidarı yoktur.

Despotik fabrika rejiminde işçinin boyun eğmesi, emek gücünün herhangi bir meta gibi tekil işçi tarafından pazara sunulduğu ve bu sunumun bir yedek işçi ordusunu oluşturan işsizlerin rekabeti altında yapıldığı bir arka-plan içinde gerçekleşir. Diğer bir deyişle, fabrikada boyun eğme iktisadi kırıbağın baskıcı mekanizmasıyla sağlanmıştır. Fabrikada baskı hüküm sürmektedir. Kapitalizmin bu aşamasında, 'bırakınız yapınlar' prensipleri doğrultusunda, pazar ekonomi-

Gamze Yücesan
Özdemir*

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi

1 Emek süreci teorisyenleri, 1974 yılında Braverman'ın 'Labour and Monopoly Capitalism' (Emek ve Tekelci Kapitalizm) kitabının yayınlanmasıyla yaratılan entelektüel ortam içinde, çalışmanın doğasına Marksist teori içinde analizler yapan akademisyenler ve tartışmacılardır (en önemlileri arasında Friedman (1977), Edwards (1979) ve Wood (1982, 1989)). 1980'lerin sonuna doğru, kapitalist dünya düzeninin egemen ideolojik ve siyasi iklimin etkisiyle, emek süreci teorisi ciddi bir biçimde kan kaybetmiş ve bir çokları tarafından sonu ilan edilmiştir; 'Emek süreci bandosunun taşıyan arabanın kuma çakıldığını söylemek abartı olmayacaktır' (Storey, 1985: 193). Bu çalışmanın da içinde yer aldığı emek süreci teorisinin son durumunun içerikli bir değerlendirmesi için bkz. Knights ve Willmot (1990).

2 Kuşkusuz, kapitalizm içinde toplumların doğası, toplumsal yapınının ve sahne oldukları mücadelelerin nitelikleri devlet ve emek süreci analizinde oldukça belirleyicidir. Fakat, her toplumun özgül yönlerinin, tarihinin, devlet yapısının, işçi hareketinin tahli uzun soluklu bir çalışmanın konusu olabilir ancak. Bu çalışma, kapitalizmin olgunlaşmış olduğu gelişmiş kapitalist ülkelerin ve genellikle bağımlı ve az gelişmiş olarak nitelenen ülkelerin dahil olduğu bir kapitalist dünyanın bütünlüğü içinde incelenmesi anlamına geliyor.

sinin düzenlenmemiş etkisi ve dolayısıyla despotik fabrika rejiminin baskısı, işçileri birbirinin ardi sıra, makine kırıcılık (Ludizm), Owenizm ve Chartizm hareketlerinde kendisini ifade eden, sisteme karşı başkaldırıya yönlendirmiştir (Burawoy, 1987). Devlet, özellikle 1840 sonrası, gelişen fabrika yasaları ile doğrudan, iş gücünün eğitilmesi gerekliliğinin bir ifadesi olarak uygulamak durumunda kaldığı eğitim politikaları ile de dolaylı olarak, emek gücünün yeniden üretimine müdahale etmeye başlamıştır.

19.yy sonlarına doğru, pazarların gelişmesi, uluslararası rekabetin artması ve daha yüksek boyutlarda üretim yapılması gerekliliğinin ortaya çıkması, modern fabrikada emek sürecinin ve üretimin örgütlenmesi ve yönetiminde ciddi sorunlar yaratmıştır. Bu sorunlar Frederick Taylor'ı ve bilimsel yönetim anlayışını tarih sahnesine getirmiştir. Taylor, üretim sürecinin tüm bilgi ve denetiminin yönetimde toplanmasını ve işçiye sadece kol emeği kullanımının bırakılmasını, dolayısıyla emek sürecinde kafa ve kol emeğinin ya da tasarım ve uygulamanın ayrılmasını önermektedir. Taylor'un ardından Henry Ford, Detroit fabrikasındaki yenilikleri ile yalnızca üretimin teknik örgütlenmesinde Taylorist prensipleri gelişkin hale getirmemiş ayrıca ileride yeni bir sermaye birikim süreci haline gelecek üretim örgütlenmesinin koşullarını hazırlamıştır. Ford'un montaj hattı, 'insanın makina-ya tabi olmasının klasik simgesi' (Walker ve Guest, 1959) olarak da tanımlanan, işçinin hareket ve zamanını makinanın hız ve özelliklerine bağımlı kılarken, ölçek ekonomisine dayanan standart ürünün üretilmesinde büyük bir dönüşüm yaratmıştır.

Yüzyılın başında, Taylorist/Fordist emek süreci, fabrika içinde toplumsal ilişkilerde sermayenin emek üzerindeki kesin egemenliğini temsil ederken, tümüyle baskıcı ve despotik bir doğa sergiliyordu. Taylor, stratejisini 'yönetim ve işçiler karşı karşıya' olarak nitelendirirken, 'bilimsel yönetim' üretim sürecindeki sınıf mücadelelerine karşı ilk kapitalist yanıt olarak değerlendiriliyordu (Aglietta'dan aktaran Öngen, 1994:112). Taylorist/Fordist düzenleme fabrikalara yumuşak bir giriş yapmamış ve işçi örgütleri ve sendikalar tarafından sert

bir muhalefetle karşılanmıştır.³ Dolayısıyla, Taylorist/Fordist iş örgütlenmesini, işçinin denetimine dair tüm sorunları çözen 'mükemmel bir anahtar' olarak değerlendiren çalışmaların aksine, işçi ve yönetimi iki düşman kampa ayıran ve işçi ve sendika cephesinde sert bir muhalefeti örgütleyen 'kapitalist denetim aracı olarak büyük bir başarısızlık' olarak değerlendirmek daha anlamlı bir okumadır (Littler, 1982).

Refah Devleti ve Fabrika

Büyük miktarlar ve standart ürünler, Fordist birikim rejiminin temel karakteristikleri olarak şekillendi. 1930'larda ise, Fordist üretim tarzının eriştiği yüksek üretkenlik kapitalizmin aşırı üretim krizine yol açarken, yeni bir düzenleme biçiminin gerekliliğinin altını çiziyordu. Fordist üretim tarzı kendini yeniden üretebilmek için toplumsal ilişkilerinin biçimini, toplumsal işleyiş süreçlerini ve kurumsal yapıları yeniden biçimlendirmek zorunluluğu altındaydı. 1930'lu yıllarda geliştirilen ama esas olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygulamaya konulan Keynesyen iktisat anlayışı ve bu anlayış çerçevesinde nitelik değiştiren devlet, düzenleyici mekanizmalar olarak gündeme geldi. Devletin düzenleyici rolü, ücret düzenlemelerini, asgari ücret uygulamalarını, düşük ücret rekabetini önleyecek toplu pazarlıkları ve hastalık, yaşlılık ve işsizlik durumlarında sabit bir geliri sağlayan sosyal güvenlik sistemlerini kapsıyordu (Lipietz, 1987: 37). Bu noktada, bu çalışma için asıl önemli soru ise, devletin emek gücünün yeniden üretiminde ve sosyal politika alanında aldığı bu sorumlulukların fabrika rejimlerini nasıl belirlediği, kısıtladığı ya da şekillendirdiğidir.

Refah devletinin fabrika içindeki toplumsal ilişkileri nasıl biçimlendirdiğini anlamlandırabilmek için Gramsci'nin iki dünya savaşı arasındaki Amerika'da Fordist fabrika için geliştirdiği analiz oldukça önemlidir. 'Amerikanizm ve Fordizm' üzerine notlarında, Gramsci, 'Fordizm' kavramını bir iş ya da endüstri örgütlenmesinden ötede toplumu düzenleyen bir paradigma, tekeli döneminde sermayenin faşizmin yanı sıra geliştirdiği bir yanıt, olarak kullanmıştır. Bir paradigma olarak Fordizmi kurarken,

3 Burada, Henry Ford'un, 1913 yazında, fabrikadaki makinalara sabotaj olayları, kasıtlı hatalı üretim, artan işgücü devri gibi sorunlara karşı işçi gündeliğini 5 dolara yükselttiğini belirtelim. Bu yüksek ücretin özendiriciliği daha fazla iş yoğunlaşmasına izin verirken, Ford bu atağımı şöyle özetleyecektir, '8 saatlik gün için 5 dolar ödeme, o ana kadar yaptığımız en önemli maliyet düşürücü hamle idi.' (Ford'dan aktaran Braverman, 1974: 150).

Gramsci, yeni şekillenen bir birikim rejimini güçlendirmeye yönelik, üretim ve tüketimin toplumsal normlarının biçimlendirilmesi için verilen mücadelelere vurgu yapar. Dolayısıyla yeni bir birikim rejiminin oluşum mücadelesi emek süreci düzenlemelerinden ötede toplumsal, siyasi, iktisadi ve kültürel bir düzenlemeyi de içerir:

"Burada Ford'un başlattığı deneyleri ve firmasının ürünün taşıma ve dağıtımının dolaysız yönetiminden kaynaklanan tasarruflarını hatırlamak gerekir. Bu tasarruflar, üretim maliyetlerini etkilerken daha yüksek ücretlere ve daha düşük satış fiyatlarına imkan vermiştir. Bu ön koşulların varlığında, tarihsel gelişmeyle rasyonel kılınan, üretimi ve emeği ustaca düzenlenmiş bir baskı (bölgesel olarak işçi sınıfı sendikacılığının yok edilmesi) ve rıza (yüksek ücretler, bazı sosyal kazançlar, son derece incelikli ideolojik ve siyasi propaganda) bileşimiyle rasyonelle etmek ve dolayısıyla bir ulusun tüm hayatını üretim çevresinde oluşturmada başarılı olmak oldukça kolaydır. Ve bu noktada fabrikada hegemonya doğmuştur...(vurgular bana ait) (Gramsci, 1971:285)"

Gramsci'nin analizinden hareketle söylersek, pazar despotizmi, fabrika içi toplumsal ilişkilerde baskıyı egemen kılarken, sosyal refah devleti, birikim rejiminin düzenleyicisi olarak işçiye tanıdığı sosyal ve siyasal haklarla, işçi cephesinde sisteme dönük rızanın yaratılabileceği meşru bir zemin hazırlıyordu. Dolayısıyla, 'erken kapitalizmin baskının rızaya üstün geldiği despotik fabrika rejimleri yerini rızanın hüküm sürdüğü (hiçbir şekilde baskının dışlanmadığı) hegemonik fabrika rejimlerine bırakıyordu'(Burawoy, 1985: 126). Sosyal refah devleti, işçiye kazandırdığı sosyal ve siyasi haklarla işçinin fabrikaya tam bağımlılığını azaltmıştı. Fabrikaya bağımlılık, sosyal güvenlik uygulamaları ile - ki işçiye üretim dışında kalarak hayatını zor koşullarda da olsa devam ettirebilme imkanı sağlıyordu - azalırken, ücrete bağımlılık da, sendikal haklar, toplu sözleşmeler ve asgari ücret uygulamaları ile sınırlanıyordu. Diğer bir de-

yişle, 'yönetim artık ne pazarın iktisadi kırbacına güvenebilirdi ne de keyfi despotizm uygulayabilirdi. İşçiler yönetimle işbirliği için ikna edilmeliydiler' (Burawoy, 1985: 142). Tam da bu noktada, hegemonik fabrika rejimi, dışarıda işçilere yönelik ekonomik ve siyasi tavizlerin olduğu bir yapının varlığında, fabrika içinde ortak çıkarlar üzerinden rızayı örgütlemeye çalışıyordu.

Hegemonik fabrika rejimine işçilerden verilen onay, sosyal refah devleti aşamasındaki kapitalizmde, merkez ülkelerdeki işçi hareketinin kapitalizmin refahından büyük ölçüde yararlanıyor olmasına dayanıyordu:

"Kitle tüketimi, işçilere, yoğun rasyonelasyonun, yabancılaştırmanın ve çalışma hayatlarına dair yitip giden denetimin yerine tüketim alanında özgürlüğün ve nispi zenginliğin sunulduğu bir 'takas'dır. (Slater, 1997: 188)"

Dolayısıyla işçi hareketi, fabrika içinde yaşanan emek sürecinin teknik örgütlenmesine, toplumsal ilişkilere, yabancılaştırmaya, işlerinin üzerinde yitip giden denetime ve baskıya onay veriyordu ve bu onay, belki de, refah için ödenmesi gereken karşılıktı. Bu noktada belirtmek gerekir ki, fabrika içinde hegemonya kurulmasını sağlayan refah devleti kazanımlarını, yalnızca yukarıdan verilmiş haklar - diğer bir deyişle, aşırı üretim krizini önleyecek yüksek bir talebin oluşmasını sağlamaya yönelik politikalar - olarak yorumlamak, bu hakların bir sınıf mücadelesi ve sınıflar dengesi ürünü olduğunu ve 19.yy'dan beri kapitalist toplumlar da sürdürülen başarılı mücadeleyi görmezlikten gelmek olacaktır (Çaklı, 1998:99).

Neo-liberalizmde Devlet ve Fabrika

1970'lı yıllar başlarken, kapitalizmin de en görkemli dönemlerinden biri sona eriyordu. Fordizm istikrarlı sermaye birikimi olanağını yitiriyordu.⁴ Krizin getirdiği dönüşüm ve yeniden yapılanma öğeleri, bu çalışmanın amacı doğrultusunda iki eksenle incelenmelidir; fabrika içinde emek sürecinin doğası ve toplumsal ilişkilerin ve kurumların düzenlenmesinde devletin rolü. Ancak bu çözümlemeler ışığında, neo-liberalizmde fabrika içinde üretilen toplumsal ilişkiler açıklanabilir.

Hegemonik fabrika rejimine işçilerden verilen onay, sosyal refah devleti aşamasındaki kapitalizmde, merkez ülkelerdeki işçi hareketinin kapitalizmin refahından büyük ölçüde yararlanıyor olmasına dayanıyordu.

Fordist emek süreci - Chaplin'in *Modern Zamanlar*'ında incelikli ifadesini bulan ve çok küçük parçalara bölünmüş işlerin biteviye tekrarına dayanan - artıdeğer üretiminde sağlanabilecek artışın sınırlarına ulaşmıştı (Aglletta, 1979).⁵ 1980'lerden itibaren, Fordist emek süreci düzenlemesi yerini, yönetici, makina ve emeğin işyerindeki örgütlenmesinde Japonya'da yaşanan pratiklere bırakıyordu. Japonya'da biçimlenen emek süreci düzenlemesi, farklı adlandırmalar altında - 'yalın yönetim', 'Japon tarzı yönetim' veya 'toplam kalite yönetimi'-, Fordizmin üretim sürecinden dışladığı işçinin bilgi ve deneyimini sürece tekrar eklemeyi ve artıdeğer üretiminde daha yüksek seviyelere varmayı amaçlamaktadır. Son dönem emek süreci düzenlemelerinde, üretim hattındaki çalışma (on-line work) değişiklikler içerdiği gibi, esas önemli boyut hat dışı çalışmayla (off-line work) ilgilidir. Hat dışı çalışma, sürekli gelişme ya da Japonca adıyla kaizen felsefesi içinde ve 'bugün dünün aynısı olmayacak' düsturuyla, işçilerin fabrikada problem-çözme gruplarına, öneri sistemlerine ve kalite çemberlerine katılarak, üretimde, kalitede, yapılan işte ve çalışılan ortamda sürekli iyileştirmeler yapmalarını hedeflemektedir. Neo-liberal dönemde, fabrika içinde Fordist emek süreci terk edilirken, fabrika dışında Fordist birikim rejiminin 'refah ve güvenlik' devleti de terk edilmekteydi.

1980'ler sonrası neo-liberal politikaları, bir bakıma, kapitalizmde devletin yeniden biçimlendirilmesi çabaları olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Devletin artıdeğeri gerçekleştirmek (kapitalistin üretilen ürünü satabilmesi) için yaptığı harcamalar, artıdeğer üretimini yavaşlatmaya ve sermaye birikimi önünde engel teşkil etmeye başlamışken; devletin özellikle refah harcamalarında yapılması gereken kısıntılarla, emek gücünün yeniden üretimindeki rolünün yeniden düzenlenmesi gündemdedir artık. Devletin yeniden düzenlenen rolünün fabrika rejimlerini nasıl belirlediği sorusu bu çalışma için esas öneme sahip. Bu soru belki de şöyle tanımlanabilir: Neo-liberal dönemde, devletin emek gücünün yeniden üretiminden elini çekmesi, işgücünün fabrikaya bağımlılığını artırırken, hegemonik fabrika rejimi yerini tekrar despotik bir rejime mi bırakıyor?

Neo-liberalizmde devletin fabrikayı düzenleyen rolünün azalması, fabrika içinde baskının hüküm sürdüğü bir despotik yapıya zemin hazırlarken; fabrika içi toplumsal ilişkiler yalnızca baskıya dayanamaz. Zira, 1980'ler sonrası fabrikada, yeni emek süreci örgütlenmesinin gerçekleşebilmesi için işçilerin onay ve katılımı bir gerekliliktir. Daha önce de belirtildiği gibi, Fordist emek sürecinden farklı olarak işçinin bilgi ve deneyiminin üretim sürecine yeniden eklenmesini amaçlayan son dönem emek süreci düzenlemeleri, bu eklemeyi ancak işçinin onay ve katılımıyla sağlayabilir. İşçilerin yalnız üretim hattında - çeşitlendirilmiş işler, kalite sorumluluğu, vb. - değil hat dışında - kalite çemberleri, öneri sistemleri, vb. - da artan önem ve sorumluluğuyla sistem 'kırılğanlaşırken', üretimin istikrarı için işçilerin onay ve katılımı artık her zamankinden daha önemlidir. Fakat fabrika rejimi, bu onay ve katılımı, sosyal refah devleti aşamasında fabrika içi hegemonya kurulmasını sağlayan ekonomik ve siyasal çıkarların olmadığı bir tarihi anda, nasıl gerçekleştirecektir? Bu soru esasen neo-liberalizmde sermaye birikim rejiminin çelişkilerini azaltacak toplumsal ilişkilerin, yapıların ve kurumların düzenlenmesinin tam sağlanamamış olmasından dolayı süren kapitalist krize olduğu kadar fabrika içi toplumsal ilişkilerdeki krize de işaret ediyor.

Neo-liberal dönemde, fabrika içi toplumsal ilişkilerdeki krizin temel dinamiği şöyle özetlenebilir: İşçiden gitgide daha yüksek artıdeğer sağlanması gerekmektedir. Bu gerekliliğin yerine getirilebilmesi için işçinin bilgi ve deneyimini üretim sürecine aktarması, yani işçinin onay ve katılımı zorunludur. Bu onay ve katılımın sağlanması için kapitalistin ödemesi gereken bedel kaçınılmaz olarak artıdeğer üretimini olumsuz etkileyecektir. Dolayısıyla kapitalist bu bedeli ödemekten, eskiden olduğu gibi imtina edecektir. Yeni düzenleme kapalı sınırlar içerisinde gerçekleşemeyeceğinden, bu bedeli ödeyen eskiden olduğu gibi sosyal devlet olmayacaktır. Yani bu sefer kapitalist yerine bu ödemeyi yaptırabileceği bir devlet de bulamamaktadır.

Fabrika içinde rızanın oluşmasını sağlayacak ekonomik ve siyasal kazanımları, işçiler, devlet müdahalesi yoluyla elde edebile-

- 4 1970'lerin sonundan itibaren kapitalist dünya ekonomisinin içinde bulunduğu krizin anatomisi, bu çalışmanın sınırlarını aştığı için kapsam dışı bırakılmıştır.
- 5 Aglletta (1979) Fordist emek süreci düzenlemelerinin, işçi cephesinde dayanılmaz bir hal aldığı ve bu durumun işçi memnuniyetsizliği, artan işçi devri, devamsızlık ve grevlerde Fordizmin krizini ve sonunu hazırladığını vurgular. Öte yandan, Sayer ve Walker (1992) ise işçi cephesindeki direnişin, Fordist emek süreci örgütlenmesi olmayan diğer sektörlerde de büyük ölçüde gözlemlendiğini belirtiyor ve ekliyorlar, '1969'larda direniş hareketlerinde yaşanan krizde, Fordist emek sürecinin vazgeçilmez sonucundan öte, genel siyasal ve iktisadi konjonktürün ürünüdür' (1992:197).

cekleri gibi, Japonya örneğinde olduğu gibi, şirketler yoluyla da elde edebilirler. Japonya'da devlet çalışanlara çok az şey sunar. İşçilerin 'güvendikleri' devlet değil şirketleridir ve şirketlerinin yoğun olarak sunduğu refah sistemidir - lojmanlar (barınma), hastalık ödemeleri, ömür-boyu istihdam ve kıdeme göre ücret - (Sako ve Sato, 1997). Neo-liberal dönemde, ne devlet ne de Japonya örneğindeki gibi şirket, fabrika rejiminde rıza üretimi için aktif rol üstleniyor. Fabrikada artıdeğer üretimini gerçekleştirebilmek için rıza arayışında, sermaye, kapitalist işyerinde toplumsal ilişkileri Post-Fordist paradigma içerisinde kurmayı amaçlıyor. Fordizmin krizi ardından, Post-fordizm artık sınıf temelli toplumsal kutuplaşmaya ve sınıflar arasındaki çatışmaya dayalı örgütlenmenin sona erdiğini, bunun yerine toplumsal çıkar grupları arasında uzlaşmaya ve dayanışmaya dayalı bir ekonomik ve siyasal yapının gelişmekte olduğunu meşru kılan bir paradigmaya yaslanmaktadır. Tam da bu noktada, fabrika rejimi,

yönetici-işçi arasında ortak çıkarlar, inançlar ve değerler kuran söylemler, formal ve informal birliktelikler geliştirmeye amaçlıyor. Daha açıkçası sermaye rıza göstermesinin bedelini, işçiye ödemeye çalışıyor. Son dönem fabrikalarda yapılan çalışmalar, ideolojik söylemlerin, işçilere yönelik ekonomik ve politik tavizlerin yokluğunda, hükmünü yitirdiğini ve bir anlamda rejimin meşruiyet krizine yol açtığını vurguluyorlar (Stewart ve Garrahan, 1995; Stewart, 1997).

Sonuç

Kapitalizmin tarihsel dönemlerinde devlet müdahalesinin farklı formları, fabrikada üretilen ve yeniden üretilen toplumsal ilişkileri farklı biçimde kuşatmış, sınırlamış ve belirlemiştir. 19.yy ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönemde, devletin fabrika içi toplumsal ilişkilerin işleyişine asgari müdahalesi fabrikaya despotik bir karakter verir. Kapitalizmin bu aşamasında, fabrikada baskı, hem 'pazar despotizmi' hem

de emek sürecinin teknik örgütlenmesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonraları, özellikle İkinci Dünya Savaşı ardından 1970'lerin sonuna kadar devletin, 'refah ve güvenlik' devleti olarak, yeniden üretimin ayrılmaz bir parçası haline gelmesiyle, despotik fabrika rejimi yerini hegemonik fabrika rejimine bırakır. Hegemonik fabrika rejiminde, devlet müdahalesi ile ekonomik ve siyasi haklara sahip işçilerin rızası Fordist/Taylorist emek süreci örgütlenmesinin baskısının üstünde hüküm sürmektedir. 1980'lerle birlikte neo-liberalizmde, sermaye birikim rejiminin çelişkilerini hafifletecek toplumsal ilişkilerin, toplumsal yapıların ve kurumların düzenlenememiş olması; kapitalist krizi olduğu kadar fabrika içi toplumsal ilişkilerdeki krizi de tanımlamaktadır. Neo-liberal dönemde fabrika rejiminin krizi bir çelişkide gizlidir: Bir yanda, fabrika içinde, emek sürecinin yeni doğası gereği, işçinin bilgi ve deneyimini harekete geçirecek olan işçinin katılım ve rızasının sağlanması gerekliliği varken, öte yanda, fabrika dışında bu rızayı var edecek yapıları ve koşulları düzenleyecek bir devletin olmamasıdır.

Kaynakça

- * Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, London, New Left Books.
- * Braverman, H. (1974) *Labour and Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press.
- * Burawoy, M. (1981) 'Terrains of Contest: Factory and State under Capitalism and Socialism', *Socialist Review* (USA), Vol.11, No.4, 83-124.
- * Burawoy, M. (1985) *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*, New York, Verso.
- * Çaklı, S. (1998) *İktisat Politikası Düşüncesinin Evrimi*, Ankara, Gazi Kitabevi.
- * Edwards, R. (1979) *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, London, Heinemann.
- * Friedman, A. (1977) *Industry and Labour: Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*, London, Macmillan.
- * Gramsci, A. (1971) in Q, Hoare and G. Nowell Smith (eds) *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.
- * Hall, S. ve Jacques, M. (1995) *Yeni Zamanlar, 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, (çev.) İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- * Heinemann
- * Knights, D. ve Willmot, H. (1990) (der.) *Labour Process Theory*, London, Macmillan.
- * Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*, London, Verso.
- * Littler, C.R. (1982) *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies: A Comparative Analysis of Work Organisation in Britain, the USA and Japan*, London.
- * Marx, K. (1976) *Capital*, Volume 1, Harmondsworth, Penguin.
- * Öngen, T. (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- * Sako, M. ve Sato, H. (1997) (der.) *Japanese Labour and Management in Transition: Diversity, Flexibility and Participation*, London, Routledge.
- * Sayer, A. ve Walker, R. (1992) *The New Social Economy: Reworking the Division of Labour*, Oxford, Blackwell.
- * Slater, D. (1997) *Consumer Culture and Modernity*, Cambridge, Polity Press.
- * Stewart, P. (1997) 'Striking Harder and Smarter at Vauxhall: The New Industrial Relations of Lean Production', *Capital and Class*, No. 61, 1-7.
- * Stewart, P. ve Garrahan, P. (1995) 'Employee Responses to New Management Techniques in the Auto Industry', *Work, Employment and Society*, Vol.9, No.3, 517-536.
- * Storey, J. (1985) 'The Means of Management Control', *Sociology*, Vol. 19, no.2.
- * Walker, G.R. ve Guest, R.H. (1952) *Man on the Assembly Line*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- * Wood, S. (1982) (der.) *Degradation of Work? Skill, De-Skilling and the Labour Process*, London, Hutchinson.
- * Wood, S. (1982) (der.) *The Transformation of Work? Skill, Flexibility and the Labour Process*, London, Unwin Hyman.

Devlet, Sendikalar ve Korporatist İlişkiler-1*

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği işçi sınıfının mücadelesine ve sermayenin, aynı anlama gelmek üzere devletin, sendikalara karşı direnişine tanıklık eden bir zaman dilimi olma özelliği taşımaktadır. 1917'de Rusya'da işçi sınıfı adına bir devrimin gerçekleştirilmiş olması ve devrimin gerçekleştirildiği coğrafyadaki ülkenin hızla gelişmesi, 1919 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün kurulması, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra burjuvazi ve yönetim aygıtı olan devleti yeniden düşünmeye itmiştir. Kapitalizme rakip, işçi sınıfının egemenliğini öngören bir sistemin, sosyalizmin, hayata geçirilmeye çalışılması, kaçınılmaz olarak burjuvaziye aynı anlama gelmek üzere devleti ürkütmüş, işçi sınıfını ve onun örgütü sendikaları yok saymak, onunla mücadele etmek yerine birlikte davranmaya itmiştir. Bu nedenle, sendikalar ile işbirliği yönündeki II. Dünya Savaşı'ndan önce atılan ürkek, çekingen adımlar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin büyük prestij kazanması nedeniyle, daha gönüllü ve teşvik edici şekilde atılmaya başlamıştır. Bu birlikte davranış biçimi, siyaset bilimciler tarafından 1970'li yıllarda neokorporatizm olarak tanımlanmış ve kuramsal bir çerçevede içinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Geniş anlamda bir toplum-devlet ilişkisi modeli olan korporatizm, bir "orta ölçek teori" (middle-range theory) olarak nitelendirilmektedir (Williamson, 1989: 201). Kavramsal ve teorik olarak korporatizm çeşitli biçimlerde açıklanmaya çalışılmakta, ancak bu farklılık ve çeşitlilik literatürde giderek azalmaktadır. Öte yandan, korporatist literatürdeki bu teorik ve kavramsal farklılıklar bir sorun olarak algılanmaktan çok, diğer modellere üstünlük sağlayan bir özellik olarak değerlendirilmektedir (Williamson, 1989: 201). Korporatizm henüz tamamlanmış ve sınırları çizilmiş bir teori sunmamakta, ancak potansiyel olarak önemli önermeler üzerine kurularak, gözardı edilemeyecek önemde, pekişmiş bir "orta ölçek teori" haline gelmektedir. Siyaset ve toplum ile ilgili teorik sorunları, ör-

neğin demokrasi, devlet, sınıfsal ilişkiler gibi, belirli ampirik örneklerle birleştirmeye ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu nedenle korporatizm, devlet ile çıkar örgütleri özellikle sendikalar arasındaki ilişkiyi tamamiyle açıklamaya çalışmaktan çok bu ikisi arasındaki ilişkiyi araştırabilmeye yarayacak bir çerçevede sağlamaya yönelmiştir.

Oluşturulmaya çalışılan bu kuramsal çerçeveye göre, sendikalar ve devlet arasındaki korporatist ilişkilerde, çıkarlar ayrıcalıklarla donatılmış çıkar örgütleri tarafından temsil edilirler ve bu temsil sosyal kontrol boyutunu da taşıyan uzlaştırma şeklinde gerçekleşmektedir. Devlet, çıkar örgütlerinin bazılarını yapısal ve fiili ayrıcalıklar tanıyarak koruyup gözetmekte, bunun karşılığında da bu örgütlerin işlev alanını, temsil edeceği çıkarları, üyelerin niteliğini, örgütün yapısını, faaliyetlerini, liderliğin nasıl ve kimlerden oluşacağını denetlemektedir. Devletin bu müdahalesinin temel nedeni ise, ister refah döneminde olsun ister kriz döneminde, devlet ile ekonomi arasındaki sistematik ilişki ve sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için devlet müdahalesinin gerekliliğidir (Strinati, 1979: 191). Devlet, bunu, toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama tekelini elinde bulundurarak emeğin denetim altında tutulması koşullarını yaratarak yapmaktadır. Devlet bu araçlardan yararlanarak ya doğrudan emeği denetim altına tutmaya yönelmekte ya da ücretli çalışma koşullarını düzenleyerek üretim ilişkilerini dolaylı olarak denetlemektedir (Öngen, 1996: 163). Devlet ile sendikalar arasındaki korporatist ilişkiler, doğrudan denetlendiğinde devlet korporatizmi, dolaylı denetlendiğinde ise, liberal korporatizm olarak tanımlanmaktadır.

Çıkarların temsili ve uzlaştırılması ve bu sürecin kurumsallaştırılması olarak ifade edilebilecek olan korporatizmin ortaya çıkış nedenleri sınıfsal bir temele sahip olup, kapitalizmin belirli bir aşamasına tekabül etmektedir. Çıkarların temsiline korporatistleştirilmesi, kapitalizmin kendiliğinden ürettiği sorunları yeniden üretmesi, daha

Yüksel Akkaya

* Yazının uzunluğundan dolayı iki ayrı bölüm olarak yayınladığımız çalışmanın bu ilk bölümünde devlet ile sendikalar arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Yine bu bölümde sendika ve devlet arası ilişkilerin İsveç ve Brezilya'daki uygulamaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmanın II. Bölümünde ise Türkiye üzerinde durulacaktır.

* Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

fazla sermaye birikimi sağlama ihtiyacından doğmaktadır. Korporatizmin liberal ya da otoriter özellikler taşıması ise, kapitalizmin kurumsal gelişmesinin ve uluslararası bağlamının farklı aşamalarında ortaya çıkan zorunluluklar ve ihtiyaçlara bağlı olarak değişmektedir.

Korporatizm: Kavramlaştırma ve Kurumsallaştırma Çabaları

Philippe C. Schmitter (1979: 13), korporatizmi yeniden tanımlayıp, kavramlaştırma çabası içine girmiştir. Ona göre, korporatizm, devlet tarafından tanınan veya onaylanan, lider seçimi ile talepleri belirli denetimlere uyma karşılığında kendi alanlarının sınırları içinde tekelci temsil hakkı tanınan, sınırlı sayıda merkezleşmiş, zorunlu üyelik temeline dayanan, rekabetçi olmayan, hiyerarşik ve işlevsel açıdan farklılaşmış kurucu birimlere sahip bir çıkar temsili sistemidir. Korporatizmin kavramlaştırılmasına katkıda bulunan bir diğer araştırmacı Gerhard Lehbruch'a (1977: 94) göre, korporatizm, sadece büyük çıkar örgütlerinin yalnızca çıkarların ifadesi veya uzlaştırılması değil, aynı zamanda kamu politikalarının oluşturulmasında, uygulanmasında birbirleriyle ve devletle işbirliği yapmalarıdır. Bu yaklaşıma göre, devlet denetleyici olma konumundan çıkarak pazarlıkçı bir konuma geçmekte, bürokrasi ile büyük çıkar örgütleri içiçe geçtiğinden çıkarların temsili geleneksel anlamını yitirmekte, devletle çıkar grupları arasında üst düzeyde bir işbirliği doğmaktadır. Bir başka ayırdedici özellik ise, birer çıkar grubu olarak görülen sendikalarla iktisadi politikaların oluşturulması sırasında üst düzeyde bir işbirliğinin ortaya çıkmasıdır (Lehbruch, 1977: 94). Kuşkusuz bu işbirliği, uygulamada, her yerde aynı şekilde olmamakta farklı boyutlar ve özellikler taşımaktadır. Örneğin, korporatist uygulamanın çok güçlü olduğu İsveç ve Avusturya'da bu, toplumsal ortaklık şeklinde olurken, uygulamanın orta derecede güçlü olduğu Almanya, Hollanda ve Danimarka'da daha çok iktisadi kriz dönemlerinde uygulanan birlikte eylem şeklinde gerçekleşmektedir (Lehbruch, 1977:102-116). Lehbruch'ta vurgu daha çok iktisadi politika alanına ya-

pılmakta ve özellikle istihdam düzeyinin istikrarlı tutulmasına yönelik olmakta, gelir politikası da bu amacı gütmektedir (Lehbruch, 1982: 27). Ona göre korporatizm, milli gelirin paylaşımında ve çalışma ilişkilerinde sınıflararası çatışmaları düzenler. Liberal türü de kapitalist gelişmenin ileri bir aşamasında iktisadi politika oluşturma sorunlarıyla ilgilidir. Bu durumda sınıf çatışmalarının düzenlenmesi önemli bir unsur olmaktadır (Lehbruch, 1977: 95-96). Böylece, devlet, sendikalar ve işveren örgütleri arasında var olan bu üçlü ilişki nedeniyle korporatizm tek bir örgütün temsil tekeline sahip olduğu, karşısında karşıt çıkarların örgütlenmediği yerde olmaz. Otoriter ve liberal korporatizmin her ikisi de çatışan çıkarların devlet yardımıyla uzlaştırılmasını içerir. Korporatist politikanın oluşturulması için çıkar grupları arasındaki çatışmalara devletin müdahale ederek uzlaştırması gerekir (Lehbruch, 1983: 187).

Kapitalist bir toplumdaki çelişkilere maruz kalan, giderek örgütlenen emek ve sermaye arasındaki çıkar çatışmalarının nasıl ve kimin yararına çözülebileceğini anlama çabası korporatizm tartışmalarında vurgunun, giderek, kamu politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına kaymasına neden olmuştur (Schmitter, 1982: 259).

Korporatizmin tanımlanması, kavramlaştırılması çabalarına giren bir diğer araştırmacı olan Leo Panitch'e göre ise, korporatizm, gelişmiş kapitalist toplumlarda örgütlenmiş sosyo-ekonomik grupların temsili liderlik düzeyinde, devletle işbirlikçi ilişkilere dönüştürür toplumsal kontrolünü kitleler düzeyinde sağlamaktadır (Panitch, 1977a: 66). Yani, devlet, sendikalar ve işveren örgütlerinin özerkliklerini sınırlayarak onları devlet politikaları doğrultusunda harekete geçirir ve yönetsel bir kontrol aracı olarak kullanır. Korporatizm, parlamenter temsil ilkesini, bürokrasiyi ve çoğulcu çıkar politikalarını tamamlayan, içiçe geçen kısmi bir yapılanmadır, tüm çıkar grupları ve devlet ilişkilerini kapsamayıp, kuruluş ve işleyişi iktisadi politika ile ilgili olan, kökeni tam istihdamı vurgulayan belirli bir devlet müdahaleciliğidir (Panitch, 1981: 26). Panitch'e göre, sendikaların kamu politikalarının oluşturulma süreci-

**Korporatist
politikanın
oluşturulması
için çıkar
grupları
arasındaki
çatışmalara
devletin
müdahale
ederek
uzlaştırması
gerekir.**

ne dahil edilmeleri tam istihdam ilke ve uygulamalarıyla güçlendirilen işçi sınıfının siyasi sistem için bir tehdit oluşturmasının bir sonucu olup (Panitch, 1980: 174), amaç sendikaların var olan egemenliği sarsmayacak taleplerde bulunmasını sağlamaktır. Devlet ekonomik ve siyasi açıdan güçlenmiş bir işçi sınıfı ile karşı karşıya kaldığı için enflasyonist baskıları hafifletebilmek güdüsünün etkisiyle ekonomiye korporatist bir müdahale gereksinimi duymaktadır (Panitch, 1981: 29).

Bob Jessop ise (1979: 219), korporatizmi bir devlet biçimi olarak tanımlıyor ve korporatizm denen bu melez sistemin, çıkar örgütlerinin hem siyasi temsili gerçekleştirdiğini hem de devlet müdahalesinin bir aracı olduğunu belirtmektedir. Bir başka araştırmacıya göre ise, korporatizm çalışma ilişkilerinde ortaya çıkan bir sınıf egemenliği sistemidir (Crouch, 1977: 262-272). Crouch bir alt tiplere olarak "pazarlıkçı korporatizmden" (bargained corporatism) söz etmekte, bununla sermayenin, işçi sınıfını sistemle, piyasa süreçleriyle bütünleştiremediği durumlarda başvuru alan ve liberal toplu pazarlık modelini de içeren bir korporatizmi kastedmektedir. Bu durumda, sendikalar mevcut çalışma ilişkileri sistemini bir veri olarak kabul etme karşılığında sisteme dahil edilmeyi kabul etmektedirler, yani katılım olmadan taleplerin "ılımlılaştırılması" söz konusu olmaktadır (Crouch, 1979a: 46).

Cizre, birbirleriyle bağdaşmayan birçok kavramlaştırma çabasını da hesaba katarak, kimi ortak unsur ve vurguları birleştirerek korporatizmi şöyle tanımlamaktadır: "işçi ve işveren örgütlerinin yalnızca birinin, resmi ya da gayriresmi yollarla sağlanan örgütsel özerklik kaybı pahasına, yine yasal ya da gayriresmi yollardan kazandırılan bazı örgütsel ayrıcalıklar sonucunda iktisadi ve toplumsal kamu politikalarının oluşturulma ve uygulama sürecinde, birbirleriyle ve devletle giriştikleri kurumsallaşmış işbirliği modelidir" (Cizre, 1992a: 31).

Bu tanım çerçevesinde korporatizm değerlendirildiğinde, sendikalar sınırlamaları ile karşı karşıya kalmaktadırlar. "Devlet sözkonusu örgütlerin faaliyet alanlarını, temsil ettikleri üyelerin nitelik ve sayısını, çıkarlarının ise kapsamını, içeriğini ve ifade

ediliş biçimlerini denetim altında tutar. Örgütlerin liderlerinin seçiminde ve gelirleri üzerinde söz sahibi olur", sendikalar sorumluluğunu paylaştıkları kamusal kararları şu veya bu şekilde üyelerine benimsetme taahhüdünde bulunurlar. Böylece kamusal olan özel olanı belirler, çoğulcu çıkar grubu paradigmasının öngördüğü sınırsız sayıda, gönüllü üyelik ve rekabet esasına dayanan, lider seçiminde ve çıkarların ifadesinde denetlenemeyen, özel alanı kamu alanına yansıtan örgütler evreninin varsayımları işlemez. Bu sınırlamalara karşılık olarak elde edilen ayrıcalıklar, teşvikler ise şöyledir: Bu örgütler devletin yardımı ile diğer rakip örgütler arasından sıyrılarak tekleşirler, tekeli temsil hakkına kavuşurlar. Merkezi ve bürokratik bir yapıya, zorunlu üyelik hakkına kavuşurlar, üyelerini de ilgilendiren kamu iktisadi politikalarının son aşama kararlarının verildiği ekonomik ve sosyal kurul, komite ve konseylere katılırlar (Cizre, 1992: 31).

Korporatizmin çoğulculuktan farklı, çoğulculuğa alternatif bir teori olup olmadığı, çoğulculuğun farklı bir versiyonu olup olmadığı konusunda tartışmalar hala sürmektedir. Korporatizm kavramını yeniden gündeme getirip kavramsallaştırma çabaları içine giren Schmitter'e göre sanayileşmenin ileri boyutlara ulaştığı gelişmiş kapitalist ülkelerde çıkar temsiline çoğulcu biçimlerinden korporatizme doğru bir dönüşüm eğilimi söz konusudur. Korporatizm, çoğulcu çıkar temsiline alternatiftir ve daha farklı bir çıkar temsili ve uzlaştırma sistemidir.

Çoğulculuk çökmekte olduğu için korporatizm meydana gelmekte, oluşmaktadır. (Schmitter, 1979: 19-22). Demokrasinin daha etkin ve istikrarlı bir şekilde işleyebilmesine korporatizmin önemli katkıları olduğu ileri sürülmekte ve onun toplumda yönetilebilirliği sağladığı belirtilmektedir. (Schmitter, 1981: 298-313). Schmitter'in yaklaşımında göze çarpan en belirgin özellik, korporatizmin devlet-toplum ilişkilerinin örgütlenmesinde, rekabetçi olmayan, resmi açıdan devletçe tanınan, tescil edilen ve kontrol edilen çıkar örgütlerinin işbirliğini ön plana çıkarmasıdır. Bu model, çoğulcu modelin açıklayamadığı kimi olguları açıklayabilmektedir. Çoğulculuktan farklı olarak, farklı bir normatif tutumla kor-

**Korporatizm,
çoğulcu çıkar
temsiline
alternatiftir
ve daha farklı
bir çıkar
temsili ve
uzlaştırma
sistemidir.**

poratizm, örgütlü çıkarların rolü ve örgütlerin devletle ilişkisi konusundaki bir çok önemli sorunu gündeme getirmektedir. Devlet tarafından çıkar gruplarına kaynak sağlanması, temsilin az sayıda, merkezi açıdan çok güçlenmiş örgütler arasında yoğunlaştırılması, işçi ve işveren örgütlerinin kamu politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına dahil edilmesi ve belli çıkarlarla donatılması gündeme getirilen bu sorunların bir kısmını oluşturmaktadır (Williamson, 1989: 201-202).

Korporatizmin çoğulculuktan farklı olduğunu ileri sürenlere göre, kapitalist toplumlarda özellikle ekonomik ve siyasal düzeyde toplumsal uyum, belli bir aşamada ve belli bir gelişme düzeyinde bozulmakta, istikrar ve refahtan söz edebilmek zorlaşmaktadır. Ortaya çıkan kriz ve çöküşün nedeni devletin çoğulcu grupların artan taleplerini karşılamakta zorlanması, giderek karşılayamayışı ve "aşırı yüklenmesi"dir. Bozulan sınıflararası dengeyi düzeltmek, toplumu yönetebilmek, istikrarı sağlayabilmek, çatışmacı ilişkileri işbirlikçi ilişkilere çevirebilmek için korporatist mekanizmalara ihtiyaç vardır. Bunu sağlayacak mekanizmalar olarak, toplumsal anlaşmalar, ekonomik ve sosyal konseyler, komiteler ve kurullar gösterilmektedir. Böylece yönetilebilirliğin sağlanacağı belirtilmektedir.

Korporatizm toplumsal uyumu bir ilke olarak kabul etmektedir. Kendiliğinden bir değişimden çok kontrollü bir değişimi amaçlamakta, toplumsal sorumluluğu ön plana çıkararak kamusal olanı özel olana tercih etmektedir. Öteyandan çoğulcu analiz, kamu politikalarının kaynağını örgütlerin baskısının bir ürünü olarak görmekte, yani devleti bağımlı bir değişken, edilgen bir konumda, tarafsız bir hakem olarak kabul etmektedir (Wilson, 1983: 91-95). Böylece devlet bir ideolojik kontrol aracı olarak değil, bir siyasal birim olarak algılanmaktadır. Çoğulcu modelde kamu politikaları, ampirik düzeyde devletin dışında, çok sayıda, rekabetçi, gönüllü üyelik esasına dayanan ve birbiriyle örtüşen çıkar gruplarının/örgütlerinin tek yönlü baskısı sonucunda oluşmaktadır. Bu nedenle toplumda siyasal istikrar, toplumsallaşma yoluyla çıkar grupları aracılığı ile sağlanacak, bu gruplar hiçbir zaman sistemi sar-

sacak, uyumu bozacak taleplerde bulunmayacaklardır. Oysa, korporatist yaklaşım ve analizlerde devletin ideolojik boyutu ele alınmakta, işlevi ortaya konmaktadır: Devlet, koşullara bağlı olarak son çözümde sermaye birikimini güvence altına alabilmek için gerekli olan siyasal istikrarın sağlanabilmesi amacıyla siyasal ve iktisadi tavizler verebilmektedir. Devlete bu olanağı veren de kuşkusuz ekonomik büyümedir. Kapitalist bir toplumda ekonomik büyümenin yolu ise sermaye birikiminden geçmektedir. Böylece devlete de göreceli bir özerklik kazandırılmakta, bu nedenle de korporatizm böyle bir devletin sivil toplum üzerindeki özerkliğini mutlaklaştırmakta, hem işçi sınıfı hem de sermaye örgütleri üzerinde eşit bir kısıtlama getirmektedir.

Korporatist yazarların kullandıkları terminoloji çoğulcu çıkar ilişkileri modelinden esinlenmiş olmakla birlikte, yer yer açıklayıcılık bakımından daha yetkin olmaktadır. Korporatizm, devlet-toplum ilişkilerinin örgütlenmesinde, rekabetçi olmayan, resmi açıdan tanınan, ve kontrol edilen çıkar örgütlerinin gerek yapısal gerekse işbirliğine dayanan yeni esaslarını ön plana çıkarmaktadır. İşçi ve işverenlerin merkezi örgütleri arasında, bu örgütlerle devlet arasında, genellikle gelir politikaları ve iktisat politikaları alanlarında meydana gelen kurumsallaşmış bir işbirliği söz konusudur ve bu işbirliği sırasında örgütlerin yapılarında değişiklikler meydana gelebilmektedir. Örgütler daha merkezi ve daha yetkili bir hale gelmekte/getirilmektedir. Bu nedenle de korporatist yazarlara göre korporatizm çoğulculuktan farklıdır.

Korporatizmin çoğulcu modelden farklı bir model olduğu savına karşı, kimi araştırmacılar korporatizmin çoğulculuğun değişik bir versiyonu olduğunu öne sürmektedirler (Panitch, 1977a; Crouch, 1983; Martin, 1983; Lehmbuch, 1977; Cawson, 1978; Von Beyme, 1983; Jessop 1979). Bu yazarlara göre korporatizm ve çoğulculuk iki ayrı kutupta yer almayıp, birbirlerinin alternatifi değildirler. Bazı alanlarda korporatist uygulamalar söz konusu olabileceği gibi bazı alanlarda da çoğulcu baskı politikalarının uygulanması söz konusu olabilir. Von Beyme'ye göre korporatizm daha çok

Kapitalist bir toplumda ekonomik büyümenin yolu sermaye birikiminden geçmektedir.

"dinamik çoğulcu kuramı ikame edeceğe benzemektedir" ve "çoğulculuğun bir tipidir" (Von Beyme, 1983: 286).

Korporatizmin çoğulculuğun bir tipi olduğunu belirten bu yazarlara göre korporatist yapılanmalar istikrarsızdır, eşitlik sağlamamaktadır, dengesizdir ve asimetriktir. Bu nedenle de kalıcı olamaz, geçici olmaya mahkumdur. Bunun temel nedenlerinden birisi olarak gelir politikalarının işçi ücretlerinin aleyhine oluşması ve bu durumun işçileri sendikaları aşarak militanlaşmaya itmesi gösterilmektedir.

Çoğulculara göre, korporatizm, rekabetin oligopolistik olduğu ve devletin iş yapılanmasının farklı çıkarları içerdiği çarçıl toplumlarda çoğulcu kuramın öngördüğü güç dağılımının bir uzantısıdır (Cawson, 1978: 185). Çoğulculuk da korporatizm de örgütlerin ve çıkar gruplarının gücü ile ilgilenebilir. Çoğulculuktan korporatizme geçiş için çıkar örgütlerinin güçlerini arttırması ve devletin onları korporatist olarak nitelendirilen düzenlemelere dahil etmeye zorlaması gerekmektedir (Martin, 1983: 101). Von Beyme korporatizm "devlet merkezli işliyorsaydı yeni hiç bir şeye katkıda bulunmaz" (Von Beyme, 1983:186) derken, Ziegler, korporatizm ve çoğulculuk kamu politikaları oluşturulması sürecinde örgütlerin rolünü hesaba kattıkları için benzer iki modeldir diyerek aralarında bir fark olmadığını dile getirmektedir (Ziegler, 1986: 172). Çoğulcular, çoğulcu çıkar politikalarının siyasal pratikten çıktığına, toplumsal örgütlenmede ve ilişkilerde gönüllülük ve kendiliğindencilğe dikkat çekmektedirler. Burada dayatma, zorlama yoktur, özgür seçim söz konusudur. Korporatizmin aksine kamusal alan özel alanı değil, özel alan kamusal alanı belirlemektedir. Çıkar grupları ayrıcalıklı bir şekilde değil, eşit koşullarda örgütlenmekte ve rekabet söz konusu olmaktadır.

Devlet, Sendikalar ve Korporatist İlişkiler

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Batı'da, sendika-devlet-toplum ilişkilerinde çoğulcu modelin dışında yer alan yeni oluşumlar meydana geldiği belirtilmektedir. Batı Avrupa toplumlarında

ekonomiye devlet müdahalesinin giderek artmasının uzantısı olarak da sendikalar ve işveren örgütleri, esnaf ve ticaret odaları bazen iktisadi alanlarda, bazen de sosyal politika alanında kamu politikalarının oluşturulması ve uygulanmasına kurumsal bir biçimde katılmaya başlamıştır ki, bu durum çoğulcu model teorisinin çıkar gruplarına atfettiği rol ve önemi değiştirmiştir. Çıkar grupları arasında öngörülen eşit rekabet ortadan kalkmış, edilgen bir devlet yerine, çıkarları yönlendiren ve yapılandıran müdahaleci bir devlet belirmiştir ki, bu "20. yüzyıl kapitalizminin en önemli olgularından biridir" (Öngen, 1996: 163). Artık kamu politikaları eşit güçte ve gönüllü üyelik temeline dayanan örgütlerce devlete yönelik tek yönlü bir baskı sonucunda değil, çeşitli yapısal ayrıcalıklarla donatılmış işçi ve işveren örgütlerinin kendi aralarında ve devletle giriştikleri işbirliği sonucunda oluşmaktadır. Bu işbirliği sonucunda çıkar gruplarının/örgütlerinin siyasal ve iktisadi gücü artmakta, ancak devletle girişilen işbirliği nedeniyle ideolojik bir yumuşama ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden devletin toplumda ve ekonomide oynadığı rolün, yasal ve tekeli ayrıcalıklarla donatılmış işçi ve işveren örgütleri gibi bazı çıkar gruplarıyla olan ilişkisi daha açık olarak açıklanması gerekmektedir. (Schmitter, 1979: 14-20; Lehbruch, 1983: 154; Von Beyme, 1983: 193; Schmitter, 1977: 16-17; Diamant, 1981: 105). Çoğulcu kuramın devlet-toplum ilişkisinde beliren bu yeni durumu açıklayamaması korporatist modelin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Korporatist teorinin öncü kuramcısından olan P. C. Schmitter korporatizmi bir çıkar temsili yapılanması olarak tanımlamakta ve aynı amacı güden çoğulculuk ve sendikalizme rakip, alternatif bir teori olarak göstermektedir. Amaç, korporatizmi, Kuzey Amerika siyaset bilimi disiplinine tamamen egemen olan çıkar politikaları paradigmasının genel çerçevesini oluşturan çoğulculuğa açık bir alternatif haline getirmektir. (Schmitter, 1979: 14). Schmitter'e (1979: 15) göre, çoğulculuk devlet tarafından özel olarak onaylanmayan, tanınmayan, desteklenmeyen, yaratılmayan, lider seçiminde veya çıkarların ifadesinde de-

Çoğulculuktan korporatizme geçiş için çıkar örgütlerinin güçlerini arttırması ve devletin onları korporatist olarak nitelendirilen düzenlemelere dahil etmeye zorlaması gerekmektedir

netlenmeyen örgütleri konu alan bir çıkar temsili sistemidir. Bu örgütler, kendi alanlarının sınırları içinde tekeli temsil hakkına sahip deşillilerdir. Çok sayıda, gönüllü, rekabetçi, hiyerarşik olmayan kurucu birimler tarafından ve kendiliğinden oluşturulmaktadır. Böyle bir sistemde devlet edilgen iken, korporatist modelde edilgen olmayıp, tersine, devlet karşılıklı ilişkiler içine girmekte ve sendikaları ve işveren örgütlerini politikaların oluşturmasına, oluşturulan bu politikaların uygulanmasına ve gözetimine katmaktadır.

Korporatist modelde, çıkarlar devlet tarafından tepeden yapılandırılmakta ve şekillendirilmektedir. Devlet, siyasi müdahalelerinin kapsam ve hacmini genişletmeye başlayınca çıkarlar bireyler, firmalar, sektörler ve sınıflar dikkate alınmadan devletçe şekillendirilmektedir. Bunu gerçekleştirirken devletin başvurduğu yöntem ve mekanizmalar yasal düzenlemelerdir. Devlet, bir yandan çıkar örgütlerinden bazılarını yapısal ve fiili ayrıcalıklar tanıyıp, kollarken diğer yandan da bu örgütlerin işlev alanlarını, temsil edeceği çıkarları, üyelerinin niteliklerini, örgütün yapısını, uygulayacağı eylem biçimini ve örgütlerde liderlerin kimlerden ve nasıl oluşacağını denetlemektedir. Ayrıca, örgütün kendisi de katıldığı iktisadi planlama ve gelir politikaları kurumlarında alınan kararların yürütülmesini üyeleri üzerinde uygulayacağı disiplin ve denetimle sağlamaktadır, ki, bu bir tür sosyal kontrol mekanizmasıdır (Schmitter, 1977: 34). Ancak, burada devletin hangi örgütleri ve çıkarları, hangi kısıtlara göre yapılandırılmaya dahil edeceği sorusu önemli olmaktadır. Schmitter ilk yazılarında bu seçimde özellikle çalışma ilişkileri alanına öncelik vermektedir. Bunu da korporatizmin iktisadi alanlarda işlerlik kazanmasına bağlamaktadır (Schmitter, 1979: 28; 1982: 265). Korporatist uygulamalarda devletin kendi inisiyatifi büyük bir ağırlığa sahip olduğundan, devlet belirleyici rol ve öneme sahiptir.

Lehmbruch'a (1977: 94) göre, korporatizmle gelişmiş kapitalist ekonomilere sahip anayasal demokrasilerde görülen örgütlü çıkarlara danışma ve onlarla işbirliği politikasını birbirine karıştırmamak gereki-

yor. Korporatizmin ayırıcı özelliği bu çıkar grupları arasında iktisadi politikanın şekillendirilmesi sırasında var olan üst düzeyde işbirliğidir. Devlet bu işbirliği ilişkileri sürecinde sadece denetleyici olmamakta, bu konumundan çıkarak pazarlıkçı bir konuma geçmektedir.

Bu pazarlıkçı konumun türlerinden biri olan "toplumsal ortaklık" türünde, işçi ve işveren örgütleri çok üst düzeyde merkezileşmiştir, iktisadi politikalar bu örgütlerin temsilcileri tarafından devletin resmi katılımı olmadan belirlenmektedir. Ancak bu örgütlerin siyasi partiler ve hükümetlerle çok sıkı ilişkiler içinde oldukları göz önünde tutulursa gayri resmi üç taraflı bir yapının oluştuğu anlaşılır. İkinci tür olan "birlikte eylem" de ise korporatist yapılanmalar devletin aktif müdahalesiyle, resmi yollardan oluşturulmaktadır. Bu yapılar genellikle üçlü olmakta, ekonomik kriz ve işsizlik dönemlerinde önce gönüllü katılım ve taahhüde, daha sonraları da zorlayıcılığa dayanan gelir politikalarını gündeme getirmektedir. Devlet daha etkin bir rol oynamakta, üçlü yapılara fiilen katılmakta, katılan örgütleri yasalar yolu ile korporatistleştirilmektedir. Amaç krizin atlatılmasıdır. Em-biriyonik korporatizm türünde ise, korporatist gelir politikaları ve diğer korporatist komite, komisyon ve yapılar geçici ve süresizdir. Merkezi çıkar örgütleri üyeleri üzerinde tam bir disiplin uygulayamamaktadır, örgütler arasında işbirliğinden çok bir çatışma söz konusudur. Devletin inisiyatifi ve zorlayıcılığı diğer iki türe göre daha fazladır (Lehmbruch, 1977: 104-110).

Kapitalizmin belirli bir aşamasında, Batı toplumlarında belirli bir devlet müdahaleciliği korporatist politikalarla tamamlanmadıkça sınıf çatışmalarının ortaya çıkma olasılığı vardır. Korporatizm "karma ekonomiye dayanan müdahaleci refah devletinin karşılaştığı sorunları çözme" çabası olup, dengeli büyüme ihtiyacı, devletle büyük çıkar grupları arasında işbirliğine yol açmaktadır (Lehmbruch, 1983: 168). Bir mutabakat sağlayabilmek için korporatizme ihtiyaç vardır ki, bu da müdahaleciliğin bir sonucudur. Uzlaşım arayışı nedeniyle korporatizme ihtiyaç duyulmasının nedeni, bu yolla işçi ve işveren örgütlerinin birer

Korporatist modelde, çıkarlar devlet tarafından tepeden yapılandırılmakta ve şekillendirilmektedir.

çıkar gurubu olmaktan çıkarılması ve onlara kamu statüsü kazandırılarak hükümet politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına ortak edilmesidir. Böylece sınıflararası potansiyel çatışma sorununun çözümlenmesi istenmektedir (Lehmbruch, 1977: 97; Offe, 1981: 123-146). Hem Lehmbruch'un hem de Offe'nin çözümlenmelerinde korporatizmin kaynağı devlet politikalarıdır. Offe'ye göre korporatizm demokratik temsil kurumlarındaki aksamaları gidermektedir. Ama toplumsal sınıflar açısından sonuçları eşit veya simetrik olmamaktadır. Atomize ve dağınık olan sendikalar, yapısal özellikleri, çıkarlarını ifade ediş biçimleri ve içerikleri ile liderlik yapıları yönünden sermaye örgütlerinden daha büyük bir öneme ve role sahiptir.

Devletçe sağlanan yapısal korporatist nitelikler ve sosyal kontrol yöntemleri, işveren örgütlerine göre sendikaları daha çok etkileyip kısıtlamaktadır. Korporatizm, korporatist politikalara dahil olan sendikalara ve işçi sınıfına, işverenlere oranla daha büyük bir darbe vurmakta ve sendikalar sistemle bütünleştirilmekte, sınıfsal talepleri kabul edilebilir sınırlara indirgenmektedir (Offe, 1981: 148-150).

Jessop, Schmitterci yaklaşımda devlet kuramının sınıfsal bir temele oturtulmamasını bir zaaf olarak nitelendirmekte, Schmitter'in temsil kavramında yoğunlaştığına dikkati çekmektedir. Ayrıca, korporatizmin toplumda sermaye birikiminin sağlanabilmesi için temsil ve müdahale boyutlarının birleştirilmesi gerektiğini, ancak Schmitter'in bunu yapamadığını belirtmektedir (Jessop, 1979: 190).

Panitch, Crouch, Jessop gibi yazarlarca korporatizm, Batı toplumlarında bütüncül olmaktan çok kısmi ve sınıfsal temelleri yansıtan bir çıkar sistemi yapılması olarak değerlendirilmekte, ana amacının çalışan kitleler üzerinde sosyal kontrolün yerleştirilmesi ve işçi sınıfının kapitalist devlet ile bütünleştirilmesi olduğu belirtilmektedir (Jessop, 1979; Panitch, 1977a; 1980; 1981; Crouch, 1979a). Devlet, Panitch'e göre, işveren örgütlerinin ve sendikaların özerkliklerini sınırlayarak onları devlet politikaları doğrultusunda harekete geçirir ve yönetsel bir kontrol aracı olarak

kullanır (Panitch, 1977a: 66; 1980: 173). Devlet tarafsız bir konumda olmadığı için, işçi ve işveren örgütleri arasında yapılan korporatist nitelikli toplumsal anlaşmaların eşit koşullarda yapıldığı ileri sürülemez. Çünkü, devlet sermayeden yanadır ve bu anlaşmalarla yalnızca ücretlerin bastırılması yönünde çalışmakta ve sonuçta zorlayıcı yasal önlemlere başvurmaktadır. Devletin bu taraf olma özelliği nedeniyle gelir politikaları işçi sınıfının aleyhine sonuçlanmakta, bu nedenle de işçiler grevlere başvurarak devletin zora dayanan müdahalesini adeta gerekli kılmaktadır. İşte, bu asimetrik işleyiş özelliği nedeniyle de korporatizm istikrarsızdır (Panitch, 1981: 35-36; 1980:173-174, 1979a: 81-87).

Korporatizm, tüm çıkar gruplarıyla devlet ilişkilerini kapsamaz. Kuruluş ve işleyiş iktisadi politika alanıyla ilgili olup, kökeni tam istihdamı amaçlayan belirli bir devlet müdahaleciliğidir (Panitch, 1981: 26). İşçi örgütlerinin, kamu politikalarının oluşturulma sürecine katılmaları, tam istihdam ilke ve uygulamalarıyla güçlendirilen işçi sınıfının siyasi sistem için bir tehdit oluşturmasının bir sonucudur. Çünkü, işçilerin merkezi örgütlerinin taleplerinin burjuvazinin egemenliğini sarsmayacak boyutta olmasını sağlamak gerekmektedir, ki bu da kapitalist gelişmenin belirli bir aşamasının doğal mantığıdır (Panitch, 1980: 174).

Jessop'a göre korporatizm, sosyal demokrat bir parti aracılığıyla/bağlantısıyla devletle bütünleşen bir üçlü sistemin parçasıdır; işlevsel bir işbölümü temeline dayanan kamu örgütleri aracılığı ile yürütülür ve siyasi temsille devlet müdahalesini birleştirir. Çünkü, korporatizmde çıkar örgütleri hem siyasi temsili gerçekleştirmekte hem de devlet müdahalesinin bir aracı olmaktadır. Bu nedenle de korporatizm bir devlet biçimidir (Jessop, 1979: 193- 210). Crouch ve Strinati'ye göre ise korporatizm çalışma ilişkilerinde ortaya çıkan bir sınıf egemenliği sistemidir (Crouch, 1977: 262-272; 1979a: 23; Strinati, 1979: 207-208). Burada vurgu çıkar temsili sistemine değil çalışma ilişkileri sistemi içinde işçi sınıfının disipline edilmesi yapılmaktadır. Bu çözümlenmeye göre sendikalar mevcut çalışma ilişkileri sistemini bir veri olarak kabul etme karşılığında sisteme

Devlet
tarafsız bir
konumda
olmadığı için,
işçi ve
işveren
örgütleri
arasında
yapılan
korporatist
nitelikli
toplumsal
anlaşmaların
eşit
koşullarda
yapıldığı
ileri
sürülemez.

katılmayı kabul etmektedirler, çünkü, katılım olmadan taleplerin ilmlılaştırılması mümkün değildir (Crouch, 1979a: 46).

Bir başka araştırmacı Maier'e göre, devlet sistemlerinin örgütlenişinin tarihsel gelişimi ile çıkar örgütlerinin çoğulcu ya da korporatist yapıya kavuşturulması arasında bir nedensellik ilişkisi vardır. Çıkar grupları oluşurken, her ülkede aynı siyasi kültüre, aynı örgüt kapasitesine ve en önemlisi aynı siyasi sisteme sahip olmamışlardır (Maier, 1981: 39-56).

Korporatizm kuramcılarını, çoğulculuktan farklı yeni bir ilişkiler sürecini ve yapısını inceleyen ekonomiye devlet müdahalesi nedeniyle, çoğulcu, rekabetçi, gönüllü ve özerk örgütlerin bir değişime uğradığına dikkati çekmekte, bu değişim sonucunda işçi ve işveren örgütlerinin kendi aralarında ve devletle işbirliğine girerek tekelleştiklerini, devletçe tescil edildiklerini, zorunlu üyelik haklarına kavuştuklarını belirtmektedirler. Böylece, kendiliğinden değişimin yerine kontrollü değişimin, bencil çıkarlar yerine toplumsal sorumluluğun ön plana çıkarılması söz konusu olmuş, özel ve kamu çıkarları, sivil toplumla devlet içiçe geçmiştir. Üstelik korporatist kuram, özgül bir alanda, devlet alanında çoğulcu modelden üstün bir analiz gücüne sahip görünmektedir. Çoğulcu modelin devleti bir bağımlı değişken, edilgen bir konumda, tarafsız bir hakem olarak kabul etmesine rağmen korporatist kuramcılar analizlerinde kısa ve yetersiz de olsa ideolojik bir boyut olarak devletin niteliğini ve özerkliğini bir bağımsız değişken olarak algılamaktadırlar. Bu durumda devlet, somut koşullara bağlı olarak son çözümde sermaye birikimini ve sistemi güvence altına alabilmek için gerekli olan siyasi istikrarın sağlanabilmesi amacıyla siyasi ve iktisadi ödünler verebilmektedir. Devlet, korporatizmin hem kamu politikasına katılan aktörlerin ve temsil alanlarının belirlenmesinde, hem de çıkarların ve dolayısıyla taleplerin saptanmasında aktif bir rol üstlenmektedir.

İsveç'te Devlet, Sendikalar ve Korporatist İlişkiler

Korporatizm ile ilgili ampirik çalışma yapan araştırmacıların hepsine göre, istisnasız, İsveç korporatizmin yüksek derecede uygulandığı bir ülkedir (Lehmbruch,

1982: 17; Schmidt, 1982: 245; McBride, Allardt, 1984: 189; McBride, 1985: 444; Crepaz, 1992: 149). İlk bakışta göze çarpan belirgin özellik korporatizm için bir olmazsa olmaz olan toplumsal uzlaşma ve odayaşmanın İsveç'te bir hayli gelişmiş olması ve kurumsallaşarak süreklilik taşımasıdır. Bu sistem oldukça uzun bir geçmişe, yaklaşık olarak yetmiş yıllık, sahiptir.

Bu ülkede modernleşme, sanayileşme ve toplumsal kristalizasyon süreciyle ortaya çıkan sancılı dönem 1930'lu yıllara kadar sürmüştür. Ücretler, 1910 yılı endeksi 100 olarak kabul edildiğinde, 1922'ye kadar bir artış göstermemiş, 1925 yılına gelindiğinde artış oranı % 8, 1930'da da % 27 olmuştur (Planus, 1938: 299). 1930'lu yılların ilk yarısı yoğun iş mücadelelerinin yaşandığı bir dönemdir; greve katılan işçi sayısı hızla artarken, işverenler de artan grevlere lokavt ile karşılık vermişlerdir (Planus, 1938: 309). 1928 yılında, iktidara gelen sağın Sosyal İşler Bakanı Lübeck tarafından, endüstri ilişkileri ve siyasal alanda karşıtlıklar endişe verecek boyutlara ulaşması nedeniyle, bir Çalışma Barışı Konferansı düzenlenmiştir (Fulcher, 1991: 133). Amaç ekonomide, çalışma hayatında rasyonalizasyonu, endüstriyel demokrasiyi ve çalışma barışını birlikte sağlamak, bunun yollarını aramaktır. Çözüm olarak on beş üyeli çalışma barışı konseyi kurulmasına karar verilmiş, ancak işçi (LO-İsveç İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ve işveren (SAF-İsveç İşverenler Konfederasyonu) örgütleri ile hükümetin eşit sayıda, beşer üye ile, temsil edilecekleri bu konsey (Fulcher, 1991: 134) 1931 yılında işçi kesiminin (LO) çekilmesi ile ömrünü tamamlamıştır. Fulcher'e göre, üst düzeyde işbirliğinin sürdürülememesinin nedeni LO'nun üyeleri üzerinde yeterli ve etkin bir yaptırım gücüne sahip olmamasıdır. LO yönetimi Kongre'nin baskısı nedeniyle işveren örgütü olan SAF ile üst düzey ilişkilerde bulunamamıştır. Ancak, ona göre, bu Konferans 1938 "Temel Anlaşması"nın ilk adımlarını da oluşturacaktır (Fulcher, 1991: 134-136).

Sosyal demokratların iktidara gelmesi ile işçi ve işveren örgütleri arasındaki bu çıkar çatışması, 1932-1976 yıllarını kapsayan oldukça uzun bir dönem iktidarda bu-

**Devlet,
korporatizmin
hem kamu
politikasına
katılan
aktörlerin ve
temsil
alanlarının
belirlenmesin-
de, hem de
çıkartların ve
dolayısıyla
taleplerin
saptanmasında
aktif bir rol
üstlenmektedir.**

lunan sosyal demokrat parti aracılığı ile, uzlaşmaya dönüştürülür, çıkarların uzlaştırılmasını sağlayan ve süreklilik taşıyan işbirliği mekanizmaları kurulur. 1889 yılında işçi sendikalarının kurulan Sosyal Demokrat İşçi Sendikası'nın öncülüğünde 1898 yılında kurulan LO, sınıfsal türdeşliğe en yakın bir gurubu, sanayi işçilerini, bir sınıf olarak temsil etme özelliğine sahiptir. Örgütsel yapısı son derece merkezileşmiş olup, sanayi sendikalarından oluşmaktadır, bu nedenle de örgütsel birliği oldukça pekiştirilmiştir. İşte böylesine gelişmiş, merkezileşmiş olan bu örgütsel birlik ve güç Sosyal Demokrat Parti ile hem yapısal hem de ideolojik olarak sıkı bir işbirliği içindedir. Lash, belki de LO her şeyin üstünde bir siyasi güçtür, hükümetler üzerinde en başta doğrudan sonra da parti aracılığı ile baskı uygular derken işçi örgütü ile parti arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmektedir (Lash, 1985: 233). Çıkarların uzlaştırılmasında bu nedenle çatışmadan çok barışçıl süreçler işlemektedir. Greve katılan işçi sayısındaki ve grev oranlarındaki düşüklük bunun açık bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Korpi-Shalev, 1979: 177-178; Fulcher, 1991: 318-333). İsveç işçi hareketinin uzun dönemde çıkarlarını korumak amacıyla grev silahını terkettiği söylenebilir. Bu uzun dönem çıkarları korporatist ücret-kar bastırımına karşı sunulan Keynesçi refah devleti kazançlarıdır. Öteyandan, LO korporatist yapılanmalarda, "Ulusal İşçi Yönetim Kurulu", "Ücret Dayanışması" ve "Ücretliler Fonu"nda temsil edilmekte ve bu kurumların destekçisi olmaktadır. Çıkarların siyasal ve iktisadi kararlara katılımı temeline dayandırılarak, eşitlikçi bir şekilde paylaştırılmasına çalışılması bu işbirliğini, kurumsallaşmayı kolaylaştırmanın yanısıra, süreklilik taşımasına da yol açmakta, toplumsal uzlaşma ve oydaşma bir yaşam biçimine dönüşmektedir.

İki büyük savaş arasında, I. Dünya Savaşı sonrası II. Dünya Savaşı öncesi, Avrupa'da görülen ve faşizme yol açan ekonomik ve toplumsal baskılar İsveç'te farklı bir yankı bulur, işçi sınıfı ve köylülük arasındaki bir ittifak sağlar (Ruth, 1984: 85). Bu ittifak 1936 seçimlerinde Sosyal Demokrat Parti'yi mutlak bir çoğunlukla iktidara

taşıırken, 1938 yılında yapılacak olan "Temel Anlaşma"nın (Saltsjöbaden Anlaşması) da temellerini atar. Böylece bu kez emek ile sermaye arasında bir uzlaşma sağlanır. Bu anlaşma toplu pazarlık mekanizmasının daha rasyonel ve etkin bir şekilde işlemesi için ekonomik, sosyal ve hukuksal uyumsuzlukların standart ve barışçıl bir prosedür içinde çözümlenmesini öngörmektedir. Anlaşma ile işçi ve işveren sendikalarına işyeri, firma ve tüm sanayi kolu düzeyinde eylem kodları yapma olanağı sağlanmış, böylece devlet müdahalesini asgari düzeyde tutma amaçlanmıştır. Bu amaçla da "Emek Piyasası Konseyi" (Labour Market Council) oluşturulmuş, işçi ve işverenlere eşit olarak, altışar üye ile, temsil hakkı tanınmıştır. Emek Piyasası Konseyi'nin yanısıra bir dizi merkezi düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir: iş konseyleri, endüstriyel eğitim, güvenlik v.b. (Fulcher, 1991: 141, 188). Böylece kurumsallaşmış korporatist bir işbirliği mekanizması oluşturulmuştur.

Aynı dönemde Avrupa'da, meydana gelen iktisadi sorunları ve toplumsal bunalımı otoriter rejimlerle çözmeye çabalarının söz konusu olduğu göz önünde tutulursa İsveç'teki bu uygulamanın korporatist özelliklerin yanısıra demokratik bir boyut da taşıdığı söylenebilir. 1930'lu yılların ikinci yarısında iktidara gelen Sosyal Demokrat Parti (SDP), istihdam yaratıp yüksek ücret ödeyerek satın alma gücünü yükseltmeyi amaçlamış, toplumun tüm kesimlerine bir uzlaşmanın karşılığında sosyal güvenlik, siyasal güç ve büyüyen ekonomiden adil bir pay dağılımı vaatmiştir (Ruth, 1984: 87). Bunları da, 44 yıl kesintisiz iktidarı sürdüren, sosyal demokrasi, ekonomiye devlet müdahalesine başvurmadan, neredeyse tamamen piyasa ekonomisine dayalı bir düzende yapmaya çalışmıştır. 1980'li yıllarda da, geçmişte olduğu gibi, İsveç endüstrisinin sadece % 8'i devlet mülkiyetindedir, % 5'i de kooperatiflerce yönetilmektedir. (Ahlen, 1985: 187). LO ve SAF'ın korporatist siyaset oluşturma süreçlerine dahil edilmesi serbest piyasaya ve sermaye birikimine dayanan İsveç ekonomisinin yapısını daha da güçlendirmektedir.

1941 yılında, "Temel Anlaşma"nın ardından ve ona işlerlik kazandırabilmek için, LO

İsveç işçi hareketinin uzun dönemde çıkarlarını korumak amacıyla grev silahını terkettiği söylenebilir.

merkezileşme yolunda önemli adımlar atarak, üyeleri üzerinde yaptırımda bulunacak bir yapıya kavuşur (Fulcher, 1991: 142-143). İşveren örgütü SAF da bu Anlaşma'dan sonra üye sayısını 1938-1948 yılları arasında iki katına çıkararak daha merkezi bir yapıya kavuşur (Fulcher, 1991: 144). Böylece, 1938 "Temel Anlaşma"sı kısa sürede işçi ve işveren örgütlerinin merkezileşip daha da güçlü olmalarına neden olur. Bu da korporatist uygulamanın en önemli kazançlarından biridir. Kuşkusuz bunda sosyal demokrat hükümetin de önemli katkıları vardır.

Öte yandan İsveç çalışma ilişkilerinde örgütsel yapının kurumsal açıdan merkezi işbirliği koşullarına 1930'lu yılların ikinci yarısında uygun bir duruma geldiğini de unutmamak gerekiyor (Fulcher, 1991: 153). Ayrıca iktidarda bulunan sosyal demokrat hükümetin istihdam ve refaha ulaşmada dinamik kapitalist endüstriye ihtiyaç duyması hükümetin işverenlerin çıkar örgütü olan SAF ile korporatist işbirliğine gitmesinin en önemli nedenlerinden birisi olmuştur. Hükümet zora başvurarak, devlet müdahalesi aracılığı ile sermaye birikimi sağlama yerine bunun sermaye kesimi tarafından kendi kendisine oluşturulmasını tercih ederek, ekonomiye müdahaleden kaçınmıştır (Fulcher, 1991: 153). Öyle ki, geniş bir kamu sektörü olmamasına rağmen devletin sosyal harcamalarının vazgeçilmez parçaları olan emeklilik ödentilerinin, vergi ve pirimler şeklinde, bile işverenin yükümlülüğüne, 1959 yılında, bırakılması taraflar arasında bir sorun oluşturmamıştır (Esping-Andersen, 1978: 47-48). Yine işçi ve işverenlerin çıkar örgütleri arasındaki uzlaşmanın içerdiği korporatist ücret ve kar bastırımları devlet müdahalesini asgariye indirir niteliktedir. Bu durumda İsveç liberal korporatizmi devlet müdahalesinin olmadığı iki taraflı (bilateral) bir şekilde uzlaşmayı sağlamaktadır (McBride, 1985: 453-454).

Sosyal demokrat iktidar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan enflasyonu kontrol altına alıp düşürebilmek için, 1949 ve 1950 yıllarında SAF ve LO'yu "gelir dondurmaya" ikna etti. Ancak 1951 Kongresinde geleneksel korporatist gelir politikalarına alterna-

tif bir "ücret dayanışması politikası" kabul eden LO, 1952 yılında sosyal demokrat iktidarın gelir politikasına muhalefet etmeye başladı. Sosyal demokrat iktidar LO'nun sunduğu bu modeli 1956 yılında "Aktif İşgücü Politikası" adı verilen yasa ile "Ulusal İşçi Piyasası Yönetim Kurulu" şeklinde kurumsallaştırdı. Hem "ücret dayanışması politikası" hem de bunun kurumsal çerçevesini oluşturan "Aktif İşgücü Politikası"nın mekanizmaları Keynesçi amaçlar doğrultusunda işleyen ve bunun karşılığında bu amaçların yerine getirilmesinden yararlanan korporatist nitelikli politiklardır. Bazı araştırmacılara göre de İsveç ekonomik mucizesinin de temelini yaratmışlardır (Kesselmann, 1982: 411; Pontusson, 1984; Martin, 1979; Scase, 1977).

Unutulmaması gereken nokta bu politikaların tasarımı ve girişimini LO'nun yerine getirmesidir. LO'nun 1951 Kongresi'nde benimsediği "ücret dayanışması politikası" tam istihdamı enflasyonsuz bir biçimde yüksek talep ve bütçe teknikleri ile sağlamayı amaçladığından makro düzeyde Keynesçidir. Bunu sağlayacak iki mekanizma vardır. Birincisi, düşük karlı ve geri teknoloji kullanan sektörlerde satış vergileri artırılarak talebin düşürülmesidir, ki böylece geri teknoloji ve işletmeciliğin ve yüksek ücret maliyetlerinin bedelinin tüketiciye yüklenerek bu sektörlerde ücret bastırımını sağlama işlevinin işverene geçirilmesi sağlanmaktadır. İkinci mekanizma olarak ise sendikaların ücret pazarlığının LO tarafından "ücret dayanışması politikası" çerçevesinde yürütülmesidir. İşverenin ödeme gücü, teknolojisi ve işletmeciliği ister geri isterse ileri olsun eşit işe eşit ücret talep edilmektedir. Böylece düşük ve rim ve karla çalışan işletmelerin işçisi cezalandırılmamış, farklı işler arasındaki ücret farklılıkları azaltılmış ve bir denge sağlanmış olmaktadır. Bu politika sonucunda sınıf-ıçi gelir dağılımı gözetilerek işçi sınıfı ve örgütü birleştirilmiş ve güçlendirilmiş olunacaktır. Devletin kullandığı vergi ve bütçe tekniği ile LO'nun "ücret dayanışması politikası"nın temel ilkesi olan eşit işe eşit ücret talebi birlikte işlendiğinde, genelde bir kar sıkışmasına, özelde de verimsiz ve geri sektörlerdeki işyerlerinin ya da-

İsveç
çalışma
ilişkilerinde
örgütsel
yapının
kurumsal
açıdan
merkezi
işbirliği
koşullarına
1930'lu
yılların
ikinci
yarısında
uygun bir
duruma
geldiğini de
unutmamak
gerekiyor.

ha verimli bir biçimde örgütlenmesine ya da iflas etmesine neden olacaktır. Bu durumda işçiler işsiz kalma tehdidi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. İşte o zaman "Ulusal İşçi Piyasası Yönetim Kurulu" devreye girmektedir. Kurulun görevi ekonomik büyüme ile bağdaşan bir işgücü planlamasını, işgücünün yeniden eğitilmesini, teknolojik değişimlerin gözden geçirilmesini, endüstrilere mali kaynak dağıtımını, işsizlik ödeneklerini ve endüstrilerin yerleşim merkezlerini yönetmektir.

Bu Kurul İsveç'in iktisadi kurumları arasında en etkin olanıdır ve İsveç'in korporatist düzeyini gösteren iyi bir örnektir (Scase, 1977: 329). Bu Kurul'da SAF ve LO'nun üzer, TCO'nun (Kamu Sektörü İşçi Konfederasyonu) iki, SACO'nun (meslek sahibi ve yöneticileri temsil eden örgütlenme) bir, kadın işçileri ve tarım işçilerinin birer temsilcisi bulunmaktadır. Bu kurul, devletin, örgütlü işçinin ve sermayenin çıkarlarını bütünleştiren ve tam istihdamı bir kamu sorumluluğuna dönüştüren bir yapıdadır. Kamu iktisadi karar alma mekanizma ve süreçlerine korporatist bir şekilde sermaye ve işçi çıkar gruplarının katılımını sağlamaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan 1960'ların ortasına kadar refah devleti reformları ücretliler lehine bir gelişme göstermektedir (Fulcher, 1991: 188-225).

LO'nun ücret ve kar bastırımını iki taraflı pazarlıklar yoluyla çözümlemesinin gerisinde devletin müdahale sorumluluğundan sakınan ve kapitalist, pazarlıkçı serbest piyasa esaslarına sadık bir zihniyet yatmaktadır. Bunda da Keynesçi refah devleti uygulamalarının işçi sınıfına sunduğu, başta tam istihdam olmak üzere tüm iyileştirici koşullar belirleyici rol oynamaktadır. Bu koşullara Schmitterci anlamda ayrıcalıklı örgütsel korporatist yardımlar ve olanaklar da eklendiğinde radikalliğini giderek yitiren ve reformistleşen bir işçi sınıfı ideolojisi oluşmaktadır.

Sosyal Demokrat Parti ve LO arasındaki ilişki ve bağlantıda LO ideolojik açıdan radikallikten uzaklaşıp, reformistleşmesine rağmen temsil ettiği çıkarların toplum içindeki güç dengesinde ağır basması ve bunların örgütsel yansımaları nedeniyle güçlüdür ve korporatist yapılanmaları, Key-

nesçi refah devletinin sunduğu kazançlar karşılığında desteklemektedir. Bu gücün en önemli sonuçlarından birisi "ekonominin her düzeyinde sermayenin ayrıcalıklarına ilişkin kontrol ve denge mekanizmalarının gelişmesidir. Özel sektör firmalarında, örneğin, sosyal demokrat yasalar ve işçi sendikalarının etkisi istihdam sözleşmelerine, koşullarına ve sanayi işçilerinin çalışma çevrelerinin niteliğine yansımaktadır" (Scase, 1977: 328-329). Ancak unutulmaması gereken İsveç işçi hareketinin örgütlü gücünün hem nesnel hem de öznel (sınıf bilinci) koşullarıyla sınırlı olduğudur. Öteyandan liberal korporatist kazançlar işçi sınıfının birlik ve gücüne ve yeni orta sınıfla koalisyonuna katkıda bulunmuştur. Ancak sermayenin iktisadi yapıya yerleşik gücünü kısmen kısıbilmemiş, 1970'li yıllarda (tarihsel uzlaşmanın sona erişiyile) işçi sınıfının piyasa gücü ve siyasi egemenliği sermaye birikiminin dinamikleri tarafından yürürlükten kaldırılmıştır (Pontusson, 1984: 95). İsveç'te korporatizm kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde uygulanan refah devleti reformları için gerekli bir koşuldur, buna karşılık bu reformlar da liberal korporatizmi kolaylaştırmaktadır.

1966, 1969-1971 yılları İsveç'te grevler nedeniyle işgünü kaybının patlak verdiği yıllardır (Fulcher, 1991: 333). 1964 ve 1965 yıllarında başgösteren enflasyon yüksek karla çalışan işletmelerde büyük sermaye birikimlerine yol açarken, artan karlara oranla ücretlerin düşük kalması işçileri radikalleşmeye itmştir. Böylece çıkarların uzlaştırılmasında uygulanmakta olan çatışmacı olmayan uzlaştırma sona ererken, toplumsal uzlaşma da bozulmuştur. Sakıncaları belirmeye başlayan, ihtiyaçları karşılamada ve çözüme kavuşturmada yetersiz kalan "ücret dayanışması politikası" 1970'li yılların sonuna doğru "ücretliler fonu politikası" tasarımının düşünülmesine neden olmuştur. İsveç sermayesinin uluslararası bir nitelik kazanmasına önemli katkılarda bulunan "ücret dayanışması politikası" 1970'li yıllarda karşı karşıya kalınan uluslararası rekabetin içerde izlenen talep genişletme yöntemiyle de uyuşmaya başlamıştır.

Bu dönemde kamu sektörü işçilerinin

Özel sektör firmalarında, örneğin, sosyal demokrat yasalar ve işçi sendikalarının etkisi istihdam sözleşmelerine, koşullarına ve sanayi işçilerinin çalışma çevrelerinin niteliğine yansımaktadır

sayısında meydana gelen artış ile birlikte ücret farklılıkları belirmiş, "Aktif İşgücü Politikası" ihtiyaçları karşılamada, sorunları çözmeye yetersiz kalmaya başlamıştır. Kar marjlarındaki farklılık, ücret artışlarındaki eşitsizlik, ücret-fiyat pazarlığında, bir önceki dönemin tersine, işçi sınıfında radikalleşmeye, militanlaşmaya yol açmış, beraberinde grevleri getirmiştir. Bu dönem, liberal korporatist uzlaşmanın yerini yeni siyasal politikalara devrettiği bir dönemdir. Öncelikli olarak sıradan işçilerin yaşam düzeylerini eşitlemek için Sosyal Demokrat Parti ile LO arasında meydana gelen gerginliği azaltmak amacıyla "endüstriyel demokrasi" adı altında bir önlemler paketi gündeme getirilmiştir. İlk olarak iş geçişkenliğini azaltıp, mevcut iş koşullarını geliştirerek iş güvenliğini arttırmaya hizmet eden yasalar çıkarılmıştır. İkinci olarak, işyerinin örgütlenme sorunundan başlayarak yatırım planlarına kadar uzanan bir alanda sendikaların alınan kararlara katılımını sağlayan yasalar çıkarılmıştır (Martin, 1979: 109-111).

İsveç 1974 petrol krizine yukarıda anılan sorunlarla girmiştir. LO 1976 Kongresi'nde "ücret dayanışması politikası"nın yol açtığı bazı yüksek karlı kesimlerde beliren ücret artışlarının yarattığı eşitsizliği ve rahatsızlığı gidermek amacıyla "ücretliler fonu"nu gündeme getirmiştir. "Meidner Planı" olarak da adlandırılan bu fon aynı zamanda bir önceki dönemde başlatılan "endüstriyel demokrasi" aşamasının tamamlayıcı bir ögesidir. Bu plan ile eşitlik, endüstriyel demokrasi, sermaye birikiminin azaltılması ve refahın yeniden dağıtılması amaçlanmıştır. Ne var ki "Ücretliler Fonu" ancak 1 Ocak 1984'te yasalasabilmiştir. Bu fon esas olarak büyük şirketlerin karlarının vergilendirilmesinden oluşan beş fondan meydana gelmektedir. Fonların yönetimi sendikalara verilmektedir. Fon tasarısı ile ücret bastırımı taahhüdü karşılığında fonların yönetimini sendikalara somut siyasi taviz olarak sunarken, gayriresmi bir liberal korporatist ücret bastırımı politikasını da yürürlüğe koymaktadır.

Sosyal Demokrat Parti'nin seçimleri kaybettiği 1976 yılından 1982 yılına kadar İsveç'te işbaşında sağ partiler bulunmak-

tadır. Sağ partiler iktidara geldiğinde toplumsal uzlaşma dağılmış, sınıflararası kutuplaşma baş göstermiş, çıkarların uzlaştırılmasında çatışmacı yöntemlere başvurulmaktadır. 1980 yılı ülke çapında grevlerin yaşandığı yıldır. SAF 1938 Temel Anlaşması'nı gözden geçirerek, gönüllülük niteliğini değiştirmeyi ve LO'nun grev hakkını kısıtlayan ve onu bir gelir politikasına zorlayan yenilikler getirilmesini, 1984 yılında da yarım yüz yıllık geçmişi olan merkezi toplu pazarlık yönteminin yerine yalnızca firma düzeyinde toplu pazarlık yapılmasını önerdi, bunda ısrarlı oldu. Bu liberal korporatist uzlaşma ortamının ve koşullarının, bu kez tamamen sermaye lehine dönüştürülmesi anlamına gelmektedir.

1982 yılında Sosyal Demokrat Parti seçimleri kazanarak tekrar işbaşına geldi. İşsizlik ve enflasyon gibi önemli sorunlarla karşı karşıya gelen sosyal demokrat hükümet ilk iş olarak % 16'lık bir devalüasyona başvurarak, İsveç'in uluslararası rekabet konumunu düzeltmeyi amaçladı. Sendikaların desteği ve işbirliği olmadan bu önlem geçici bir iyileşme sağlayacak, kalıcı olmayacaktı. İşsizliğin % 3.5'e ulaştığı bir düzeyde işçi sendikaları "Ücretliler Fonu" karşılığında bir tür gelir politikasına razı olarak ücret bastırımını taahhüt ettiler (Ahlen, 1985: 191). Geleneksel korporatist gelir politikalarının vazgeçilmez koşulu olan tam istihdam "Ücretliler Fonu" biçiminde somutlaşmaktadır. Ancak bu durum bu kez Sosyal Demokrat Parti ile SAF arasında gerginliğe yol açmıştır. 1984 yılında % 8.4'e çıkmış olan enflasyon oranını % 3 ile sınırlandırmak için işçi ve işveren örgütleri olan LO ve SAF ücret ve fiyatların dondurulması konusunda ortak bir anlaşmaya varmış ve bu anlaşmayı yürürlüğe koymuşlardır (Ahlen, 1985: 191).

1985 yılında Hükümet taraflar ile görüşerek ücret artışlarının antienflasyonist politikada öngörülen sınırlar içinde yapılması için baskı yapmış, 1985 yılı ücret artışlarını % 5 ile sınırlı tutmaya çalışmıştır. İşçi ve işveren tepe örgütleri arasındaki görüşmeler sonucunda bu hükümet hedefi oranında ücret artışı konusunda anlaşmaya vardılar.

1980'li yıllarda merkezi toplu pazarlığa

İsveç'te Sağ partiler iktidara geldiğinde toplumsal uzlaşma dağılmış, sınıflararası kutuplaşma baş göstermiş, çıkarların uzlaştırılmasında çatışmacı yöntemlere başvurulmaktadır.

karşı çıkan işverenler, 1991 yılında Rehnberg Komisyon'un merkezi ücret belirlenmesi önerisini kabul etti (Lange ve diğerleri; 1995: 95).

1980'li yıllardan itibaren İsveç ekonomisi, sınıflararası uyum bakımından oldukça hassas bir noktaya ulaşmış bulunmaktadır. Keynesçi tam istihdam ve enflasyonsuz ekonomik büyüme hedeflerinin, ekonominin kapitalist niteliğini zedeleyen yapısal değişiklikler yapılmadan, sürdürülemez bir noktaya geldiği belirtilmektedir (Martin, 1979: 120).

İsveç'te refah devleti ilkesi ile sıkı sıkıya bağlı olan liberal korporatist uygulamalar reformistleşen işçi hareketine ekonomik ve siyasi planda büyük boyutlarda güç kazandırmıştır. Bu korporatist uygulamalar sonucunda işçi sendikaları çalışan kesimlerin tümünde örgütlenme olanağına kavuşup bunu gerçekleştirirken, tüm sektörlerde ve işgücü gruplarında ulaştığı sendikalaşma düzeyi de oldukça yüksektir. 1970 yılında yüzde 80.4 olan sendikalaşma oranı 1985 yılında yüzde 96.3'e yükselmiştir (Selamoğlu, 1994: 103). Çalışanların her kesiminde (kadın-erkek, mavi yakalı-beyaz yakalı), kamu sektörü ve özel sektörde, imalat, finans ve diğer sektörlerde yüksek düzeyde bir sendikalaşma görülmektedir (Selamoğlu, 1994: 59).

İsveç, küreselleşme olgusunun sendikal hareket üzerindeki üye ve güç kaybı bakımından meydana getirdiği olumsuz durumdan etkilenmemiş, hatta üye sayısında artışlar meydana gelmiştir.

Brezilya'da Devlet, Sendikalar ve Korporatist İlişkiler

1827 yılında, Venezuela'da başlayan köleliğin kaldırılması süreci 1888 yılında Brezilya'da çıkarılan "Altın Yasa" ile tamamlanınca Latin Amerika'da da çağdaş anlamda işçilerin oluşmasının sosyal ve yasal temelleri atılmış oldu. Ekonomileri tarım ürünlerine ve madencilğe dayanan Latin Amerika ülkelerinde sınıfsal kristalizasyon da, sanayileşmeye bağlı olarak, gecikmiş, bu durum da sendikacılığa olumsuz bir özellik olarak yansımıştır. Latin Amerika'da işçilerin örgütlenmesi başlangıçta dernekler şeklinde olmuştur. Daha sonra Avrupalardan gelen

göçmenler sendikacılığın oluşumuna ve şekillenişine büyük etkilerde bulunmuştur. Avrupa'dan gelen göçmenler, özellikle anarşizm, Marksizm, ütöpik sosyalizm gibi düşünceleri sendikal harekete hakim kılmışlardır. Uruguay, Latin Amerika sendikacılığında pilot bir rol oynamaktadır. 1865 yılında Uruguay'da "Montevideo Matbaacılık Cemiyeti", izleyen yıllarda da "Doğu Uruguay Cumhuriyeti Bölgesel Federasyonu" kurulur. Sendikal hareket sadece işçi sorunları ile sınırlı kalmaz, sosyal sorunlarla ilgilenir, bu alana ilişkin mücadeleler de verir. 1905 yılında "Uruguaylı Bölgesel İşçiler Federasyonu" (FORU) kurulur. Arjantin'de kurulan ilk sendika da Uruguay sendikacılığının özelliklerini taşır; anarşist ideoloji çerçevesinde örgütlenir, siyasi partilere katılımı ve burjuva demokrasisi kurallarını reddeder. 1891 yılında kurulan "Arjantin Cumhuriyeti İşçileri Sendikası" 1905 yılında "Arjantin Cumhuriyeti Bölgesel Federasyonu"na (FORA) dönüşür (Sagnes, 1994: 87). Brezilya'da ise 1908 yılında, 26 bölgesel işçi federasyonu biraraya gelerek "Brezilya İşçi Konfederasyonu"nu (COB) kurarlar. Hiç kuşkusuz bu federasyon da anarşist ideoloji çerçevesinde gerçekleştirilen bir örgütlenmedir (Sagnes, 1994: 89).

19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Latin Amerika sendikacılığında anarşizm egemen olmuş, işçi hareketlerine damgasını vurmuştur. (Sagnes, 1994: 79-81). Sendikal hareket patronlara karşı olduğu kadar yönetime de karşıdır. 20. yüzyılın başındaki başarısız grevlere rağmen Latin Amerika sendikacılığında anarşist ideoloji egemenliğini 1920'li yıllara kadar sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı sonrasında Latin Amerika'daki sanayileşme aynı zamanda yeni bir işçi sınıfının oluşumuna da yol açar. Brezilya'da, 1920 yılında 275.000 olan işçi sayısı 1940 yılında 781.000'e, Arjantin'de, 1914 yılında 383.000 olan işçi sayısı 1935'te 544.000'e yükselir. Yeni işçiler, Avrupa'dan gelen göçmenlerden değil, yerli halktan oluşmaktadır ve ideolojik donanımdan yoksundurlar. Bu durum işçiler arasında anarşist ideolojinin gerilemesine yol açar (Sagnes, 1994: 210-211). Böylece, Latin Amerika'da sendikal harekette anarşist ideoloji, devrimci sendikacılık, etkisini kay-

İsveç'te refah devleti ilkesi ile sıkı sıkıya bağlı olan liberal korporatist uygulamalar reformistleşen işçi hareketine ekonomik ve siyasi planda büyük boyutlarda güç kazandırmıştır.

betmeye başlar. 1930'lu yılların işçisi, bir önceki dönemin hareketli, ideolojik açıdan gelişmiş, oldukça siyasallaşmış işçisi değildir. Bu durum, daha sonraki yıllarda, Arjantin ve Brezilya'da işbaşına gelecek olan popülist yöneticilerin, Peron ve Vargas'ın, işini de kolaylaştıracaktır.

Brezilya'da, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1809 yılından Vargas'ın siyasi iktidara el koyduğu 1930 yılına kadar, egemen güçler iç çekişme içindedir, sendikal örgütlenmeye düşmanca bir tavır takınmış bulunmaktadır. Vargas'ın iktidara el koyduğu dönemde ise işçi sınıfı oldukça dağınık bir şekilde örgütlenmiş bulunmaktadır. Egemen güçlere karşı işçi sınıfının desteğine ihtiyaç duyan yeni yönetim, bu desteğe karşılık olarak, yeni kurulan Sanayi ve İşçi Bakanlığı'nın bakanının adı ile bilinen Color Yasası ile sendikaların yasal olarak tanınmasını, işverenlerin sendikalar ile pazarlıklara girmesini sağlamıştır. Ancak, devletin sendikalar üzerinde sıkı bir denetimi de sözkonusudur. Vargas'ın iktidara el koyduğu dönemde, 1930'lu yıllar boyunca işçi sınıfının örgütlenmesinde de bir canlılık meydana gelir. Yeni işçilerin, bir önceki dönemin siyasallaşmış işçi hareketi ile bir ilişkisinin olmaması da işçi sınıfı ile Vargas iktidarı arasındaki işbirliğini kolaylaştırır. İşçi sınıfı hızla örgütlenirken, yönetim tarafından sendikalar aracılığı ile de kontrolü kolaylaştırılır. 1937 darbesi ile Vargas iktidarda kalış süresini uzatır, yeni bir anayasal düzenlemeye gider (Mericle, 1977: 304; Sagnes, 1994: 211; Zhang, 1994: 116). Korporatist eğilim Estado Nova ile sonuçlanır (Malloy, 1977: 14). 1937-1945 yılları, Vargas yönetimi altında, korporatist emek kurumlarının yerleştirildiği yıllar olur. Estado Nova ilkelerine göre, sendikal faaliyet devlet tarafından kurulmuş hiyerarşik bir sendika düzenine dayanmaktadır ve bir sosyal kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Üç tip kurumsallaştırma gerçekleştirilmiştir: işçi birlikleri (sindicatos) veya sendikalar, iş mahkemeleri ve sosyal güvenlik sistemi. 1939 tarihli iş yasasına göre, örgütlenme yerel, eyalet ve ulusal düzeyde olabilecektir. Yerel sendikalar (sindicatos) eyalet düzeyinde federasyonlar ile bağlantılıdır. Federasyonlar ise sayısı sınırlandırılmış,

ulusal düzeydeki, konfederasyonlarla bağlantılıdır. Arjantin'deki Genel İşçi konfederasyonu (CGT), Şili'deki İşçi Birliği Konfederasyonu (CUT) gibi tek bir merkezi örgütte, örgütlenmeye izin verilmemiştir. 1987 yılına kadar yedi konfederasyona izin verilmişken, bunlara daha sonra iki tane daha eklenir. İşçi sınıfı açısından ücreti asgari düzeyde güvence altına alan yasal düzenlemeler de bu dönemde yapılmıştır. Ancak asgari ücret düzenlemeleri hep sorunlu olmuştur. Estado Nova anlayışı çerçevesinde bir işverene bağlı aynı işyerinde/işyerlerinde aralıksız on yıl çalışanların haklı bir nedene dayanmaksızın işten çıkarılması yasaklanmış, böylece bir ölçüde de olsa işçilere istihdam güvencesi sağlanmıştır (Mericle, 1977: 304; Sagnes, 1994: 211; Zhang, 1994: 116).

1945'ten 1964 askeri darbesine kadar işbaşına gelen iktidarlar da farklı boyutlarda bu korporatist yapılaşmadan yararlanmış, bir sosyal kontrol aracı olarak kullanmışlardır. Goulart hükümetleri reformların gerçekleşip, yerleşmesi için işçi sınıfının işbirliğini gerektiren korporatist uygulamalara ihtiyaç duymuştur. Çünkü, reformlar, Goulart ile geleneksel elit yöneticilerin, orta sınıfın ve zenginlerin arasını açmıştır (Mericle, 1977: 304-305; Sagnes, 1994: 211; Zhang, 1994: 116). Öteyandan sendika liderleri ile Goulart yönetimi arasındaki işbirliği, sendikal harekette ayrışmayı, yeni arayışları gündeme getirmiş, radikal ve militan sendikacılar resmi yapılaşmanın dışında örgütlenme gerçekleştirmeye başlamışlar ve grevlere gitmişlerdir. Yönetim bu gelişmeleri hoş karşılamamış, sert tepkiler göstermiştir. 1964 Nisan'ında askeri darbe ile Goulart yönetimine son verilmiştir. Sendikalar üzerindeki denetim arttırılmış, toplu pazarlıklarda ücret belirlemede hükümet belirleyici olmuştur. İş uyuşmazlıklarının, çıkar çatışmalarının çözümleneceği yerler olarak iş mahkemeleri gösterilmiştir. Ücret artışları ekonomik büyüme hızından payına düşeni alamamaktadır. 1970 yılında ücretli iş maaşlı çalışanların yaklaşık dörtte birinin aldığı ücret asgari ücret düzeyindedir. 1966 yılından 1974 yılına kadar sıkı bir ücret bastırımı gerçekleştirilmiş, reel ücretler düşürülmüştür. 1954-

Estado Nova ilkelerine göre, sendikal faaliyet devlet tarafından kurulmuş hiyerarşik bir sendika düzenine dayanmaktadır ve bir sosyal kontrol mekanizması işlevi görmektedir

1962 dönemi ile karşılaştırıldığında, 1966-1974 dönemindeki ücret artış oranları bir önceki döneme göre yüzde 32'lik bir gerileme göstermektedir (Kenneth, 1977: 306).

Brezilya işçi sınıfı, devletin işçi ile işveren arasında aracı olduğunu, hakemlik görevini yerine getirdiğini düşündüğünden uzun yıllar bu korporatist düzenlemeleri desteklemiştir denilmektedir. 1970'li yıllarda işçilerin yaklaşık yüzde 70'i devletin sendikalar üzerindeki kontrolünden yanadır. Yine aynı yıllarda yapılan bir araştırmaya göre korporatizm ve çok partililik arasındaki seçimde işçi liderlerinin yüzde 87'si korporatizmi tercih etmiştir. Dikey sendikal örgütlenme devlet tarafından liderlikleri garanti altına alınmış olan liderlerin hükümetle işbirliğini daha da kolaylaştırmaktadır. İşçiler ve işverenlerin sosyal refah, istihdam ve asgari ücretlerle ilgili komisyonlarda, genellikle, eşit sayıda temsili sağlanmışlardır. Brezilya işçi sınıfının korporatist sistemde temsili, hükümete sundukları desteğe bağlı bir gelişim göstermiştir. İşçilerin hükümete sundukları destek ise, devleti işçi ve işveren arasında bir aracı, bir hakem olarak görmelerinden kaynaklanmıştır, ki bu da, yukarıda belirtildiği gibi, işçi sınıfının korporatist sistemi güçlü bir şekilde kabul etmesine yol açmıştır (Zhang, 1994: 116-117).

Sendikaların ve sendika liderlerinin devlet ile olan bu işbirliğine tepki olarak 1970'li yılların ortasından itibaren devletten bağımsız sendikal örgütlenme çabaları başlamıştır. 1978 ve 1979 yılları metal ve otomobil işçilerinin daha iyi ücret için greve başvurdukları yıllar olmuştur. 1970'li yılların sonu devletten bağımsız örgütlenmeye çalışan sendikaların ulusal düzeyde örgütlenme çabalarına girdikleri yıllar olmuştur. İki tür girişim sözkonusudur: "Autenticos" (bunlara göre işçi sınıfı örgütlenmesine devam etmeli, daha çok siyasal mücadeleye katılmalıdır) ve "Unidade Sindical" (işçi sınıfı henüz yeterince güçlü değildir, bu nedenle varolan resmi örgütlenmede hakim duruma gelebilmek için çaba sarfetmelidir). Autenticos gurubu 1979 yılında İşçi Partisi'ni kurdu, 1983 yılında da ulusal düzeyde, varolan resmi sendikacılığa muhalif olarak, Merkezi İşçi Örgütü'nü (CUT) oluşturdu. Unidade Sindical ise Komünist Partisi'nden yana tavır aldı, 1983 yılında

Ulusal İşçi Sınıfı Koordinasyonu'nu (CONCLAT) kurdu (Zhang, 1994: 116-117).

Brezilya'da otoriterlik ile korporatizm arasında doğal bir yakınlaşma vardır. Siyasi rekabet korporatist kontrolü zayıflatmaktadır. Ancak, örgütlenmesi ve finansmanı garanti altına alınmış olması, (Sendika üyelik ödentileri check off yöntemi ile toplanmakta, işverenler aidat ödentilerini kesip, paraları iki ulusal bankasından birisine sendika adına yatırmaktadır. Kesilen paraların yüzde 5'i üst örgütün, yüzde 15'i işkolundan sorumlu federasyonun, yüzde 60'ı sendikanın hesabına, geriye kalan yüzde 20 ise işverenlerce yine aynı bankada iş ve ücretler adlı özel bir fona yatırılmaktadır), Brezilya işçi sınıfını korporatist işbirliğine yaklaştırmıştır. Ancak bu ödüllere karşılık olarak da faaliyetleri kısıtlanmış, yönetsel ve mali açıdan sıkı bir devlet denetimine tabi tutulmuşlardır. Yıllarca düşük ücretle çalışmaya yönelik bir mücadele göstermemelerine yol açmıştır (Kenneth, 1977: 332). Siyasal rekabet korporatist kontrolü zayıflatırken, resmi örgütlenmenin dışında, radikalleşen, militanlaşan bir işçi sınıfı hareketi muhalif bir örgütlenme olanaklarını da yaratmıştır. "Toplumsal Hareket Sendikacılığı", "Yeni Sendikacılık" olarak da adlandırılan bu işçi hareketi devlet ile sendikalar arasındaki korporatist ilişkilere bir tepki olarak da değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- OAHLEN, K. ; 'Sweden Introduces Employee Ownership', THE POLITICAL QUARTERLY, 56(2)/1985
- ANDERSEN-ESPING, G. ; 'Social Class, Social Democracy, and the State', COMPARATIVE POLITICS, 11(1)/1978.
- CAWSON, A. ; 'Pluralism, Corporatism and the Role of the State', GOVERNMENT AND OPPOSITION, 13(2)/1978.
- CİZRE, Ü. ; 'Korporatizm ve Türk Sendikacılığı I', BİRİKİM, 41/1992.
- CİZRE, Ü. ; 'Korporatizm ve Türk Sendikacılığı II', BİRİKİM, 41/1992a.
- CREPAZ, M.M.L. ; 'Corporatism in Decline?', COMPARATIVE POLITICAL STUDIES, 25(2)/1992.
- CROUCH, C. ; CLASS CONFLICT AND THE INDUSTRIAL RELATIONS CRISIS, London, 1977.
- CROUCH, C. ; STATE AND ECONOMY IN LIBERAL

**Brezilya'da
otoriterlik ile
korporatizm
arasında
doğal bir
yakınlaşma
vardır. Siyasi
rekabet
korporatist
kontrolü
zayıflatmak-
tadır.**

- DEMOCRACY, London, 1979a.
- CROUCH, C. ; THE POLITICS OF INDUSTRIAL RELATIONS, Manchester, 1979b.
- CROUCH, C. ; 'Pluralism and New Corporatism: a rejoinder', POLITICAL STUDIES, 31/1983.
- DIAMENT, A. ; 'Bureaucracy and Public Policy in Neocorporatist Settings: some European lessons', COMPARATIVE POLITICS, 14(1)/1981.
- ERIKSON, K.P. ; THE BRAZILIAN CORPORATIVE STATE AND WORKING CLASS POLITICS, London, 1977.
- FULCHER, J. ; 'Labour Movement Theory Versus Corporatism: social democracy in Sweden', SOCIOLOGY, 21(2)/1987.
- FULCHER, J. ; LABOUR MOVEMENTS, EMPLOYERS AND THE STATE, Oxford, 1991.
- JESSOP, B. ; 'Corporatism, Parliamentarism and Social Democracy', in P.C. SCHMITTER and G. LEHMBRUCH (eds), TRENDS TOWARD CORPORATIST INTERMEDIATION, London, Sage, 1979.
- JESSOP, B. ; 'Authoritarian Populism, Two Nations, and Thatcherism', NEW LEFT REVIEW, 147/1984.
- KESSELMAN, M. ; 'Prospects for Democratic Socialism in Advanced Capitalism: Class Struggle and Compromise in Sweden and France', POLITICS AND SOCIETY, 11(4)/1982
- KORPI, W.-SHALEV, M. ; 'Strikes, Industrial Relations and Class Conflict in Capitalist Societies', BRITISH JOURNAL OF SOCIOLOGY, 30(2)/1979.
- LANGE, P.-WALLERSTEIN, M.-GOLDEN. M. ; 'The End of Corporatism? Wage Setting in the Nordic and Germanic Countries', in JACOBY, S. M. (ed.), THE WORKERS OF NATIONS (INDUSTRIAL RELATIONS IN A GLOBAL ECONOMY), New York, 1995.
- LASH, S. ; 'The End of Neocorporatism? The Breakdown of Centralized Bargaining in Sweden', BRITISH JOURNAL OF INDUSTRIAL RELATIONS, 23(2)/1985.
- LEHMBRUCH, G. ; 'Liberal Corporatism and Party Government', COMPARATIVE POLITICAL STUDIES, 10(1)/1977.
- LEHMBRUCH, G. ; 'Consociational Democracy, Class Conflict and the New Corporatism', in P.C. SCHMITTER ve G. LEHMBRUCH (eds.), TRENDS TOWARD CORPORATIST INTERMEDIATION, London, Sage, 1979.
- LEHMBRUCH, G. ; 'Liberal Corporatism and Party Government', in P.C. SCHMITTER - G. LEHMBRUCH (eds.), TRENDS TOWARD CORPORATIST INTERMEDIATION, London, Sage, 1979.
- LEHMBRUCH, G. ; 'Introduction: neo-corporatism in comparative perspective', in G. LEHMBRUCH - P.C. SCHMITTER (eds.), PATTERNS OF CORPORATIST POLICY MAKING, London, Sage, 1982.
- LEHMBRUCH, G. - P.C. SCHMITTER (eds.); PATTERNS OF CORPORATIST POLICY MAKING, London, Sage, 1982.
- LEHMBRUCH, G. ; 'Interest Intermediation in Capitalist and Socialist Systems', INTERNATIONAL POLITICAL SCIENCE REVIEW, 4(2)/1983.
- LEHMBRUCH, G. ; 'Concertation and the Structure of Corporatist Networks', in J. GOLDTHORPE (ed.), ORDER AND CONFLICT IN CONTEMPORARY CAPITALISM, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- MAIER, C.S. ; 'Fictitious Bonds of Wealth and Law on the Theory and Practice of Interest Representation', in BERGER, S. (ed.), ORGANIZING INTEREST IN WESTERN EUROPE, Cambridge, 1981.
- MALLOY, J. (ed.) ; AUTHORITARIANISM AND CORPORATISM IN LATIN AMERICA, Pittsburgh, Pen, 1977.
- MARTIN, A. ; 'The Dynamics of Change in a Keynesian Political Economy: the Swedish Case and Its Implications', in CROUCH, C. (ed.), STATE AND ECONOMY IN CONTEMPORARY CAPITALISM, London, 1979.
- MARTIN, R. ; 'Pluralism and the New Corporatism', POLITICAL STUDIES, 31/1983.
- MCCBRIDE, S. ; 'Corporatism, Public Policy and the Labour Movement: a Comparative Study', POLITICAL STUDIES, 33(3)/1985.
- MERICLE, K.S. ; 'Corporatist Control of the Working Class: Authoritarian Brazil Since 1964', in MALLOY, J. (ed.); AUTHORITARIANISM AND CORPORATISM IN LATIN AMERICA, Pittsburgh, Pen, 1977.
- O'DONNELL, G. ; 'Corporatism and the Question of the State' in J.M. MALLOY (ed.), AUTHORITARIANISM AND CORPORATISM IN LATIN AMERICA, Pittsburgh, 1977.
- OFFE, C. ; 'The Attribution of public status to Interest Groups: Observations on the West German Case', in BERGER, S. (ed.), ORGANIZING INTEREST IN WESTERN EUROPE, Cambridge, 1981.
- OFFE, C. ; 'Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Factors of Stability and Disorganization', POLICY SCIENCES, 15/1982-1983.
- OFFE, C. ; 'The Capitalist State', POLITICAL STUDIES, 31/1983.
- OFFE, C. ; 'Societal Preconditions of Corporatism and Some Current Dilemmas of Democratic Theory', HELEN KELLOGG INSTITUTE FOR INTERNATIONAL

- ONAL STUDIES, Notre Dame University, 1984.
- ÖNGEN, T.; PROMETHEUS'UN SÖNMEYEN ATEŞİ (Günümüzde İşçi Sınıfı), İkinci Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- PANITCH, L.; SOCIAL DEMOCRACY AND INDUSTRIAL MILITANCY, Cambridge, 1976.
- PANITCH, L.; 'The Development of Corporatism in Liberal Democracies', COMPARATIVE POLITICAL STUDIES, 10(1)/1977a.
- PANITCH, L.; 'The Development of Corporatism in Liberal Democracies', in P. SCHMITTER ve G. LEHMBRUCH (eds.), TRENDS TOWARD CORPORATIST INTERMEDIATION, London, Sage, 1979.
- PANITCH, L.; 'Recent Theorizations of Corporatism: reflections on a growth industry', BRITISH JOURNAL OF SOCIOLOGY, 31/1980.
- PANITCH, L.; 'Trade Unions and the Capitalist State', NEW LEFT REVIEW, 125/1981
- PLANUS, P.; PATRONS ET OUVRIERS EN SUEDE, Paris, 1938.
- PONTUSSON, J.; 'Behind and Beyond Social Democracy in Sweden', NEW LEFT REVIEW, 143/1984
- PONTUSSON, J.; 'Labor, Corporatism and Industrial Policy', COMPARATIVE POLITICS, 23(2)/1991.
- SAGNES, J.; HISTOIRE DU SYNDICALISME DANS LE MONDE (DES ORIGINES A NOS JOURS), Toulouse, 1994.
- SCASE, R.; 'Social Democracy in Sweden', in PATERSON, W.-ALISTAIR, T. (eds.), SOCIAL DEMOCRATIC PARTIES IN WESTERN EUROPE, London, 1977.
- SCHMITTER, P.C.; 'Still the Century of Corporatism', REVIEW OF POLITICS, 36/1974.
- SCHMITTER, P.C.; CORPORATISM AND PUBLIC POLICY IN AUTHORITARIAN PORTUGAL, London, Sage, 1975.
- SCHMITTER, P.C.; 'Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe', COMPARATIVE POLITICAL STUDIES, 10(1)/1977
- SCHMITTER, P.C.; 'Still the Century of Corporatism', in P. SCHMITTER -G. LEHMBRUCH (eds.), TRENDS TOWARD CORPORATIST INTERMEDIATION, London, Sage, 1979.
- SCHMITTER, P. - G. LEHMBRUCH (eds.), TRENDS TOWARD CORPORATIST INTERMEDIATION, London, Sage, 1979.
- SCHMITTER, P. C.; Interest Intermediation and Regime Governability in Contemporary Western Europe and North America', in BERGER, S. (ed.), ORGANIZING INTERESTS IN WESTERN EUROPE, Cambridge, 1981.
- SCHMITTER, P.C.; 'Reflections on Where the Theory of Neo-Corporatism Has Gone and Where the Praxis of Neo-Corporatism May be Going', in G. LEHMBRUCH - P.C. SCHMITTER (eds.), PATTERNS OF CORPORATIST POLICY MAKING, London, Sage, 1982.
- SCHMITTER, P.C.; 'Democratic Theory and Neocorporatist Practice', SOCIAL RESEARCH, 50(4)/1983.
- SCHMITTER, P.C.; 'Neo-corporatism and the State', in W. GRANT (ed.), THE POLITICAL ECONOMY OF CORPORATISM, 1985.
- SCHMIDT, M.G.; 'Does Corporatism Matter? Economic crisis, politics and rates of unemployment in capitalist democracies in the 1970s', in G. LEHMBRUCH ve P.C. SCHMITTER (eds.), PATTERNS OF CORPORATIST POLICY MAKING, London, Sage, 1982.
- SELAMOĞLU, A.; SENDİKACILIĞIN GÜCÜNDEKİ DEĞİŞİM (GELİŞMELER-NEDENLER-EĞİMLER), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1994.
- STRINATI, D.; 'Capitalism, The State and Industrial Relations', C. CROUCH (ed.), STATE AND ECONOMY IN CONTEMPORARY CAPITALISM, Croom Helm, London, 1979.
- VON BEYME, K.; 'Neocorporatism-A New Nut in an Old Shell?', INTERNATIONAL POLITICAL SCIENCE REVIEW, 4(2)/1983.
- WILLIAMSON, P.J.; CORPORATISM IN PERSPECTIVE (AN INTRODUCTION GUIDE TO CORPORATIST THEORY), Sage, London, 1989.
- WILSON, F. L.; 'Interest Groups and Politics in Western Europe-The Neocorporatist Approach', COMPARATIVE POLITICS, 16(1)/1983.
- ZHANG, B.; 'Corporatism, Totalitarianism, and Transitions to Democracy', COMPARATIVE POLITICAL STUDIES, 27(1)/1994.
- ZIEGLER, C. E.; 'Issue Creation and Interest Groups in Soviet Environmental Policy-The applicability of the State Corporatist Model', COMPARATIVE POLITICS, 18(2)/1986.

Dünya Ekonomisine Entegrasyon Kalkınma Stratejilerinin Yerini Tutabilir mi?*

'The Wall Street Journal'ın haberine göre Amerikan Hazinesi'nin üst düzey görevlilerinden biri yüksek suç oranının yabancı yatırımcıları kaçıracağını söyleyerek Meksika hükümetine ülkede işlenen suçların azaltılması için tedbir alması telkininde bulunmuştur. Bu haber, dış ticaret ve yatırımın hükümet politikalarının değerlendirilmesinde giderek önem kazanan bir ölçü haline geldiğinin mükemmel bir örneğidir. Böyle bir durumda işlenen suçların asıl hedefinin yerel nüfus olduğu ve politikalar belirlenirken halkın menfaatinin ön planda tutulması gerektiği düşünülebilir. Ne var ki bu ve benzeri açıklamalarda bulunmak, politika belirleyicilerin sizi ciddiye almasını sağlamanın tek yoludur.

Hazine görevlisinin açıklaması, kalkınmayı, onu başlatan ve sürdüren kurumsal reformları dünya ekonomisine entegrasyon bakış açısıyla algılama eğilimini ortaya çıkarmaktadır. Bu eğilim, geniş kitlelerce kabul görmüş olan, serbest ticaretin ekonomik büyümeyi sağlayan en büyük güç olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Stanley Fischer'in sözleriyle (2000), 'Dünya ekonomisine entegrasyon, ülkelerin büyümesi için en iyi yoldur.' Çok az sayıda ekonomist ve politika belirleyici makalenin başlığında sorulan soruya olumlu cevap verecektir. Fakat pratikte kalkınma stratejisi global entegrasyon ile eş anlamlı hale gelmektedir.

Artık anlaşılmıştır ki, dünya ekonomisine entegrasyon çok önemli kurumsal önkoşullar içermektedir. Ben, bu önkoşulları yerine getirmek için yapılacak yatırımın, alternatif kalkınma yollarını tıkayacağını ve insan kaynakları, idari birikimi ve politik sermayeyi farklı şekilde yönlendirerek öncelik verilmesi gereken konuları gündem dışı bırakacağını düşünüyorum. Eğer uluslararası ekonomik entegrasyonun faydaları büyük olsaydı -serbest ticaret büyümenin anahtarı olsaydı- benim düşüncem kötü bir haber sayılmazdı. Ama elimizdeki kanıtlara göre, bir ülkenin yürürlükteki ticari engellemeyle ekonomik büyüme hızı arasındaki ilişki

zayıf (en azından son yirmi yıldır gözlenen ticari engellerin seviyesi söz konusu olduğunda). Ticaretin ve yatırımın önündeki engellerin azaltılarak sürdürülebilir büyük bir kalkınma hamlesinin büyük olasılıkla gerçekleşeceğine dair elimizde inandırıcı bir kanıt mevcut değil. Yukarıdaki açıklamalardan çıkardığım sonuca göre serbest ticaret, kalkınma stratejilerinin yerini tutmak için tek başına yeterli değil. Politika belirleyiciler, küreselleşmeyi kalkınmaya ilişkin ihtiyaçlar açısından değerlendirmeliler.

Entegrasyonun Maliyeti Yüksek

Uluslararası ekonomik topluluğa üyelik, bugün organize edildiği şekliyle maliyetli bir işlem. Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) bazı yükümlülüklerini düşünün. Michael Finger'e göre gelişmekte olan bir ülkenin WTO anlaşmalarındaki şartları yerine getirebilmesi için 150 milyon USD harcaması gerekiyor- birçok az gelişmiş ülkenin bir yıllık kalkınma bütçesine eşdeğer bir rakam. Bu para, doğru bir şekilde harcanır mı? Finger'e göre gelişmekte olan ülkelerin çoğu için cevap hayırdır. Bu ülkelerde ilgili alanlardaki kurumların güçlenmesi sağlanır, ancak gerçek, WTO yükümlülükleri hazırlanırken kalkınma problemlerinin dikkate alınmadığıdır.

Yukarıda bahsi geçen WTO anlaşmaları, aysbergin sadece görünen ucudur. Entegrasyon ilerledikçe, kurumsal talepler daha belirgin hale gelir. Ticari alanda WTO gelişmekte olan ülkelere birçok konuda zorunluluklar getirmiştir ve her yeni oturumda hareket alanı daha da daralacaktır. Uluslararası finansta Asya Krizi, uluslararası kurallar ve standartlar oluşturulması zorunluluğunu doğurmuştur. Bunlardan bazıları mali şeffaflık, parasal ve mali politikalar, bankaların denetlenmesi, bilgi dağıtımı ve muhasebe standartlarıdır. Bu kurallar tüm ülkeler için hazırlanmaktadır, ancak asıl hedef zayıf hukuki ve finansal sistemlere sahip gelişmekte olan ülkelerdir. Bildiğim kadarıyla bu kural ve standartların maliyeti henüz hesaplanmamıştır.

Dani Rodrik

Ticari alanda
WTO
gelişmekte
olan ülkelere
birçok konuda
zorunluluklar
getirmiştir ve
her yeni
oturumda
hareket alanı
daha da
daralacaktır.

* Çev. Alev Söğüt

Entegrasyonun getirdiği daha az belirgin olan bazı yükümlülükler de vardır. Serbest ticaret, dış kaynaklı riske maruziyeti ve dolayısıyla sosyal sigortaya olan talebi arttırır. Sosyal sigorta ağının genişlemesi, ticaretin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın önemli bir kısmını oluşturduğu ülkelerde hükümetlerin daha büyük olduğu bulgusunun ardındaki en önemli faktördür.

Gerçek dünyada ticaretin serbestleşmesi, sadece engellerin kaldırılması anlamına gelmiyor. Uluslararası mülkiyet kurallarına uymamız, yerel kaynaklı zafiyetleri önlemeniz ve kendinizi korumayı bilmeniz gerekiyor.

Erken küreselleşen Doğu Asya kaplanlarının 1960 ve 1970'lerde kendi büyüme tecrübelerini yaşarken çok az sayıda uluslararası kurula maruz kaldıkları ve entegrasyon maliyetinin çok azını ödedikleri çoğunlukla gözardı edilmektedir. Küresel ticaret kuralları onları özgür bıraktı; sermaye hareketliliği sorun olmadı. İşte bu yüzden bu ülkeler bugünkü küreselleşmeye örnek teşkil edemez. Güney Kore, Tayvan ve diğer Doğu Asya ülkeleri kendi istediklerini gerçekleştirme özgürlüğüne sahiptiler ve bunu fazlasıyla kullandılar. Ticarete ağırlık verirken, ihracat sübvansiyonları, yerel muhteviyat zorunluluğu, lisans ihlalleri ve sermaye akışına kısıtlamalar gibi bugünün kurallarına göre yasak olan birçok uygulamadan faydalandılar. Bugün küreselleşmeyi hedefleyen ülkeler için ortam çok farklıdır.

Dünya ekonomisine entegrasyon için gerekli olan kurumsal reformlardan hiçbiri tek başına olumsuz değildir, hatta birbirinden bağımsız olarak varlığı istenebilir. Örneğin, yabancı yatırımcıların haklarını korumaya mecbur edilen bir hükümet kendi vatandaşlarının temel insan haklarını korumaya daha meyilli bir hale gelebilir. Ancak reformlar her zaman böyle ardi ardına gelmeyebilir. Gelse bile istenen sonuçları hedeflemenin en etkin yolu değildirler (istenen sonuçlar yasal reform, insan haklarının iyileştirilmesi, yolsuzluğun azalması olabilir).

Kurumsal değişiklik, maliyetli bir işlemdir ve kit insan kaynaklarının, idari birikimin ve siyasi sermayenin kullanımını gerektirir. Küresel entegrasyonun öncelikleriyle kalkınmanın öncelikleri her zaman çakışmacaktır. Bazı örnekler:

- **Eğitim:** Hükümetin eğitim bütçesindeki önceliği ne olmalıdır? Daha az orta derece okul öğretmeni yetiştirmek pahasına daha fazla banka deneticisi ve muhasebeci mi yetiştirmelidir?
- **Yolsuzluk:** Hükümet yolsuzluk karşıtı stratejisini nasıl odaklandırmalıdır? Yabancı yatırımcıların bahsettiği büyük yolsuzluğu mu yoksa ortalama insanı rahatsız eden küçük yolsuzlukları mı hedeflemelidir?
- **Yasal Reform:** Hükümet enerjisini yasal standartların ithaline mi yoksa mevcut yasal kurumların iyileştirilmesine mi harcamalıdır? (Türkiye'de zayıf koalisyon hükümeti, geçen yazı yabancı yatırımcılara uluslararası tahkimin korumasını sağlayan bir önergeye siyasi destek arayarak geçirdi. Mevcut yasal sistemin yerli ve yabancı yatırımcılar yararına iyileştirilmesi uzun vadede daha iyi bir strateji olabilir.)
- **Kamu Sağlığı:** Hükümet, WTO kurallarını çiğnemek pahasına zorunlu lisans ve/veya temel ilaçların paralel ithali konusunda sert politikalar mı uygulamalı?
- **Sanayi Stratejisi:** Hükümet sadece ticareti mi serbest bırakmalı yoksa Doğu Asya tecrübesini uygulayarak ihracat sübvansiyonları, yönlendirilmiş kredi ve seçici korumaya mı başvurmalı?
- **Sosyal Koruma ve Güvenlik Ağları:** Pazar kurallarının getirdiği mali engeller varken hükümet bu tip programlar için ne kadar para harcayabilir? (Peru'da Merkez Bankası, ani sermaye çıkışlarına karşı ekonomiyi koruyabilmek için 15 aylık ithalat rakamına eşdeğer yabancı para rezervi tutmaktadır. Fazla rezervlerin sosyal maliyeti, Gayri Safi Yurt İçi Milli Hasıla'nın % 1-2'si kadardır. Bu para ile orta büyüklükte bir yoksulluk giderici program rahatlıkla uygulamaya konulabilir.)

Dünya ekonomisine entegrasyon için gerekli olan kurumsal reformlardan hiçbiri tek başına olumsuz değildir, hatta birbirinden bağımsız olarak varlığı istenebilir.

Bu alanların her birinde küresel entegrasyon stratejisi, kalkınmayla ilişkili diğer yolları tıkamaktadır. Küresel entegrasyonun kurumsal önkoşullarıyla kalkınmanın kurumsal önkoşulları çakışsa da ikisi arasında gerilimler mevcut. Politika belirleyiciler, en azından 'her şeyden önce küreselleşme' stratejisinin fırsat maliyetinin farkında olmalıdırlar.

Faydalar Belirsiz

Şu ana dek küresel entegrasyon politikasının ortaya çıkardığı kurumsal sonuçlar nedeniyle fırsat maliyetinin olduğunu ileri sürdüm. Bu maliyetin beklenen fayda ile karşılaştırılması gerekir.

Tüm ekonomistler bilirler ki ticaret fayda sağlar, ancak ticarettten sağlanan standart fayda küçüktür. Politika tartışmalarında eğitim, ticaretin faydası ile ilgili standart argümanın ötesine geçip serbest ticaret politikalarının ekonomik büyüme hızlarında patlamalar yarattığını iddia etmektir. Bu iddia, ampirik literatür ile desteklenmektedir.

Francisco Rodriguez ve ben, ticaret politikası ile büyüme arasındaki bağlantı ile ilgili geniş literatürü taradık. Literatürü kullananların çıkardığı mesaj ile literatürün gösterdiği gerçekler arasında önemli bir farklılık olduğu sonucuna vardık. Farklılık birkaç faktöre dayanmaktadır. Birçok durumda, araştırmacıların kullandığı serbestlik göstergeleri, ticari engellerin ölçüsü olarak sağlıklı ya da düşük ekonomik performansın sebepleriyle yakından ilintilidir. Başka durumlarda, ticaret politikası ile büyüme arasındaki ilişkiyi çözmek için kullanılan ampirik stratejilerin ciddi eksikleri vardır. Bu eksiklerin giderilmesi, bulguları güçsüzleştirir. Ortak bir problem, aşırı değerli para ve makro dengesizlik gibi makroekonomik olayların ve coğrafi faktörlerin ticari politikalara atfedilmesidir. Bu tip problemleri gidermek için düzeltmeler yapıldığında, tarife ya da tarife dışı engellerin seviyesi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir bağlantı bulunamamaktadır.

Serbest ticaret ile büyüme arasında açık bir ilişkinin varlığından şüphelenmek için sebepler mevcuttur. Bu ilişki, hem ilgili ülkeye özel hem de dış karakteristiklere bağlıdır. Bugünün gelişmiş ülkelerinin hepsinin ticari engeller ardında büyümeleri ve ko-

rumayı sonradan azaltmaları bize bazı ipuçları sağlamaktadır. Ayrıca iç (endogenous) büyüme teorisi, serbest ticaretin büyümeyi artırıp arttırmadığı sorusuna net bir cevap vermemektedir. Cevap, karşılaştırmalı avantajın ülke kaynaklarını uzun vadeli büyüme sağlayan aktivitelere yönlendirip yönlendirmedeği ile ilgilidir.

Hiçbir ülke uluslararası ticarete ve uzun vadeli sermaye akımına sırtını dönerek gelişmiş değildir. Çok az ülke ulusal hasıladaki dış ticaret payını arttırmadan büyümüştür. Pratikte gelişmekte olan ülkelerde ticareti büyüme ile ilişkilendiren mekanizma, ithal edilen sermaye mallarının yerel olarak üretilenlerden daha ucuz olmasıdır. Sermaye mallarının ithalini kısıtlayan ve onların fiyatlarını arttırarak gerçek yatırım düzeyini düşüren politikalar hoş karşılanmaz. İhracat ise sermaye mallarının alınabilmesini sağladığı için önemlidir.

Şu da bir gerçektir ki hiçbir ülke sadece dış ticarete ve yabancı yatırımlara uygulanan engelleri kaldırarak gelişmiş değildir. Başarı sağlamış ülkeler, dünya pazarlarının sağladığı fırsatları yerel kurum yaratma stratejisi ile birleştirip yerel yatırımcıları harekete geçiren ülkeler olmuştur. Örnek ülkeler- Doğu Asya, Çin ve 1980'lerden beri Hindistan- kısmi olarak ithalata ve yabancı yatırıma izin vermişlerdir

Kanıtlardan elde edilen sonuç, ticari korumanın ticari serbestleşmeye tercih edilmesi gereği değildir. Son elli yıldan gelen hiçbir kanıt, ticari korumanın yüksek büyüme oranlarıyla ilintili olduğunu göstermez. Üstünde durulması gereken nokta, serbest ticaretin faydalarının abartılmaması gereğidir. Birtakım alternatif politikalar, kısıtlı idari kaynaklara ve politik sermayeye talip olurken serbest ticaret, kendisine verilen önceliği çoğunlukla hak etmez. Bu, Afrika'daki kimi ülkeler gibi reformun ilk aşamalarındaki ülkeler için önemli bir derstir.

Serbest sermayenin faydalarına ilişkin kanıtlar daha da zayıftır. Kağıt üzerinde sermayenin dolaşım serbestisi çok caziptir. İdeal pazar koşullarında serbest ticaret, etkinliği artırır. Ancak finansal pazarlar, ekonomik analizi güçleştiren birçok sendroma maruzdur ve kurumsal tedbirler, bu durumu fazla değiştiremez.

Hiçbir ülke uluslararası ticarete ve uzun vadeli sermaye akımına sırtını dönerek gelişmiş değildir. Çok az ülke ulusal hasıladaki dış ticaret payını arttırmadan büyümüştür.

Gelişmekte olan ülkelerin sermaye hesaplarını serbestleştirmelerinin gerekip gerekmediği sorusu sadece ampirik kanıtlarla cevaplanabilir. Finansal serbestleşmeyi finansal krizlerin takip ettiğine dair birçok kanıt olmasına rağmen yüksek büyüme hızlarının sermaye hesaplarının serbestleşmesinden kaynaklandığına dair çok az kanıt elde edilebilmiştir. Quinn (1997) sermaye hesaplarının serbestleştirilmesiyle uzun vadeli büyüme arasında pozitif bir ilişkiyi bahsederken Grilli ve Milesi-Ferretti (1995), Rodrik (1998) ve Kraay (1998) hiçbir ilişki bulamamıştır. Klein ve Olivei (1999), pozitif bir ilişki bulmuştur, ama bu ilişki, örnekte bulunan gelişmiş ülkelerin tecrübelerinden ortaya çıkmıştır. Bu konu ile ilgili daha öğrenilmesi gereken çok şey var. Şu anda söylenebilecek tek şey, sermayenin serbestleştirilmesinden sağlanacak faydalara dair ikna edici kanıtların bulunmasının gerektiğidir.

Uluslararası sermaye hareketinin lehindeki argümanların içinde en makul olanı, bu hareketin hükümet politikaları üzerinde disiplin edici bir etkisi olduğudur. Yatırımcıların beklentilerini karşılamak zorunda olan hükümetler, toplumun kaynaklarını kolayca çarçur edemez. Bu düşünce, çok cazip, ancak doğruluğunun ampirik olarak sorgulanması gerekiyor. Yabancı yatırımcılar piyasadaki zafiyetlere maruzken hükümet, harcamalarını yurtdışından aldığı borçlarla kolayca finanse edebilir. Ayrıca yatırımcıların

hareketleri, kolayca gözlenemeyen göstergelerle belirleniyorsa, denge durumunun istenmeyen özellikleri olabilir. Özellikle hükümetler, yatırımcıların önceliklerine ve önyargılarına uygun istenmeyen politikalar uygulamak zorunda kalmış olabilirler.

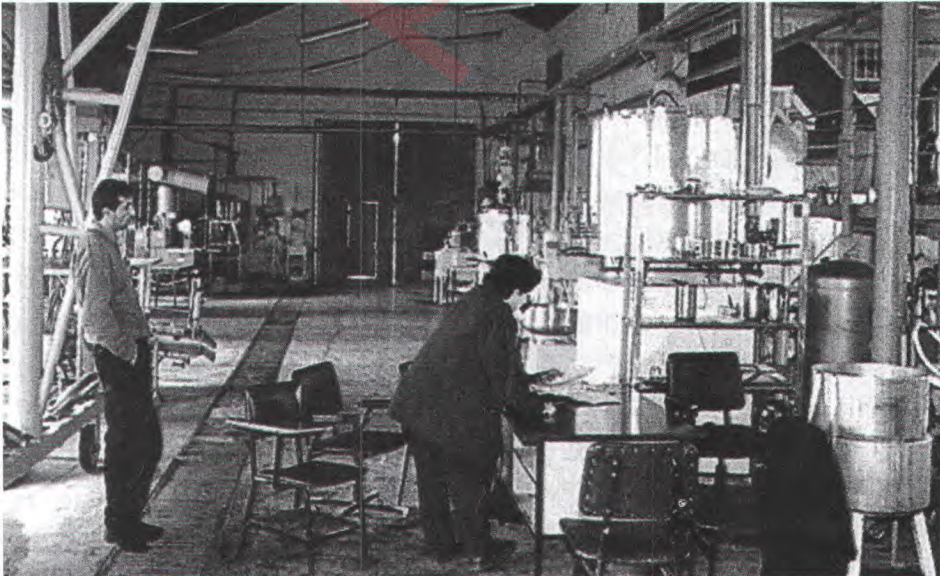
Sonuçlar

Bu makalede sorguladığım, 'ticaretten sağlanan faydalar'ın standart versiyonu değil, ticari serbestliğin sonuçlarıyla ilgili dayanaksız iddiaların kaynağını oluşturan standart versiyona yakın bir düşüncedir.

Gerçek dünyada ticari serbestliğin sadece gümrük tarifelerinin gözden geçirilmesi ve yabancı yatırımın önündeki engellerin kaldırılması olmadığı fikrini savundum. Ticari serbestleşme, finansal, bürokratik ve politik kaynakları tüketen yoğun kurumsal reformlar gerektirir. Bu reformların çoğunun zincirleme etkileri, kalkınmayı destekler, ancak ekonomik büyüme, sını ve teknolojik yeterlilik, yoksulluğun azaltılması gibi kalkınma hedeflerine odaklandırılmamıştır. Hatta ilgi ve dikkati bu hedeflerden uzaklaştırırlar. Serbest ticareti ve sermaye akımlarını maksimize etmeyi hedefleyen kurumsal reformların daha geniş faydaları olabilir, ama kalkınmayı sağlamanın en etkin yolu değildirler.

Kısaca, uluslararası ticaretin ve sermaye akımlarının stratejik kullanımı, bir kalkınma stratejisinin parçası olabilir, ama yerini tutamaz.

**Uluslararası
ticaretin ve
sermaye
akımlarının
stratejik
kullanımı,
bir kalkınma
stratejisinin
parçası
olabilir, ama
yerini
tutamaz.**

Seattle ve Washington: Kim, Neden İsyan Ediyor?

Geçen yılın Kasım ayında ABD'nin Seattle şehri büyük çaplı direniş hareketlerine sahne oldu. Seattle bir anda, ABD'nin en uzak köşelerinden uçaklarla, otobüslerle, karavanlarla gelen ve sayıları 50.000'i aşan göstericiyle doldu. Amerikalı göstericilerin yanısıra dünyanın dört bir yanından yüzlerce emekçi, çiftçi, çevreci, insan hakları temsilcisi de Seattle caddelerinde coşkulu sloganlar atarak el ele, omuz omuza yürüyordu. Bu kitlesel direnişin hedefi 30 Kasım - 3 Aralık tarihleri arasında yıllık toplantısını yapan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve bu örgütün son yıllardaki uygulamalarıydı.

Direnişin ilk gününde, göstericiler, polislin gözyaşı bombalarıyla, biber gazıyla, tazyikli suyla saldırılarına karşın son derece sakin fakat metin bir biçimde insan barikatları oluşturarak, delegelerin toplantılarının yapıldığı binalara girmelerini engellediler. Daha sonraki günlerde, polis daha da acımasız davranışlarda bulundu; cop kullandı, yüzlerce kişiyi tutukladı ve toplantı binalarını kordon altına aldı. Toplantılar kesintili olarak yapılmaya başlandı.

Ancak, 3 Aralık'ta, gerek sokaklardaki halk muhalefeti, gerekse de DTÖ'deki az gelişmiş ülke delegelerinin, dışlayıcı tutumları nedeniyle gelişmiş ülke temsilcilerine verdikleri tepkiler nedeniyle, toplantılar sona erdirildi. ABD'nin ticaret temsilcisi Charlene Barshefsky, evsahibi delege olarak, DTÖ toplantısının tarihi bilinmeyen bir zamana ertelendiğini bildirmek zorunda kaldı.

Aradan beş ay geçmeden 9-17 Nisan'da, bu kez de Washington'da, Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin olağan toplantısı sırasında yine büyük ölçekli protesto eylemleri düzenlendi. Seattle'daki gibi emekçilerden, öğrencilerden, çevrecilerden, insan hakları örgütlerinden ve ilerici dini örgütlerden oluşan bu ilginç ve olağandışı koalisyon bu kez de DB ile IMF'nin az gelişmiş ülkelere dayattıkları yapısal uyum politikalarını protesto ediyor, bu ülkelerdeki yoksul kitleleri ölümün eşliği-

ne getiren dış borçların silinmesini talep ediyorlardı. Her iki şehirdeki direniş de sadece protesto amaçlı yürüyüşlerle kalmayıp, günlerce süren seminerler, bilgilendirme toplantıları, diğer ülkelerden gelen temsilcilerle görüş alışverişini sağlayan paneller çevresinde düzenlenmişti.

Sokak tiyatrolarının gösterileri, caddeleri baştan başa kaplayan ve politikacıları/kurumları hicveden tekerlekli büyük boy kuklalar, konserler ve üniversite öğrencilerinin ilginç atraksiyonlarla bezenmiş sloganları, protesto eylemlerine renklilik kazandırıyor.

Bu etkin düzenleme sonucunda, egemen çevrelere karşı ciddi bir muhalefet sergilendiği gibi, politikayla ilgili yurttaşlar bilgilerini geliştirip, bu yeni, umut verici dayanışmadan güç kazandılar. Ayrıca, söz konusu kurumların uygulamalarından habersiz olan kesimlerde bile bir kulak dolgunluğu yaratılmış oldu.

ABD'deki son direnişlerle doruk noktasına varan bu uluslararası protesto eylemi son beş-altı yıldır tüm hızıyla gelişmekte. DB ile IMF'nin, 1994'teki 50. Kuruluş yıldönümünde başlatılan "50 Yıl Yeter!!" kampanyası halk muhalefetine ilk örneklerinden biri. MAI (Multilateral Agreement on Investment) diye bilinen ve sermaye hareketlerinin önündeki engelleri tam anlamıyla kaldırmaya yönelik Çoktarafli Yatırım Anlaşmasına karşı yapılan direnişler de bir başka örnek.

MAI önce 1997 yılında Paris'te yapılan İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'nde hayata geçirilmeye çalışıldı. Ancak, 1998 ve 1999'da gerek sokaklardaki muhalefet, gerekse bazı bürokratların direnişi sayesinde MAI'nin yasallaşması önleni.

DTÖ'nün 1999 yılında Cenevre'de yapılan yıllık toplantısı da yine binlerce kişi tarafından protesto edildi.

Bu yazıda önce, IMF, DB ve DTÖ'nün ne amaçla kuruldukları, bazı uygulamaları, daha sonra da neden eleştirildikleri incelenecek.

Neşecan Balkan

Bu etkin düzenleme sonucunda, egemen çevrelere karşı ciddi bir muhalefet sergilendiği gibi, politikayla ilgili yurttaşlar bilgilerini geliştirip, bu yeni, umut verici dayanışmadan güç kazandılar.

Savaş Sonrası Düzenin Üç Direği

Dünya Bankası ve IMF, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından 1944 yılında Bretton Woods'da yapılan ünlü uluslararası konferansın ürünleridir. IMF'nin ana kuruluş amacı, üye ülkelerin para politikalarının eşgüdümünü sağlamaktır. IMF ayrıca, ödemeler bilançosu dengesizliğiyle karşılaşan ülkelere gerekli fonları sağlayarak destek olacaktır. Dünya Bankası'nın ilk kuruluş amacı ise savaşta yıkıma uğramış olan Avrupa ülkelerinin yeniden inşasına destek vermektir. DB, daha sonraki yıllarda, teknik ve mali yardımlarla, az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına yönelir. Bu yıllarda, gerek kalkınma örgütlerinin gerekse Batılı (ve bazı az gelişmiş ülke) uzmanların var sayımı, az gelişmiş ülkelerin Batıdan sermaye ve teknik yardım aldıkları takdirde bir süre sonra kalkınmayı gerçekleştirecekleri yolundadır. Bu dönemde aynı zamanda gelişmiş ülkelere ait çokuluslu şirketler (ÇUS) uluslararası yatırımlarını yoğunlaştırdılar, üretimlerini hızla uluslararasılaştırmaya başladılar. ÇUS'un doğrudan yatırımlarının, az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına/sanayileşmesine büyük katkıları olacağı ileri sürülür.

Savaş sonrası dönemde dünya ekonomisi kapitalist ve sosyalist olmak üzere iki bloğa bölünmüştür. Sözü edilen kurumlaşma, kapitalist bloğun işleyiş kurallarını belirleme çabasıdır. Bu kurumlaşma, savaş sonrasında bağımsızlıklarını kazanan sömürgelerle, hiç sömürgeleşmemiş olmakla birlikte kalkınma düzeyi düşük olan bazı ülkeleri kapitalist sistemle bütünleştirme amacını güder. Bu az gelişmiş ülkeler daha sonraki yıllarda, topluca, "Üçüncü Dünya Ülkeleri" diye de anılır.

Savaş sonrası ekonomik düzenin üçüncü temel direği GATT (Genel Gümrük ve Ticaret Anlaşması) ise 1947 yılında imzalanır. Bu anlaşmanın ana hedefi uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, başka bir deyişle uluslararası ticaretin serbestleşmesi için gerekli koşulların sağlanmasıdır. İki dünya savaşı arasında uygulanan korumacılık politikaları kapitalist sistem içinde bloklaşma yaratarak savaşa yolaçan önemli bir neden olmuştur. Üye ülkeler aynı olumsuz koşulların

yeniden ortaya çıkması için, sözkonusu anlaşma çerçevesinde, gümrük duvarlarını tedricen indirmeyi kabul ederler. Nitekim, bu anlaşma nedeniyle mamul maddelere uygulanan gümrük vergileri 1940'da ortalama yüzde 40 iken günümüzde yüzde 4'e düşmüştür.(1)

GATT 1995 yılında yeni bir yapılanma ile Dünya Ticaret Örgütü olur. DTÖ'yü GATT'tan ayıran en önemli fark, artan yaptırım gücüdür. 135 ülkenin üye olduğu DTÖ, sadece klasik anlamdaki uluslararası mal ve hizmet ticaretini değil, karmaşık küresel ekonominin birçok yeni yönünü de kurala bağlayan/denetleyen bir kurum haline gelir. Örneğin, TRIPs (Trade-Related Aspects of Intellectual Property Measures) diye bilinen bir dizi kural, özellikle biyoteknoloji ve bilgisayar programlama alanlarında ortaya çıkabilen ve "korsan" olarak anılan faaliyetlerin önlenmesiyle fikri mülkiyet haklarının korunmasına yöneliktir. Gelişmiş ülkelerin ÇUS'ları patentlere ilişkin kurallar konusunda ısrarlıdır çünkü az gelişmiş ülkelerde yetişen tahıllardan şifalı bitkilere kadar birçok ürünün genetik kodlarını elde edip kendi patentli malları haline getirmeye çalışmaktadırlar.

Az gelişmiş ülke çiftçileri, bu durumda, binyıllardır yetiştirdikleri ürünlere bile sahip çıkamama tehlikesiyle karşı karşıyalar. Bazı az gelişmiş ülke hükümetleri bu kuralara ısrarla direnmekte fakat baskıyla karşılaşmaktalar. TRIMs (Trade-Related Investment Measures) denilen bazı kurallar ise ticaretle bağlantılı yatırımların korunmasına yöneliktir. Bu çerçevede ile ÇUS'lar, yatırım yaptıkları ülkelerde kamu politikalarının değişmesi nedeniyle zarara uğrarlarsa, bu ülkelerin hükümetlerine dava açabilme hakkını elde ediyorlar.

DTÖ'nün Seattle toplantısının gündeminde, kuruluşun bugüne dek uyguladığı kuralların yeniden değerlendirilmesi, tarım ve hizmet sektörlerine ilişkin bazı uygulamaların tartışılması gibi konular vardı. Ayrıca, yatırım ve hükümet tedarikleriyle ilgili bazı hususların DTÖ'nün çatısı altına getirilip getirilmeyeceği de görülecekti. Gözlemciler, bu konuların da DTÖ'ye devredilmesi halinde, kurumun yaptırım gücünün iyice artacağından söz ediyorlar.

Savaş sonrası dönemde dünya ekonomisi kapitalist ve sosyalist olmak üzere iki bloğa bölünmüştür. Sözü edilen kurumlaşma, kapitalist bloğun işleyiş kurallarını belirleme çabasıdır.

DTÖ'ye Yönelik Eleştiriler

DTÖ'ye yönelik başlıca eleştirilerden biri, kurumun demokratik bir biçimde çalışmıyor olduğu yolunda. DTÖ'nün delegeleri üye ülkelerin bürokratlarından oluşuyor. Ancak bu bürokratların danışma kurulları ağırlıklı olarak ÇUS'un dış ticaret uzmanları ve avukatları. Örneğin ABD delegelerinin danışma kurullarında tek bir sendika temsilcisi yok. Çevreciler, insan hakları örgütleri, tüketici haklarını savunan gruplar da bu kurullardan dışlanmış durumdadır. Öte yandan, danışmanlık kurulları 500 kadar büyük şirketin uzmanlarının egemenliğinde. Örneğin, GATT'ın "Uruguay Raund"u diye bilinen görüşmeleri sırasında, ABD delegelerinin belirttikleri görüşler, Monsanto, Merck ve DuPont gibi dev ÇUS'un uzmanlarınca hazırlanan raporlara dayanıyor.⁽²⁾ Kurumun yapısı böyle olunca kurum içindeki kurullarda da ÇUS'un temsilcileri ağırlık kazanıyorlar. Örneğin, ülkeler arasında ticari çelişkiler olduğunda çözüm getiren "uyuşmazlık mahkemesi" geniş halk kesimlerinden gelen temsilcilerin görüş bildirdiği bir platform değil, ÇUS'un avukatlarıyla dış ticaret uzmanlarının pazarlık yaptıkları bir ortam. Pazarlıklar sonucunda verilen kararlar ise temsil edilmeyen halk kesimlerinin iş olanaklarını ve güvencelerini, gelirlerini, tükettikleri ürünleri, sağlık ve eğitim koşullarını, kısacası yaşamlarının birçok alanını doğrudan veya dolaylı biçimde etkiliyor. Uyuşmazlık mahkemesinin pazarlıkları kapalı kapılar ardında, kamuoyuna kapalı bir biçimde yürütmesi de eleştiriye neden oluyor. Bir başka antidemokratik uygulama da uyuşmazlık mahkemesinde alınan kararları gözden geçirecek, gerekirse değiştirecek uluslararası düzeyde bir üst mercinin bulunmaması.

DTÖ bu örgütleniş biçimi ve yaptırım gücü nedeniyle, uluslararası ticaretin serbestleşmesi adına, üye ülke hükümetlerini, yurtttaşların haklarını koruyan bazı kamu politikalarını değiştirmeye/kaldırmaya zorlayabiliyor. DTÖ tüzüğü nedeniyle bir ülke, (kendi ÇUS'unun üretimi, yatırımı veya ticareti tehlikeye düştüğünde) bir diğer ülkenin kamu politikalarını serbest ticaret kurallarına uygun olmamakla suçlayıp dava edebilmektedir. Örneğin, Avrupa Birliği (AB)'nin

sunu hormonla beslenmiş hayvanların etinin yenmemesi, ithal edilmemesi gibi bir politikası var. ABD delegeleri, AB'nin yurtttaşların sağlığını korumak için uyguladığı bu politikasını, et ihracatçısı Amerikan ÇUS'unu koruma güdüsüyle, uyuşmazlık mahkemesinde dava edip, AB'yi serbest ticareti engellemekle suçlayabiliyor. Bu durumda, uyuşmazlık mahkemesi konuyu tartışıyor ve bir karara bağlıyor. Mahkeme davalı ülkenin serbest ticareti engellediği sonucuna varırsa, bu ülke ya sözkonusu kamu politikasını değiştirmek zorunda kalıyor, ya da davacı ülkeye tazminat ödüyor. Ödememezse de, tüm üye ülkelerin ticari müeyyideleriyle karşılaşılıyor. Bu örnekte, AB davayı kaybettiği ve haktan gelebilecek tepkilerden çekinip sağlığı korumaya yönelik bu politikasını değiştirmeye razı olmadığı için, ABD'ye tazminat ödemek zorunda kalmıştı.

DTÖ'ye karşı muhalefet içinde yer alan çeşitli kesimlerin eleştiri ve talepleri çok yönlü, karmaşık ve kimi zaman da birbirleriyle çelişkili. Bu kesimler halihazırda bir tartışma ortamı oluşturup, ortak paydaları bulma çabası içindeler. Dünya ekonomisinin karmaşık işleyişi ve çıkarların farklılığı nedeniyle ikircikli birçok konuyu aydınlığa kavuşturmaya çalışıyorlar. Özetle ele almak gerekirse bu kesimlerin eleştiri ve talepleri şöyle:

Emekçilerin Eleştiri ve Talepleri

Gelişmiş ülkelerin emekçileri DTÖ'nün serbest ticaret uygulamalarına, işlerini ve iş güvencelerini yitirdikleri ve reel ücretlerde düşüş olduğu için karşı çıkıyorlar. Dünya ekonomisi şu anda ÇUS'ların kırıncı rekabet ettikleri, kar oranlarını arttırmak amacıyla, maliyetleri düşürmekten pazarları genişletmeye doğru uzanan geniş yelpaze içinde, şirket evliliklerinden taşeron firma kullanmaya, birbir çeşit esneklik uygulamalarına kadar her yöntemi kullandıkları bir arena durumunda. ÇUS bu amaçlarla üretimlerini az gelişmiş ülkelere kaydıkları, gelişmiş ülke işçileri (özellikle imalat alanındaki) işlerini kaybediyorlar. İş kaybı tehlikesi gelişmiş ülkelerdeki sendikal faaliyetleri uzun bir süredir etkilemekte ve zayıflatmakta. Esneklik uygulamaları sonucu iş güvenliği azalıyor, ortalama reel ücretler düşüyor ve örgütlenme olanakları zayıflıyor. Öte yan-

**DTÖ'ye karşı
muhalefet
içinde yer alan
çeşitli
kesimlerin
eleştiri ve
talepleri çok
yönlü,
karmaşık ve
kim zaman
da birbirleriyle
çelişkili.**

dan, bağımsız kalkınma stratejileri uygulamayıp, kendilerine verili kapitalist dünya düzeninde bir yer edinmeye çalışan azgelişmiş ülkelerdeki hükümetler, ÇUS'un yatırımlarını cezbedilmenin bir yöntemi olarak ücretleri düşük tutuyorlar. Sonuçta, ÇUS üretimlerini Üçüncü Dünyaya kaydırdıkça, gelişmiş ülke emekçileri kapitalizmin "Altın Çağı" diye bilinen savaş sonrası uzun genişleme döneminde elde ettikleri kazanımları yitirirken, azgelişmiş ülke emekçileri ise başka seçenekleri olmadığından, son derece düşük ücretlerle ve kötü koşullarda çalışmak zorunda kalıyorlar.

Tablo kabaca böyle olmakla birlikte, eleştirilerin ve taleplerin birçok çelişkili/ikircikli yönü de var. Örneğin ABD'nin en büyük işçi sendikaları konfederasyonu AFL-CIO'nun talebi, DTÖ'nün ticaret anlaşmalarına, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün belirlediği bütün işçi haklarının dahil edilmesiyle sınırlı iken, Birleşik Çelik İşçileri Sendikası gibi daha ilerici unsurları içeren örgütler, bu taleplerle yetinmeyerek, kapitalist sistemin işleyişini, DTÖ'nün kuruluş ilkelerini sorguluyorlar. AFL-CIO'nun taleplerini "reformist" bulan bu örgütler, işçi haklarının, DTÖ tüzüğüne dahil edilseler bile uygulanmayacağından kuşkulular. Kuşkularının nedeni, ABD hükümetlerinin bugüne dek, ILO'nun işçi haklarını düzenleyen birçok uluslararası sözleşmesine imza atmamış olmaları. ABD, ILO'nun sözkonusu haklarla ilgili beş ana sözleşmesinden sadece bir tanesini, 176 genel sözleşmesinden de sadece 12 tanesini onaylamış(3). Bu durumda, bu haklar DTÖ tüzüğüne dahil edilseler bile lafta kalıp uygulanmayacaklar kaygısı yaygın. Başkan Clinton, Seattle'daki direnişin gücü karşısında, derhal bir inceleme kurulu oluşturulup, konunun ele alınacağını bildirmek zorunda kalmıştı. Ancak Amerikan işçi sınıfının ilerici kesimleri bu hamleyi, Başkan Clinton'un yeni bir oyalama politikası olarak değerlendiriyorlar.

İkircikli bir başka konu da yine işçi haklarıyla ilgili olarak gelişmiş ve azgelişmiş ülke hükümetlerinin arasında süregiden tartışma. Gelişmiş ülke hükümetleri resmî düzeydeki temaslarda azgelişmiş ülke hükümetlerine, işçi haklarını geliştirmeleri (başka bir deyişle, ücretleri yükseltmeleri, çalış-

ma koşullarını düzeltmeleri, işçilerin örgütlenme olanaklarını arttırmaları) yönünde baskı yapıyorlar. Azgelişmiş ülke hükümetleri ise, ucuz emeğin kendileri için bir avantaj olduğunu, mukayeseli üstünlüğü ucuz emekle elde ettiklerini ileri sürüyorlar. Gelişmiş ülke hükümetlerinin, işçi hakları konusunu bir korumacılık yöntemi olarak kullandığını söylüyorlar. Hal böyle iken, yani gelişmiş ülke hükümetleri resmî düzeyde bu baskıyı yaparken, bir yandan da, kendi ÇUS'unu, ucuz emekten istifade etmeleri için azgelişmiş ülkelerde yatırım yapmaya teşvik ediyorlar. ÇUS'una bu amaçla teşvikler verip, vergi indirimleri sağlıyorlar. Tabii, yukarıda belirtildiği gibi, kendi işçilerinin iş kaybı pahasına. Bu durum, gelişmiş ülke hükümetlerinin nasıl iki yönlü davrandıklarının bir örneği.

ABD'deki ilerici sendikalar bu nedenle, uluslararası örgütlenmeye çok önem veriyorlar. Bu sendikalar, sektör ve sanayi bazında uluslararasılaşma yolunda önemli hamleler yapmaktalar. Amaçlarının milliyetçi tutumlardan uzak durmak ve ÇUS'un kâr hırsıyla yaptıkları uygulamalara, azgelişmiş ülkelerdeki emekçi yoldaşlarıyla birlikte karşı çıkmak olduğunu söylüyorlar. Serbest uluslararası ticaretin sermayenin hareket kabiliyetini arttırarak, iki grup ülke emekçisini birbirleriyle rekabete ittiğini, emekçilerin temel haklarının sadece gelişmiş ülkelerde değil, dünyanın her yanında korunması gerektiğini belirtiyorlar. Ayrıca, uluslararası bir sendika hareketinin, işçi haklarının yanısıra, insan haklarını ve doğa korunmasını da ele alması, azgelişmiş ülke halklarına alternatif kalkınma stratejileri arayışlarında destek olması gerektiğini de belirtiyorlar. Bu son konuyla ilgili olarak, azgelişmiş ülkelerde, örneğin toprak reformu konusunun önemini vurguluyorlar. Toprak reformunun yapılması yönünde mücadele edilirse sorunlara köktenci çözümler bulunacağını ileri sürüyorlar.

Çevrecilerin Eleştirisi ve Talepleri:

Çevreci grupların başlıca eleştirisi, DTÖ'nün serbest ticaret uygulamaları sonucu birçok ülkede doğayı korumaya yönelik yasaların birer birer ortadan kalkması. Örneğin, ABD'de, nesli tükenen hayvan türle-

Gelişmiş ülke hükümetleri resmî düzeydeki temaslarda azgelişmiş ülke hükümetlerine, işçi haklarını geliştirmeleri yönünde baskı yapıyorlar.

rinden yunus ve deniz kaplumbağalarına zararlı olabilecek balıkçılık yöntemleri yasaklanmıştı. ABD aynı yasa ile, bu yöntemlerle tutulan karides ve küçük balıkların ithalini de yasaklıyordu. Ancak, 1998 yılında, bu yöntemleri uygulayan ve ABD'ye ihracat yapan bazı azgelişmiş ülkeler DTÖ'nün uyuşmazlık mahkemesine başvurup, bu yasanın serbest ticaret ilkelerine aykırı olduğunu ve ihracatlarının engellendiğini ileri sürerek yasanın iptalini sağlamışlardır. İşte çevrecilerin karşı durdukları bu tür olaylardır. İşin ilginç yanı, ürünler az gelişmiş ülkelere gelse de, bu faaliyetlerin gelişmiş ülke ÇUS'unca yapılıyor olması ve ÇUS'un ticaretleri engellendiğinde, doğayı ve halk sağlığını korumaya yönelik bu türden yasaları kaldırabilmek için az gelişmiş ülke hükümetlerini kullanmalarıdır. ABD ÇUS'u bu yasaları ABD meclisindeki lobi çalışmalarıyla engelleyemeyince, az gelişmiş ülke bürokratlarını çeşitli şekillerde ödüllendirerek (!), DTÖ'nün uzlaşma mahkemesine başvurmaya ikna ediyorlar.

Çevreci grupların bir başka eleştirisi de, gelişmiş ülke hükümetlerinin ve DTÖ gibi kurumların, tıpkı işçi hakları konusunda olduğu gibi, doğayı koruma standartlarında da iki yönlü davranmalarına yönelik. Yani gelişmiş ülke hükümetlerinin, bir yandan Üçüncü Dünya'ya doğa korumasıyla ilgili baskı yaparken, bir yandan da kendi ÇUS'larını söz konusu standartların korunamadığı bu ülkelerde üretim yapmaya teşvik etmeleri eleştiriliyor. ÇUS'un az gelişmiş ülkelerin doğasına verdikleri zararlar anlatılmakla bitmiyor: Bu firmalar denetimsiz ortamdan yararlanarak, nükleer atık bırakmaktan, yuz yıllık ormanları tahrip etmeye, hava kirliliği yaratan sanayi faaliyetlerini bu ülkelere taşımaktan, zehirli sanayi kalıntılarını içme suyu sağlayan nehirlere dökmeye kadar çeşitli zararlar veriyorlar.

Seattle'da hararetle faaliyet gösteren çevreci gruplardan biri Küresel Serbest Kerestecilik Anlaşmasına karşı çıkan orman-severlerdi. Brezilya, Şili ve Hindistan gibi bazı ülkeler, dış borçlarını ödemek zorunda oldukları için, döviz elde etmek amacıyla bu son derece kıymetli ve yenilenmesi güç doğal kaynağı yabancı ÇUS'a satmak zorunda kalıyorlar. Çevreci gruplar ise ağaç kes-

me işlemlerini zorlaştıran önlemler alınmasına çalışıyorlar. Küresel Serbest Kerestecilik Anlaşması kereste ticareti yapan Amerikan ÇUS'larının baskısıyla hazırlanan ve bu önlemleri ortadan kaldırmaya yönelik bir tasarı. Çevrecilerin yoğun çabaları sonucu, anlaşmanın Seattle toplantısında ele alınması şimdilik önlendi; ancak gelecek toplantıda ne olacağı belli değil.

Özetle, çevrecilerin talepleri, uluslararası ticareti belirleyen kuralların, doğayı korumaya yönelik standartları da içermeleri gereği doğrultusunda. Ancak, DTÖ içinde yeralan ve çevre konularını incelemekle yükümlü olan kurulun şimdiye kadar, çevre standartlarını geliştirmek bir yana, sürekli olarak standartları belirleyen yasaları bertaraf etmeye uğraştığı söyleniyor.

İHÖ'lerin Eleştirisi ve Talepleri

İnsan hakları örgütleri ise DTÖ kurallarının serbest ticaret adına, insan haklarının ihlaline yolaçmasına karşı çıkıyor. Başlıca konulardan biri, ÇUS'un, borç ödeme baskısı ile ihracat gelirlerini arttırmaya çalışan az gelişmiş ülkelerin bu zayıf konumundan yararlanarak bu ülkelerde yaygın olarak çocuk ve tutuklu emeği kullanmaları. Yukarıda, gelişmiş ülke ÇUS'unun, kendi ülkelerindeki yüksek ücretlerden kaçınmak için, üretimlerini az gelişmiş ülkelere kaydardıklarından söz edilmişti. ÇUS, Üçüncü Dünya'da kimi zaman şube fabrikalar açıyorlar, kimi zaman da taşeron firma kullanıyorlar. Bu şirketlerin kendi fabrikalarındaki ücretler genellikle piyasa ayarında. Ancak taşeron firmalarda hem ücretler çok düşük, hem çalışma koşulları kötü, hem de çocuk emeği kullanımı hayli yaygın. Geçim mücadelesinin ve yoksulluğun yoğun olduğu birçok az gelişmiş ülkede, örneğin kız çocukların on üç-on dört yaşından itibaren konfeksiyon atölyelerinde çalışmaya başlamaları adeta normal sayılıyor. İnsan hakları örgütleri, kimi zaman, henüz okuma/öğrenme yaşında olan bu çocukları çalışma hayatına iten tüm iktisadi koşulları sorguluyorlar, kimi zaman da ÇUS'un işveren yükümlülüklerini üstlenmeleri için mücadele veriyorlar. Gelişmiş ülkeler dahil tüm ülkelerde tutukluların yok pahasına çalıştırılmalarına karşı çıkıyorlar.

Çevrecilerin talepleri, uluslararası ticareti belirleyen kuralların, doğayı korumaya yönelik standartları da içermeleri gereği doğrultusunda.

Büyük şirketlerin iş yaptırdıkları taşeron firmalardaki çalışma koşullarından sorumlu olmaları gereği yeni bir tartışma konusu de-ğil. Bu konu gelişmiş ülkelerde yüzyılın başın-daki sendikalaşma hareketleri sırasında, bir-çok büyük kentte son derece kötü çalışma koşullarıyla çalışan yüzlerce küçük atölye ol-duğu açığa çıktığından beri tartışılıyor. izle-yen yıllarda, işçileri koruyan yasalar çıkarılı-yor, çalışma koşulları eskiye göre daha ciddi denetleniyor, sendikalaşma artıyor. Ancak, üretimin küreselleşmesiyle, ÇUS, yasalann uygulanmadığı, sendikalaşmanın zayıf oldu-ğu az gelişmiş ülkelere kayınca, bu ülkelerdeki taşeron firmalar her türlü insan/işçi hakkı ihlali yapabiliyorlar ve bu konuları denetleye-cek merci de bulunmuyor. Sendikalar ve in-san hakları örgütleri, son yıllarda uluslara-rası düzeyde örgütlenerek emekçilerin duru-munu ortaya çıkarıyorlar. Tüketicileri bilinç-lendirerek, ucuz emekle ya da çocuk/tutuklu emeği kullanarak üretim yapan bu firmalar-dan alışveriş yapmamaları için caydırıcı kampanyalar düzenliyorlar.

İnsan hakları örgütlerinin son direniş-lerde hararetle dile getirdikleri bir konu da, DTÖ uyuşmazlık mahkemesinin bir kararıyla, Massachusetts eyaletinin, insan hakla-rının ihlal edildiği Burma'dan gelen ürünlere yasak koyan bir yasağın geçersiz kılınma-sı. Massachusetts sakinlerinin oybirliğiyle aldıkları bir kararın hiçe sayılması, demok-ratik uygulamaları tehdit eden bir gelişme olarak tepkiyle karşılanıyor.

Öğrencilerin Eleştirisi ve Talepleri

Üniversite öğrencileri, son gösterilerin en dinamik ve renkli kesimlerindendi. ABD'de son yıllarda hızla artan bir öğrenci bilinçlenmesi/örgütlenmesi göze çarpıyor. Üniversite öğrencileri, ÇUS'un çeşitli uyu-lamalarından, üniversitelerin giderek şirket gibi yönetilmeleri olgusuna ve kapitalist sistemin çelişkilerine kadar bir dizi sorunu düşünüyor, inceliyor ve eleştiriyorlar. Örne-ğin, üniversitelerin logolarını taşıyan giysi ve aksesuarların çok düşük ücretlerle ve kötü koşullarda üretildiği "sweatshop"(4) üretimine karşı geniş bir kampanya yürütü-yorlar. Bu amaçla üç yıl önce "United Stu-dents Against Sweatshops" (USAS) adlı bir öğrenci örgütü kurmuşlar. Örgütün şu

anda 200 üniversitede şubesi var. Az geliş-miş ülkelerdeki bu taşeron firmaların ve on-lara sipariş veren ÇUS'un faaliyetini denet-lemek üzere bir de İşçi Hakları Konsorsiyu-mu (Worker Rights Consortium) da oluş-turmuşlar. Bu konsorsiyum, öğrencilerden, araştırmacılardan ve insan hakları temsil-cilerinden oluşuyor. Üniversite yönetimleri bu konsorsiyumun onaylamadığı şirketler-den mal alıyorsa öğrenciler direnişe geçi-yorlar ve yönetime ve şirketlere baskı ya-parak, taşeron firmalardaki koşulların dü-zeltilmesini sağlıyorlar. Bu süreç içinde yüzlerce genç insan, uluslararası kapitalist üretimin adaletsiz yönleri konusunda bilgi-lenmiş ve sisteme karşı bilfiil direnmiş olu-yor. Faaliyetleri nedeniyle, doğal olarak şir-ketlerin şimşeklerini de üzerlerine çekiyor-lar. Geçenlerde, spor ayakkabı piyasasının ünlü markası Nike şirketi, Oregon Üniversi-tesinin spor tesisine yaptığı 30 milyon dol-larlık bağışı geri çekti. Şirketin kızgınlık ne-deni, üniversite yönetiminin, satınalmaları, öğrencilerin istediği doğrultuda, yani İşçi Hakları Konsorsiyumu'nun belirlediği kural-lar çerçevesinde yapmaya karar vermesi...

Öğrenciler ayrıca üniversitelerin ÇUS'dan gelen bağışlar nedeniyle nasıl bu firmaların etkisi altında olduklarını göste-ren bir dizi faaliyette de bulunuyorlar. Örneğin, eski öğrenciler, yeni gelen öğrencilere bir kampüs turu verip, bağışta bulunan şir-ket yöneticilerinin adını taşıyan bütün bi-naları, kütüphaneleri gösteriyor ve bu şir-ketlerin müfredatı ve araştırmaları nasıl yönlendirdiklerini anlatıyorlar.

Bir başka öğrenci faaliyeti de kampüste çalışan işçilerin ücretlerinin arttırılması, haklarının korunması yolundaki çalışmalar. Öğrenciler kampüs çalışanlarının sendika-laşmasına önyak oluyor ve onlarla birlikte direniyorlar. Bu genç insanların, iktisadi so-runlarla böyle içtenlikle ilgilendiklerini ve cid-di bir muhalefet oluşturmaya başladıklarını gören sendika yöneticileri de onlara destek veriyorlar. Örneğin, Wisconsin Üniversite-si'ndeki bir öğrenci direnişi sırasında, ögren-cilere her akşam bir sendika sırayla pizza gönderdi. Gerek Seattle'da, ve gerekse Was-hington'daki direniş sırasında, öğrencilerle emekçiler birlikte hareket ettiler; ortak pa-neller düzenleyip, ortak bildiri dağıttılar.

Sendikalar ve insan hakları örgütleri, tüketicileri bilinçlendire-rek, ucuz emekle ya da çocuk/tutuklu emeği kullanarak üretim yapan bu firmalardan alışveriş yapmamaları için caydırıcı kampanyalar düzenliyorlar.

Tüketici Gruplarının Eleştirisi ve Talepleri

Tüketici grupları ise, ÇUS'ların DTÖ çerçevesini kullanarak bir dizi kamu politikasını geçersiz kılmalarını eleştiriyorlar. Yukarıda verilen hormonlu et üretimi/ithali örneğinde olduğu gibi, bir dizi ürün ÇUS'un DTÖ içindeki baskısı sonucu, karları arttırma amacıyla sağlığa aykırı yöntemlerle üretilip satılabiliyor. Hükümetler, serbest ticaret anlaşmalarına imza koyduklarından çaresiz kalıyorlar ve sonuçta, geniş tüketici kesimler zarar görüyor.

ABD'deki tüketici gruplarını meşgul eden önemli bir konu da genetik dönüşüme uğratılan besinlerin (Genetically Modified Organisms ya da GMolar) bilinmeyen etkileri. ABD'de, büyük tarım çokuluslularının maliyetleri düşürmek için uyguladıkları bazı yeni yöntemler sonucu, marketlerin raflarında yeralan besinlerin yüzde 70'inin genetik dönüşüme uğratılmış olduğundan sözediliyor.(5) Bu işlem, örneğin farklı buğday türlerinin birbirleriyle aşılması işleminde farklı. Genetik dönüşüm işlemlerinde, hiç ilgisi olmayan bitki ve hayvan genleri biraraya getiriliyor. Örneğin, domateslere bir balık geni ekleniyor, mısırdaki bir virus, meyvalarda bir bakteri yeralabiliyor. Söz konusu işlemlerin insan sağlığına uzun dönemde ne gibi etkisi olacağı bilinmediğinden, tüketici grupları bu uygulamaları şiddetle eleştiriyorlar. Bu tür besinlerin geniş çaplı araştırma yapılmadan piyasaya sürülmesini ve üstelik Tarım Bakanlığı'ndan da onay almış olmasını kınıyorlar. Bu besinlere acilen, genetik işlemlerle ilgili bilgi içeren etiketler konması ve bu konudaki araştırmaların artırılması gerektiğini söylüyorlar.

Küçük Çiftçilerin Eleştirisi ve Talepleri

Seattle'daki direnişler sırasında bir bütün gün, tarımla ilgili sorunların ele alındığı panellere ayrıldı. Bu paneller sırasında, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerden gelen küçük çiftçiler sorunlarını dile getirdiler. Bütün grupların ortak şikayeti büyük tarım çokuluslularının uygulamalarıydı. Azgelişmiş ülke çiftçilerinin başlıca iki eleştirisi, bu ÇUS'un baskısıyla tarım ürünlerine konan ithalat kotalarının kaldırılması ve yine aynı şirketlerin azgelişmiş ülkelerde yetişen bazı tarım

sal ürünleri patentleme girişimleri. Birinci konuyla ilgili olarak küçük çiftçiler, ÇUS'un büyük ölçek ve genetik dönüştürme teknolojileri kullanarak maliyeti düşürmelerinden ve ürettikleri tahıl ve tohumları daha düşük fiyatlarla azgelişmiş ülke piyasalarına sürmelerinden şikayetçiler. DTÖ kuralları, mukayeseli üstünlük kuramı çerçevesinde, her ülkenin ucuza mallettiği ürünleri üretip ihraç etmesiyle ve serbest uluslararası ticaretin önündeki engellerin kalkmasıyla, tüm ülkeler için "etkinlik" sağlanacağı varsayımına dayanıyor. Ancak, mukayeseli üstünlük kuramına dayanan uygulamaların birçok durumda "etkinlik" yaratmadığı açık. Piyasanın tekeli tarım ÇUS'un eline geçmesi ve azgelişmiş ülke hükümetlerinin bu şirketlerin baskısıyla tarım ürünleri ithal kotalarını kaldırmasıyla bu ülkelerde çok sayıda küçük çiftçi ailesi hızlı bir yoksullaşma sürecine giriyor. Düşük fiyatlı bu ürünlerle rekabet edemeyerek iflas edip, topraklarını yitiriyorlar; ya kentlere göç ediyorlar ya da daha büyük işletmelerde işçi olarak çalışmaya başlıyorlar. Bu olanakların bile sınırlı olması, geniş tarım üreticisi kitlelerini açlıkla karşı karşıya bırakıyor. Üstelik, ÇUS'in artan gücü karşısında, genetik dönüştürme teknolojilerinin, ürünlerin öz niteliğini yoketme ve uzun dönemde insan sağlığına zarar vermeleri tehlikesi de artıyor.

İkinci olarak, aynı dev çokuluslular, azgelişmiş ülkelerin bazı tahıl türlerinin genetik kodlarını çıkarıp, tohumları kendi patentli malları olarak azgelişmiş ülke çiftçilerine satmaya çalışıyorlar. Yukarıda da belirtildiği gibi, küçük üreticiler bu gelişmeler sonucunda, binyıllardır yetiştirdikleri ürünlerin aidiyetini yitiriyorlar.

Gelişmiş ülke küçük tarımsal üreticileri de benzer biçimde, yoksullaşmadan ve büyük ÇUS'un maliyetleri düşürmek üzere uyguladıkları üretici ahlakına aykırı ve sağlığa zararlı bazı yöntemlerden şikayet ediyorlar. Örneğin, ABD'de, Monsanto, ADM, Cargill gibi büyük tarım ÇUS'unun piyasaya egemen olması sonucu, 1993-97 yılları arasında 20 bin küçük çiftçinin piyasadan çekilmek zorunda kaldığı kaydediliyor.(6) Çiftçilerin, ağlamaklı konuşmalarından, söz konusu tekelleşmenin, tarımsal uğraşmaların babadan evlada devredildiği, doğanın

Seattle'daki direnişler sırasında bütün grupların ortak şikayeti, büyük tarım çokuluslularının tarım alanındaki uygulamalarıydı.

başırında çalışmanın bir yaşam biçimi olarak değerlendirildiği bu kesim için sadece maddi değil, manevi olarak da tahribata yolaçtığı görülüyor. Bu küçük üreticiler, ayrıca, ürettikleri ürünlerin kalitesinden, besin değerlerinden gurur duyuyorlar ve büyük şirketlerin uyguladıkları bazı yöntemlere ateş püskürüyorlar. Örneğin balıkçılar, ÇUS'un balık çiftliklerinde beslenen somon balıklarına, taze görünsünler diye suni gıda boyası katılmasından yakınıyorlar.

IMF ve Dünya Bankası'na Tepkiler

Yukarıda kuruluş amaçları kısaca açıklanan bu iki kurum Washington'daki direnişte, borç krizini izleyen dönemdeki uygulamaları nedeniyle tepki gördüler. Bilindiği gibi, az gelişmiş ülkelerin 1970'li yıllarda yoğun biçimde borçlanmaları ve 1982'den itibaren de borçlarını ödeyemeyeceklerini bildirmeleri uluslararası finans piyasasında "borç krizi" diye adlandırılan bir duruma yolaçtı. Finans çevreleri, bu krizi, her ne kadar az gelişmiş ülke hükümetlerinin basiretsizliğine bağladılarsa da, eleştirel bakış açısı, krizin aslında kapitalist sistemin dinamiklerinin bir ürünü ve kapitalizmin yapısal çelişkilerinin bir tezahürü olduğunu sergiliyor.(7) Borçluluğun talep yönü, az gelişmiş ülkelerin sermaye gereksiniminde kaynaklanıyor. Ancak arz yönü, yani kredilerin 70'li yıllarda birden çok bollaşması ve düşük faizlerle az gelişmiş ülkelere aktılması kapitalist sistemin bu yıllarda başgösteren uzun süreli kriziyle yakından ilintili. 1982'de başgösteren bu geri ödeyememe krizi sonucunda, IMF ve DB gibi uluslararası kurumlar ve gelişmiş ülke hükümetleri, az gelişmiş ülkelere, yeni liberal politikalar çerçevesinde ekonomilerini dışa açmaları ve ihracatlarını her ne pahasına olursa olsun arttırmaları yolunda baskı yapmaya başladılar. Bu baskıların amacı, az gelişmiş ülkelerin dış borçlarını ödemelerini sağlamaktı. Aksi takdirde, alacaklı Batılı bankaların iflasından ve uluslararası finans sisteminin büyük bir sarıntı geçireceğinden korkuluyordu.

IMF ve DB, 1980'li yıllarda, az gelişmiş ülkelerde neoklasik iktisatçıların "yapısal uyum politikaları" diye tanımladıkları, ancak büyük halk kitleleri açısından, aslında büyük uyumsuzluklara/tahribata yolaçan kemer sıkma politikalarının mimarı ve uygulayıcıları

kurumlar haline geldiler. IMF'nin 12-18 ay vadeli "stand-by" kredileri, az gelişmiş ülkelere "şok tedavisi" diye bilinen büyük yapısal değişimleri finanse etmek üzere kullanıldı. "Şok tedavisi"nde, ücretlerin düşürülmesi/ücret artışlarının sınırlandırılması, faizlerin serbest bırakılması, kamu harcamalarının kısılması, devalüasyon gibi bir dizi uygulamayla, yurt içi talep düşürülüyor, üretim ihracata yönlendiriliyordu. İzleyen yıllarda, aynı anda birçok az gelişmiş ülkenin dışa açılıp, ihracatı artırma çabasına girişmeleri nedeniyle, bu ülkelerin ihracat malları fiyatlarının genellikle düşük kaldığı ve az gelişmiş ülkelerin bu uygulamalardan yarar sağlayamadıkları görüldü. Bu konuda birçok yazı ve araştırma yayınlandı. Örneğin, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütü UNCTAD'ın 1999 Ağustos'unda yayınladığı bir raporda, gerek yapısal uyum politikalarının gerekse serbest ticaret uygulamalarının az gelişmiş ülkelere yarar sağlamadığından söz ediliyor. Tam tersine, son yıllarda gerek az gelişmiş ülkeler içindeki gelir farklarının, gerekse bu ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki gelir açığının daha da büyüdüğü belirtiliyor. Tüm eleştirilere karşın, yapısal uyum politikaları, az gelişmiş ülkelerin dış borçlarını (üstelik giderek artan faizlerle) iyi kötü ödemelerini sağlamanın bir aracı olarak kullanılmaya devam ediyor.

1994'deki "50 Yıl Yeter" kampanyası IMF ve DB'ye yönlendirilen eleştirilerin halk muhalefeti olarak caddelere taşınan bir tezahürüydü. Geçtiğimiz Nisan ayında Washington'daki gösteriler ise yine IMF ve DB'nin bu uygulamalarına ve yoksul az gelişmiş ülkelerin dış borçlarının iptaline yönelikti. 1970'lerde alınan kredilerin çoğunlukla halk yararına kullanılmayıp, yoz yöneticiler tarafından cebe atıldığı, bu durumda, yoksul halkların açlık pahasına bu borçları ödemeye zorlanmasının çok yanlış olduğu dile getirildi. Bu gösterilerde ağırlıklı olarak yer alan ilerici dini örgütler protestolarını, "2000 Yıl Jubilesi"(8) adı altında düzenleyip, sendikalarla öğrenci örgütlerinin büyük desteğini aldılar. Washington, tıpkı Seattle'da olduğu gibi onbinlerce gösterici ile doldu, taştı. IMF ve DB'nin toplantıları engellenemediyse de, göstericiler davalarını, eleştirilerini ve taleplerini kamuoyuna, hem de Dünya çapında duyurmuş oldular.

**Az gelişmiş
ülkelerin
1970'li
yıllarda yoğun
biçimde
borçlanmaları
ve 1982'den
itibaren de
borçlarını
ödeyemeye-
ceklerini
bildirmeleri
uluslararası
finans
piyasasında
"borç krizi"
diye
adlandırılan
bir duruma
yolaçtı.**

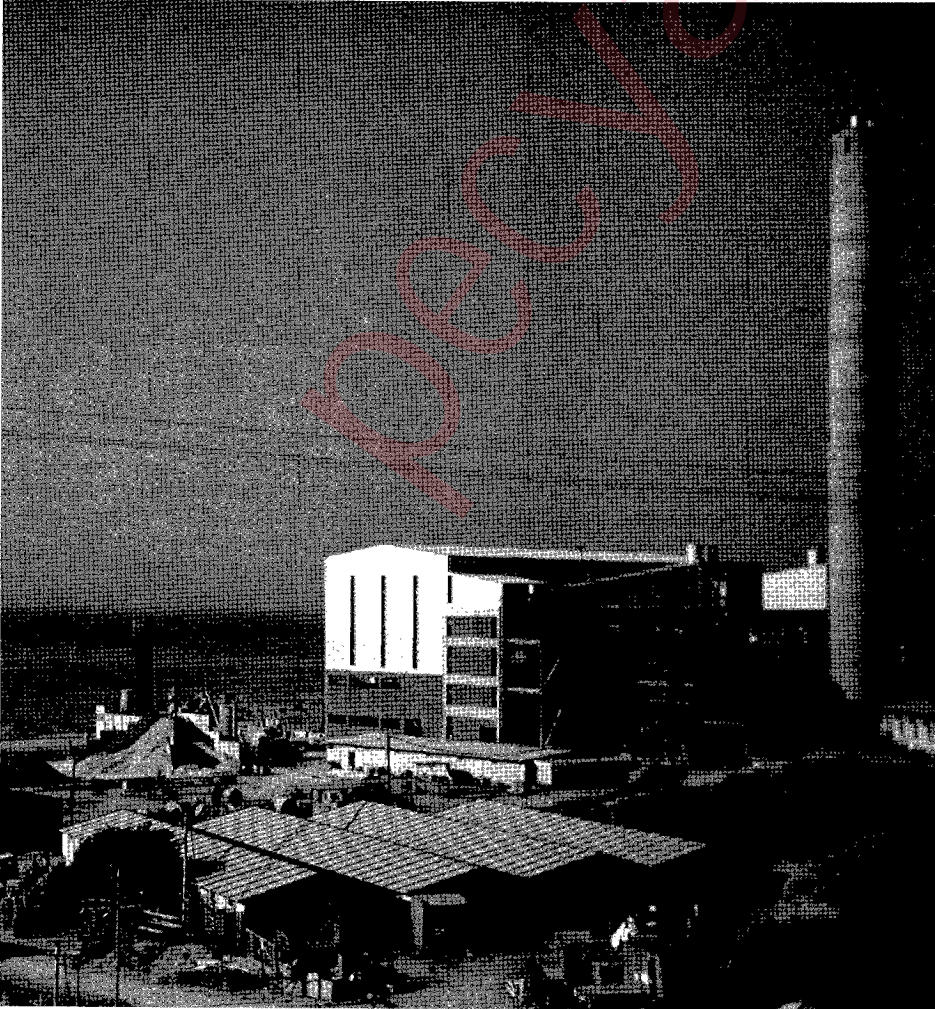
Sonuç

Bu yazıda özetle aktarılmak istendiği gibi, ÇUS'un üretim, yatırım ve ticaret faaliyetlerini kar amacıyla uluslararasılaştırarak ve bir dizi uluslararası kurumun karar odaklarını egemenlikleri altına alıp, hükümetleri baskı altında tutarak yürüttükleri "küreselleşme" olgusu büyük halk kitlelerini son derece olumsuz etkiliyor. Azgelişmiş ülkelerin ezilen kesimleri, bilgileri/onayları dışında yürütülen, örneğin yapısal uyum politikaları gibi uygulamaların acımasız sonuçlarını yıllardır yaşıyorlar ve tepkilerini çeşitli biçimlerde dile getiriyorlar. Seattle ve Washington'daki son direnişler ise birkaç yeni durumu açığa çıkarıyor: Bunlardan birincisi, küreselleşme olgusunun, kapitalist sınıf ve onun çevresinde yeralan bir elit kesim dışında, gelişmiş ülkelerde de geniş kesimleri birçok açıdan olumsuz etkiliyor oluşudur. İkincisi, bu olumsuzlukların belirli bir birikim yaratarak tepkilere yolaçmaya

başlamasıdır. Üçüncüsü de, etkilenen kesimlerin, tepkilerini uluslararası düzeyde örgütlenmeye başlayan hareketler ve direnişlerle dile getirmeleridir.

Hareketin uluslararası bir nitelik kazanmaya başlaması son derece sevindirici bir gelişme olmakla birlikte, hareket içi bazı çelişkilerin varlığı da gözardı edilmemesi gereken bir gerçeklik. Çelişkilerden biri, işçi sınıfının bazı talepleriyle çevrecilerin uzun vadeli programlarının çatışma olasılığıdır. ÇUS, gelişmiş ülkelerdeki çevre standartlarının maliyetleri çok yükselttiğini ileri sürerek, üretimi azgelişmiş ülkelere kaydırınca gelişmiş ülke emekçileri işlerini kaybetme tehlikesiyle karşılaşılıyorlar. Bu durumda, ister istemez çevrecilerin bazı taleplerini aşırı buluyorlar. Öte yandan, emekçiler ve çevreciler son zamanlarda ÇUS'un taktiklerini daha iyi anlamış görünüyorlar. ÇUS'un son yıllarda, üretimlerini bir ülkeden diğerine kaydırıp, karlarını sürekli olarak

Hareketin uluslararası bir nitelik kazanmaya başlaması son derece sevindirici bir gelişme olmakla birlikte, hareket içi bazı çelişkilerin varlığı da gözardı edilmemesi gereken bir gerçeklik.

arttırmaları karşısında, bu "yüksek maliyet retorüğünün" aslında ÇUS'a esneklik ve pazarlık gücü kazandıran bir mazeret olarak kullanıldığını kavrayarak uluslararası sermayeye karşı birlikte hareket etmeye başlıyorlar. Seattle ve Washington direnişlerindeki birliktelik, bu kavrayışın bir sonucudur. Protestolar sırasında kullanılan sloganlardan biri, bu nedenle, "Bizler, emekçi olarak en yüksek çalışma standartlarını, yurttaşa olarak da en gelişmiş çevre standartlarını hak ediyoruz. İkisinden de taviz vermeyeceğiz!" şeklindeydi.

İkinci bir sorun ise, hareketin bu ilk evrede, henüz çok farklı politik bilinçler taşıyan örgütlerden oluşması ve "çokbaşı" niteliğidir. Yukarıda da sözedildiği gibi, ABD işçi sınıfı içinde, sistemin özünü sorgulayan radikal kesimler olmakla birlikte, reformist kesim ağırlıkta gibi görünmektedir. Sendika bürokrasilerini ellerinde tutan reformistler, taleplerini, DTÖ tüzüklerine bazı temel işçi haklarının ilave edilmesiyle sınırlı tutabilirler. Bu talepleri gerçekleşirse, yani DTÖ, üye ülke hükümetlerine bu standartları uygulamak üzere baskı yapmaya başlarsa, kaybeden taraf az gelişmiş ülke işçileri olacak. Çünkü, az gelişmiş ülke hükümetlerinin söz konusu standartları uygulayamadığı durumlarda (ki bu çok olası bir durum) gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkelerden ithalatı (DTÖ kurallarına dayanarak) kısıtlayabilecekler ve bu kuralları bir korumacılık yöntemi olarak kullanabilecekler. Sonuçta, az gelişmiş ülke işçilerinin iş olanakları tehlikeye düşmüş olacak. Bu gerçeklik nedeniyle, Üçüncü Dünya emekçileri, bir yandan gelişmiş ülke emekçileriyle birlikte hareket etmek isterken, bir yandan da onların bu yöndeki bazı taleplerinden kuşku duyuyorlar. Bu çelişkinin kolay bir çözümü olmadığı kesin. Hareket henüz şekil kazanmış değil. Sistemin özünü sorgulayan radikal kesimlerin önderliği ele geçirdiğini söylemek mümkün değil. Bu nedenle, Seattle direnişinde, eleştirel bakış açısının en yaman sözcülerinden Susan George'un (9) da belirttiği gibi "Düşman bizi sınıf, ırk, cinsiyet ve ulus bağlamlarında bölmek için pusuda bekliyor. Koalisyon çeşitli tehditlerle karşı karşıya. Bu fay hatlarını aşmayı öğrenmek gerek."

Kapitalizmin, iktisadi faaliyetlerin ulu-

sal sınırlar dışına taşıp, küresel düzeyde bir organizasyonla yürütüldüğü bu evresinde, bağrında bir dizi eşitsizlik, adaletsizlik yaşatan bu sisteme karşı tepkiler de doğal olarak küresel nitelik kazanmaya başlıyorlar. Yukarıda sergilenmeye çalışıldığı gibi, sorunlar büyük ve çeşitli olduğu gibi önerilen çözümler de bir o kadar çeşitli, kimi zaman da çelişkili. Küreselleşme olgusu, yeni yönleri, işleyisi ve etkileri bakımından "çok bilinmeyenli" bir olgu gibi görünüyor. Öte yandan, kapitalizmi ve emperyalizm olgusunu ondokuzuncu yüzyılın ortasından beri ayrıntılarıyla açıklayan kuramların, son gelişmeler karşısında daha da geçerlilik kazandıkları, her türlü baskıya/sansüre karşın, kuramsal çalışmalara ve harekete ışık tuttıkları da kesin. Çözüm, bu işiğin büyük halk kitlelerine yayılmasını sağlayabilmekte yatıyor.

NOTLAR

- 1) Peter Dicken, *Global Shift*, New York: The Guilford Press, 1998, s. 92.
- 2) Robert L. Borosage, "The Battle in Seattle", *The Nation*, 6 Aralık 1999 sayısında s. 20.
- 3) Dicken, a.g.e., s. 464.
- 4) Emekçilerin son derece kötü koşullar altında ter dökerek çalıştıkları ve işçi haklarının çeşitli biçimlerde ihlâl edildiği bu ortamlara İngilizce'de "ter" ve "atölye" sözcüklerinden oluşan "sweatshop" deniliyor.
- 5) The Council for Responsible Genetics, *Frequently Asked Questions About Genetically Engineered Food*, 1999 Yazı, s. 2.
- 6) Rob Scott, "Exported to Death", *Dollars and Sense*, Ocak/Şubat 2000, Sayı: 227 içinde s. 18.
- 7) Bu konuda bir örnek için bkz. Neşecan Balkan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- 8) "Jubile" sözcüğü, bazı inanç sistemlerinin bir ilkesinden kaynaklanıyor. Bu ilkeye göre, yoksulluğun yaygınlaşmasını önlemek için, her elli yılda bir esirlerin azad edilmesi, ödenemeyen borçların silinmesi, topraksız köylülere toprak verilmesi gerekiyor.
- 9) Susan George'un açık ve borçluluk konularında birçok yapıtı var. Örnek olarak bkz. *Feeding the Few: Corporation Control of Food*, Washington, D.C: Institute for Policy Studies, 1978; *A Fate Worse Than Debt*, New York: Grove Press, 1988; Fabrizio Sabelli ile birlikte *Fate and Credit: The World Bank's Secular Empire*, Boulder: Westview Press, 1994.

Devlet ve Çevre

Devletin Doğuşu: "Ayı"dan "Arı"ya

Ünlü devlet kuramcısı Franz Oppenheimer'in "Devlet" adlı yapıtındaki bir vurgu şöyle: Burjuvazi için, feodal devlet "şeytanın ülkesi" (civitas diaboli) idi, burjuva toplumu ise "tanrının ülkesi" (civitas dei). İşçi sınıfı, Avrupa'da kendisi için tarih sahnesine çıkınca, burjuva devletini "şeytanın ülkesi" olarak gördü. "Tanrının ülkesi" ise, ona göre kendi kuracağı "toplum" idi.

Devletin doğuşu, toplumların barbarlıktan uygarlığa geçişine koşuttur. Böylece yağmanın yerini belli bağımlılık ilişkilerine dayanan sömürü alır. Oppenheimer bu olguyu ekolojik bir benzetmeyle anlatır: Yağma yapan çoban kabilesi, arı kovanını soyayım derken mahveden ayıya benzer; devletin keşfiyle boyun eğdirenler "ayı" olmaktan "arıcı" olma aşamasına geçerler (okurlardan bazılarının aklına "otel ayısı" tipi gelecektir belki, açıklık getirelim o bir ara aşamadır). Arıcılar artık balı üreten arılara kışı geçirmelerine yetecek kadar bal bırakırlar. Hem insanlar arasında sömürü ve bağımlılık ilişkileri doğar; hem de uygarlık, hukuk ve devlet de ortaya çıkmıştır.

Devletin Yaratılışı:

Yumurta - Tavuk Öyküsü

Devletler, belli bir toplumsal farklılaşmanın ürünü olarak doğar. Devlet de tekeline aldığı zoru kullanarak sosyo-ekonomik ilişkilerin ve ideolojik yapının gelişmesinde etkili olur.

Sümerlerde Dicle ve Fırat'ın taşmasını denetim altına alma konusundaki bilgiye sahip ve örgütlemeyi yapan "rahipler", Mısır'da Nil'in taşmasının denetimi için yapılan organizasyonda "firavunlar" ilk devletlerinin oluşmasına yol açan sınıfsal farklılaşmadaki egemenlerdi. En genel çizgileriyle insanlığın, geçiminin temelini toplayıcılığa ve avcılığa, tarıma, sanayiye dayandığı üç dönemden, üç "toplum biçimi"nden geçtiği belirtilir. Her toplum biçiminin dayandığı bir "geçim biçimi" geliştirdiği kendine özgü bir "yaşam biçimi" ve bu yaşam biçimiyle uyumlu bir "düşün biçimi" olduğu söylenebilir.

Üretim öncesi dönemin toplum biçimi "ilkel topluluk" olarak; sonraki evreyi ise bir üretim toplumu olan "uygar toplum" olarak nite-

lemek olanaklıdır. Arada bir "geçiş toplumu"ndan sözedilmektedir. Uygur toplum biçimi de dayandığı geçim biçimine göre ikiye ayrılabilir. Geçim biçimi tarıma dayanan, "eşitsizlikçi uygar yaşam biçimi"ne sahip olan ve düşün biçimi "dinsel düşünüş" olan toplumu, geçim biçimi sanayiye dayanan, "eşitlikçi uygar yaşam biçimine sahip olan ve düşünbiçimi de "bilimsel düşünüş" olan bir toplumun izlediği savlanmaktadır.

İnsanlığın çağlarını Kopenhaglı bilimci C.J.Thomsen teknolojik ölçüt kullanarak taş çağı, tunç çağı, demir çağı diye böldükten sonra J.Lubbock adlı yazar da taş çağını "eskitaş çağı" (paleolitik) ve yenitaş çağı (neolitik) olmak üzere ikiye böldü. Daha sonra bunların arasına bir de ortataş çağı (mezolitik) kondu. Böylece teknolojik ölçüte (aracın yapıma nesnesine) göre insanlık beş çağa bölünmüş oldu. Kuşkusuz insanlığın gelişme aşamalarını ekonomik ve toplumsal ölçütlere göre saptamaya çalışan yazarlar da ortaya çıktı. Bunların arasında Marks ve Engels'in üretim biçimlerine göre yapacakları sınıflandırmaya ortam hazırlayan Lewis Henry Morgan'ı özellikle belirtmeliyiz. Marks ve Engels beş aşamalı evrimci sınıflamada Morgan'ın terminolojisini kullanmamakla birlikte, Morgan'dan yararlandılar. Morgan'ın yabanilik ve barbarlık dediği aşamaları "ilkel komünal toplum"un içine sokup; uygar toplum çağını köleci, feodal, kapitalist toplum aşamaları olarak üçe bölüp, bunlara bir de geleceğin komünist toplumunu eklediler. Ancak, üretim öncesi ve üretim sonrası dönemler ilkel komünal toplum olarak aynı sepete girmiş oldu. İnsanlığının çağlarının sınıflandırılmasıyla ilgili yazın bir hayli geniştir. G.Childe, muhtelif eski SSCB yazarları, Popper ve daha niceleri saymakla bitmez. Bizim için burada önemli olan devletin yaratılışı olup, onun da toplumsal farklılaşmayla ortaya çıktığı konusu oldukça nettir.

Çevre-Ekoloji-Ekolojik Sorunlar: Kavramsal Giriş

Çevre sözcüğü "doğal çevre" ve insanların oluşturduğu "yapay çevre" olarak iki farklı örnek olarak kullanılabilir. Ancak her ikisinde de insanmerkezci bir felsefe sözkonusu ol-

İ. Melih Baş*

Devletler, belli bir toplumsal farklılaşmanın ürünü olarak doğar. Devlet de tekeline aldığı zoru kullanarak sosyo-ekonomik ilişkilerin ve ideolojik yapının gelişmesinde etkili olur.

maktadır. Ekoloji ise önceleri insan dışındaki doğal dizgeleri anlatırken, sonraları insan ekolojisi gibi konular da gündeme girince ve insanmerkezci bakış yerine ekomerkezci bakış benimsenince "ekolojist" denilen siyasal prototip ortaya çıktı. Dolayısıyla "çevre sorunları" deyimi yerini "ekolojik sorunlar" deyimine bıraktı. Diğer yandan çevrecilik kapitalizmle, ekolojizm sosyalizmle örtüşür oldu. Hatta ekososyalizm gibi akımlar, yazarlar ortaya çıktı. Köktendincilerin kimi "çevreciliği" kimi de "ekolojizmi" benimseyerek bölündüler.

Devlet ve Çevre (ya da ekoloji) Politikaları

Devletin yukarıda özetlenen toplumsal gelişmeye koşut olarak egemen sınıf kimliği taşıyan katmanları, geçim biçimine uygun yaşam ve düşün biçimlerinde bir doğa politikasına sahip oldular. Başlarda yaşam mücadelesi verme bağlamında doğayla kurulan yetinmeciliği ilişki daha sonra doğaya egemen olma savaşımı sürecine girdi. Bu süreçlerde doğa, tanrısal kimlikler edindi. Gök Tanrı, Yer Tanrı, Mısır'daki Güneş Tanrısı vb. dinsel düşünüşten bilimsel düşünüş evresine geçilip, doğa büyük ölçüde "anlaşıncaya" doğanın tanrısal kimliği de pek kalmadı. Ama tek tanrılı dinlerde de doğa ve kimi parçalarının kutsal nitelikleri devamedegelmektedir.

Kapitalist Devlet ve Çevre (ya da Ekoloji) Politikaları

Kapitalizmde doğa hammadde kaynağıdır. Bu nedenle kapitalizmde "doğal varlıklar" değil, "çevre malları" deyimi yeşlenmektedir. Örgün eğitimde kullanılan kitaplarda rastgele bir tanesini alıp baktığınızda "çevre malları" deyimini kullanıldığını görebilirsiniz, sözgelimi bkz. Çevrebilim adlı ders kitabı, Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, Ankara, İmge Yay., 3.baskı, 1998, sf.145.

"Çevre malları"nın kapitalist sistemin doğal akışını tehdit eder hale gelmesiyle kapitalizm "devletlerarası" bir uzlaşa ile "sürdürülebilir kalkınma teorisi"ni, eşdeyişle ninnisini üretti. Bu teoriye göre, çevre mallarının tüketimi "sistem"i zora sokacak biçimde olmamalıydı. Ancak ifade edilen "yüce amaç" gelecek kuşakların hakkıydı. Bu teorisinin ortaya atılmasında daha sonra Dünya Sağlık Örgütü'nün başına geçen Norveçli Gro Harlem

Brundtland idi. Teori Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1983 tarihli kararıyla kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun çalışma raporuyla dünya sahnesine geldi. Bu arada rapor, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı yayını olarak dilimize kazandırıldı.

Yıllar geçtikçe bu teorisinin içi boş bir niçni olduğu, uluslararası ticarete geri bırakılmış ülkelere bir ticaret engeli olmaktan öteye gitmediği gözlemlendi. Başta İngiltere'den David Pearce olmak üzere bu güfteye çeşitli besteler yazdılsa da gerek çalan orkestralardaki akor uyumsuzluğu (devletin ekonomik çıkar farklılıkları); gerekse de dinleyicilerin kaliteli müzik istemleri (halkların bilinçlenmesi) karşısında eser ya sahnelenemedi ya da yuhalanarak yarıda kesildi.

Türkiye'de Devlet Planlaması ve Çevre

Türkiye'de devlet çevre planlamasında önceleri sadece ortaya çıkan kirliliği giderici amaçlara dayanırken, sonraları kirlenmeyi önleyici politikalar ve nihayet sürdürülebilir kalkınma anlayışına uygun bir şekilde çevre ve ekonominin entegrasyonunu öne çıkartan politikalar şeklinde bir gelişim göstermiştir. Bu gelişme, başta AT ve OECD gibi kuruluşlar olmak üzere dünyadaki "çevreci" gelişmelere koşut bir seyir izlemiştir. Çevre sorunları ilk kez 1973-7 dönemi III.BYKP'de ayrı bir bölüm olarak yer almıştır. VI.BYKP'ye gelinceye dek ekonomik hedeflerle çevre bütüncül bir yaklaşımla ele alınmamıştır. Bu entegrasyon fikri VI. BYKP ile gündeme gelmiş ve bir dizi çalışma başlatmıştır. Kurulan Çevre Müsteşarlığı 1991'de Bakanlık haline getirilmiş, bugüne dek üç tane Çevre Şurası toplanmıştır. Bu makalenin yazarı da ilk iki Şuranın üyesi olup, üçüncüde ekolojistler davet almayınca katılmamıştır. VI.BYKP'de devreye giren sürdürülebilir kalkınma kavramı VII.BYKP'de de ana rehber olmuştur. Gelişme iktisadi ile ilgilenen yerli-yabancı bir çok yazar-akademisyen-uygulamacı bu kavrama oldukça ciddi bir önem vermişler, bunu kimileri kasıtlı kimileri de sanılgı (sanmak + yanılgı) ile yapmışlardır. Henüz elimize VIII.BYKP Çevre Özel İhtisas Komisyonu Raporu geçmedi, ancak sanınız aynı politika devam etmektedir. VII.BYKP Çevre Özel İhtisas Komisyonu başkanı, Doç.Dr. Firuz Demir Yaşamış, bu plan döneminde Çevre Bakanlığı Müsteşarı olmuş ve basına "devlet

"Çevre malları"nın kapitalist sistemin doğal akışını tehdit eder hale gelmesiyle kapitalizm "devletlerarası" bir uzlaşa ile "sürdürülebilir kalkınma teorisi"ni, üretti.

çevreyi korumakta başarısız kaldı" gibilerinden bir demec vermişti, belleğimiz bizi yanıltmıyorsa! O halde başarısızlık için üç olasılık usuna geliyor insanın:

- a VIII.BYKP'deki kuramsal yaklaşım yanlıştı.
- b Yaklaşım doğruydu, fakat uygulanamadı; eğer öyleyse kim uygulamadı?
- c Hem (a) hem (b)

Devlet, çevrecilik faaliyetleri sırasında "çevreci" diye nitelenen "sivil toplum örgütleri"ni (TEMA, Doğal Hayatı Koruma Derneği vb.) muhatap almakta, desteklemektedir. Ekolojistler ütöpk, amatör, bilimdisi vb gibi olarak görölmekte, onlara destek veren bilim insanları ise yanlış davranmakla, politik olmakla suçlanmaktadır. (Sözgelimi II.Çevre Şurası'nda bu makalenin yazarıyla aynı komisyonda görev yapan TOBB temsilcisi ziraatçı Dr.Meftune hanımın, yazarın konuşmasının ne gibi bir bilimsel yetkinlikle yapıldığını sorması, aldığı "İngiltere'deki doktora çalışmaları" yanıtı karşısında -sanıyoruz kızarak- komisyonu terkettiği belleğimizde henüz tazedir.)

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ekonomik araçlarının da devlet tarafından peyderpey yaşama geçirildiğini gözlemektedir: Çevre temizlik vergisi, atıksu ücreti, çevre yasa ve yönetmeliklerdeki cezalar. Ancak beri yandan çevreyi kirleten kimi devlet kurumlarına, büyük holdinglerin kimi şirketlerine gösterilen hoşgörölü tutumlar, devletle yani politik toplumla ilişkideki "uygar (sivil) toplum"un etkisini ve gücünü göstermektedir.

Türkiye'de Devletin YasamaYürütme-Yargı Erkleri ve Çevre: Bergama

Bergama-Ovacık'ta Eurogold Madencilik A.Ş. adlı yabancı sermaye kuruluşu, açık ocak işletmesini takiben yeraltı madenciliği projesiyle ortaya çıkmıştır. Projenin çevre riski, yöre halkının muhalefeti, muhtelif mühendis odalarının muhalefeti kamuoyunda yaygınca tartışılmış olup, bilinmektedir. Ancak ilgili okurlar için TMMOB Çevre Mühendisleri Odası'nın olayın tüm boyutlarıyla tarihçesini kitaplaştırdığı "Altın, Bergama Demokrasi" adlı yayınına salık verebiliriz. Bu yazıda bizim vurgulamak istediğimiz husus, devletin yasama-yürütme-yargı işlevleri açısından şirketler dünyasıyla ilişkileri olacaktır.

Bergamalı köylülerin açtığı dava (ki,

avukatları sevgili Semih Özyay) sonucunda İzmir 1.İdare Mahkemesi'nin anayasada yer alan yaşam hakkına dayanarak aldığı "işletimin mümkün olmadığı" yönündeki karar, Danıştay'ın 6.Dairesi'nce de onaylanarak kesinlik kazandı. Eurogold şirketi Başbakanlık'a başvurarak riskleri ortadan kaldırdığını bildirdi.

TÜBİTAK'tan 11 "bilim insanı (!)" madenin çevreye zarar vermeyeceği yönünde bir rapor hazırladı. Başbakanlık da bu rapora dayanarak İçişleri ve Çevre Bakanlıklar da dahil 6 bakanlığa madenin işletilmesi için yazı yazdı. Bu yabancı sermaye yatırımının durdurulması halinde, gerek Tahkim yasa gereği tazminat ödemek zorunda kalmak; gerekse ülkeye girecek yabancı sermayede tereddüt yaratmak gibi gerekçelerin öne sürüldüğü belirtiliyor. Bütçesi Başbakanlık tarafından belirlenen bir kurumun, hükümetin siyasi kararı doğrultusunda rapor hazırlaması dikkat çekici! Burada yürütme yargının üstüne çıktığı gibi bir manzara var ama bu manzara da bir başka yargı kararı ile gölgeleniyor: Eşme Asliye Ceza Mahkemesi'nde biri Ege Üniversitesi öğretim üyesi, biri parti il başkanı, biri gazeteci üç kişi köylülerle toplantı yapmalarını nedeniyle yargılanıyorlar ve 1 yıl üçer ay hapis cezası alıyorlar.

Cumhuriyet Gazetesinin 14.06.2000 tarihli nüshasından öğrendiğimize göre İzmir'den dört avukat A.Necdet Sezer'e başvuruda bulunmuşlar ve altın madenine izin veren işlemlerin daha önce görev yapan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından başlatıldığını vurgulamışlar.

Sonuç

Yazının başından beri vurgulandığı biçimde devletin çevreye bakışı, devletin (politik toplumun) sınıfsal kimliği ile ilişkilidir. Bu bağlamda egemen görüş, sürdürülebilir kalkınmadır. İrdelendiğinde bu kalkınma aslında sürdürülemez kalkınmadır. Konuya duyarlı oluşumlar da çevreci ve ekolojist olarak iki öbek olup, birincilerin devletle görüşleri genelde örtüşür. Dolayısıyla devlet-egemen kesimler-çevreci örgütler tarafından oluşturulan üçgende kuşatılmıştır. Önemli mi? J.L. Motley'in dediği gibi "taşlar değil, yapılan işler anıtları oluşturur".

Devlet,
çevrecilik
faaliyetleri
sirasında
"çevreci"
diye
nitelenen
"sivil toplum
örgütleri"ni
muhatap
almakta,
destekle-
mektedir.

Kriz ve "Post-Fordizm" Teorileri:

İstikrarlı Bir Kapitalizm Mümkün(mü)dür(?)

- Karşılaştırmalı ve Eleştirel Bir Değerlendirme -

Geçen yüzyıl, "insanlar makineleşecek, makina olacak" diyorlardı. Bu yüzyıl onun bir parçası oldular. Önümüzdeki yüzyıl bir vidası, bir pim'i olmasalar. Yeter bu kadari"

Özdemir Asaf, Yuvarlağın Köşeleri

1- Giriş

Dünya ekonomisi 1970'li yıllardan beri giderek derinleşen bir krizle karşı karşıyadır. Bu krizin temel göstergeleri, üretkenlik artış hızında yavaşlama, çeşitli sektörlerde fazla kapasite, enflasyon ve özellikle kitlesel işsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır. İçinde bulunduğumuz dönemde krizi anlama çabası, sadece iktisadi boyutlarıyla değil; politik ve kültürel boyutlarıyla da toplumbilim alanındaki teorilerin gündeminde baş köşeyi teşkil etmektedir. Bu dönemin bir "belirsizlik" ve "geçiş" dönemi olması kapitalizmin geleceği ve dinamikleri konusunda bir dizi düşünsel akımın ortaya çıkması ve/veya yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Bu akımlarda bir yandan geçmişe dönük olarak "krizin nedeni" üzerinde odaklanılırken; öte yandan geleceğe dönük olarak "krizden nasıl bir çıkış" sorusuna cevap aranmaktadır. Bu yazıda sözkonusu geçiş dönemini açıklamaya çabalayan ve "post-Fordizm" teorileri olarak adlandırılacak olan Esnek Uzmanlaşma, Düzenleme Okulu ve Tekno-ekonomik paradigma yaklaşımları ele alınmakta ve aralarındaki ortak ve farklı noktalar karşılaştırılmaktadır. Birinci bölümde çıkış noktasının kriz olduğu ve bu kavram etrafında örülmüş bu kuramsal yaklaşımlar aşağıdaki unsurlardan hareketle değerlendirilecektir: 1- Kapitalist dünya ekonomisinin içinde bulunduğu tarihsel koşulların ve bu koşullar içinde oldukça özgül bir yeri olan krizin her yaklaşım açısından nasıl kavrandığı ve açıklandığı, 2- Bu

yaklaşımların dayandıkları kriz teorisi bağlamında krizden çıkış ve yeniden yapılanma arayışlarının merkezine hangi temel sosyo-ekonomik değişken(ler)i yerleştirdiği; diğer bir deyişle hangi sosyo-ekonomik değişken(ler)e değişimin itici gücü olma rolünü yüklediği. İkinci bölümde ise bu yaklaşımlar arasındaki ortak/benzer ve farklı noktaları bütünlüklü olarak ele almak ve Marksist iktisadi analiz açısından eleştirel bir değerlendirmeye tutmak amaçlanmaktadır. Çünkü bu yazının sınırları içinde kanımca önemli olan, bir yandan her bir yaklaşımın - krizin açıklanmasına ve krizden çıkışa ilişkin saptamalarına ilişkin olan- kendi bütünsel ve tutarlı "iç mantığını" ortaya koyabilmek; öte yandan bu yaklaşımlardaki tutarsızlıkları sergileyebilmektir. Son bölümde post-Fordizm teorilerine ilişkin genel değerlendirmeleri, bunları doğuran toplumsal koşullar ve sosyo-politik güçleri dikkate alarak yapmaya çalışacağım.

2- Post-Fordizm Teorileri

2.1- Esnek Uzmanlaşma (Neo-Smithçi Yaklaşım)

Piyasalarındaki değişimi analizinin hareket noktası alan ve bu nedenle Neo-Smithçi olarak nitelendirilen (Elam, 1995, S.44) bu yaklaşımın başlıca savunucusu olan Piore/Sabel'e göre iki tür sanayi örgütlenme biçimi mevcuttur. Bunlardan biri "kitlesel üretim", diğeri ise "zenaat üretimi" dir. Kitlesel üretim, standart ürünlerin niteliksiz işgücü ve özel amaçlı makineler kullanılarak büyük ölçeklerde üretilmesi olarak tanımlanmaktadır. Kitlesel üretimin tam karşı kutbunda ise 19. yy. zenaat üretiminin günümüz koşullarına uyarlanmış biçimi yer alır: Esnek uzmanlaşma. Esnek uzmanlaşma vasıflı işçiler ve genel amaçlı makineler kullanılarak değişik çeşitte ürünlerin küçük ölçekli imalatı olarak tanımlanmaktadır (Piore/Sabel, 1989). Esnek uzmanlaşmanın

Kurtar Tanyılmaz

Dünya ekonomisinde 1970'li yıllardan beri derinleşen krizin temel göstergeleri, üretkenlik artış hızında yavaşlama, çeşitli sektörlerde fazla kapasite, enflasyon ve özellikle kitlesel işsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır.

üç temel özelliği, çok amaçlı makinalara (teknoloji), bir çok alanda eğitilmiş işçilere (vasıf) ve değişken ürünlere (çıkıtı) dayalı bir üretim sistemi olmasıdır. Esnek uzmanlaşma yaklaşımında "esneklik" kavramı, emek piyasası ve emek sürecindeki yeniden yapılanmaya; "uzmanlaşma" kavramı ise kitle üretiminin ve üretimin standartlaştırılmasının sonunun geldiğine işaret etmektedir (Smith, 1989, S. 203). Piore/Sabel küçük işletmeciliği ve küçük ölçekli üretimi önplana çıkararak, bu "esnek üretim" sisteminin kriz koşullarında başarılı olduğunu iddia etmektedirler.

Bu yaklaşım şu temel önermeden hareket etmektedir: Artık tüketiciler piyasalarda farklılaşmış ürünler talep ettiklerinden standart ürünlerin üretildiği kitlesel üretimin sonu gelmiştir. İktisadi terimlerle ifade edilirse; üretimde miktar arttıkça işgücünün ve makinaların uzmanlaşmasıyla maliyetleri düşürmeye dayalı üretimin (ölçek ekonomileri) yerini artık farklı çeşitte ürünleri birarada üretmenin sağladığı maliyet tasarruflarına dayalı üretim (alan ekonomileri) almaktadır. Bu gelişmeler ışığında üretimin örgütlenmesi hem firma içinde hem de firmalar arasında değişmektedir. Artık rekabet edebilirliğin temel kriteri "esneklik" olmaktadır. Burada esneklik, firmaların yeni ürünlere olan belirsiz talebe ne kadar hızlı ve etkin bir şekilde tepki gösterebildikleri anlamında kullanılmaktadır.

2.1.1- Krizin Açıklanması

Yazarlar krizi analiz ederken iki tür kriz arasında ayrım yapmaktadırlar. Düzenleme krizleri adı verilen birinci tür krizin ana kaynağı, üretim ile tüketim arasındaki dengeyi sağlayan mevcut kurumların ("düzenleme mekanizmaları") işlevlerini görme yeteneklerini kaybetmeleridir. Diğer bir deyişle mevcut kurumsal yapılar kitle üretimi teknolojisinin yaygınlaşmasına uyum sağlayamamıştır (Piore/Sabel, 1989, S.186). İkinci tür krizler ise "teknoloji seçimi" ile ilişkilidir. Açıkça belirtilmemekle birlikte yazarların üretimin örgütlenme biçimi üzerinde yoğunlaşmaları ve içinden geçmekte olduğumuz dönemi teknolojik gelişmenin yönünün belirsiz olduğu bir an olarak ("ikinci sınıai eşik") tanımlamaları bu ikinci tür kriz

anlayışına özel bir önem atfetmeleri olarak yorumlanabilir. Çünkü yazarlara göre "sınıai yol ayrımı" gelecekteki düzenleme krizlerinin arkaplanını ve çerçevesini oluşturmaktadır (Piore/Sabel, 1989, S.13).

Bu tanımlamalar ışığında Piore/Sabel krizi şöyle yorumlamaktadırlar: Tesadüfi olaylar ve politik hataların sonucunda oluşan "dışsal" arz şokları (birçok üretim girdisinin temin edilebilirliği üzerindeki belirsizlik), tekil piyasalardaki talebin düzeyi ve bileşimindeki belirsizliğin artmasına ve böylece (toplam) talep krizine yol açmıştır¹. Piyasa ve talep koşullarının değişmesi (özellikle tüketim malları piyasalarındaki durgunluk ve standartlaştırılmış ürünlerin sunulduğu kitlesel piyasaların parçalanması) kitlesel piyasaların çözülmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece iç talebin "tükenmesi", ege-men üretim örgütlenme biçimi olan kitlesel üretimin "işleyiş mantığının"² tıkanmasına, bunun sonucunda da dış piyasalarda pazar payı arttırma çabalarının ve rekabetin şiddetlenmesine yol açmıştır. Krizin bu şekilde açıklanmasının arkasında şu varsayımlar yatmaktadır: 1- Piyasaların ekonomideki rolü ve gerekliliği: piyasalardaki değişimin ve rekabetin (ve bunun yol açtığı teknolojik yeniliğin) iktisadi gelişmeyi sağlayacağı. Çünkü verimliliğin artması, toplumsal işbölümü ve iş örgütlenmesinin aldığı biçim tarafından; toplumsal ve teknik işbölümünün kendisi ise doğrudan piyasanın genişliği tarafından belirlenir. Piyasanın genişlemesi, mevcut üretim süreçlerinin derinleşmesine (ürün ve süreç yeniliklerinin etkileşimi) ve daha iyi makinaların kullanılmasına yol açar ve böylece verimlilik artışları gerçekleşir. Ölçek getirilerinin (fiyatların düşmesi ve rekabet konumunun güçlenmesi) ve emek verimliliğinin artmasıyla (bundan işgücü vasfı olumlu yönde etkilenir) birlikte fiyatlar düşer; satın alma gücü artar ve tekrar piyasalar genişler. Dolayısıyla piyasanın büyüklüğü ve toplumsal işbölümü iktisadi gelişmenin ve bunun itici gücü olan verimlilik artışlarının temel belirleyici dinamikleridir (Elam, 1995, S.51). 2- İşbirliğinin gerekliliği: piyasalarla emek süreci/üretim örgütlenmesi arasındaki bağın kurulmasında emek ile sermaye arasında dayanışma ve uzlaşmanın sağlanmış olması gerekmektedir.

- 1 Yazarların kriz açıklaması görüldüğü üzere ikircikli bir konumdadır. Bir yanda tesadüfi olaylar ve politik hataların yol açtığı "dışsal" arz şokları (işgücü, hammadde ve petrol darboğazları) krizin başlatıcısı olarak görülmektedir (Webber, 1991, S. 168): Bir arz krizi, kendini tekil piyasalardaki talebin düzeyi ve bileşiminde artan "belirsizlik"le gösteren bir talep krizine yol açmış; bu da kitlesel piyasaların çözülmesiyle sonuçlanmıştır. Öte yanda ise krizin nedeni olarak sistemin uzun dönemli eğilimleri ve "yapısal sınırları"ndan bahsedilmektedir (Piore/Sabel, 1989, S. 204-5). Elleriinde kanıt bulunmadığı gerekçesiyle yazarlar hangi yaklaşımı tercih ettikleri konusunda bir kararsızlık içindedirler (Piore/Sabel, 1989, S. 215).
- 2 Kitlesel üretimin işleyiş mantığı ile şu kastedilmektedir: Kitle üretimi, büyük hacimli, standart ürünler (ürün), özel amaçlı, uzmanlaşmış (ürüne özgü) makinalara yatırım (teknoloji), montaj hattı (iş örgütlenmesi), vasıfsız işgücü (emek) gibi özelliklerle tanımlanan üretim sürecinde "ölçek ekonomileri" sayesinde daha düşük üretim maliyetlerine ulaşmayı ifade etmektedir. Kitle üretiminin gelişmesiyle ürün arz eden firma ölçek ekonomilerinden yararlanabilir ve standart ürünlerin, daha büyük hacimlerde üretebilecek ürüne özgü teçhizatların yeni modellerine yatırım yaparak, daha düşük üretim maliyetiyle ve satış fiyatıyla üretimini gerçekleştirebilir.

dir. Piyasa ekonomisine tekrar çeki düzen verebilmek mümkün olduğu gibi, kapitalist toplumsal ilişkiler de bizzatini çelişkili değildirler; dolayısıyla rekabet ve işbirliği arasında pekala uyumlu bir denge gerçekleştirilebilir. 3- Krizin temel nedeninin ekonominin talep yönünden kaynaklandığı: Kitle üretimin yapısal sorunlarla karşılaşmasının nedeni hem toplam talebin durgunlaşması ve belirsizliği hem de talebin düzeyi ve bileşiminin değişmesidir; çünkü zevkler ve tercihler çeşitlenmiştir.

2.1.2: Krizden Çıkış ve Yeniden Yapılanma

Piore/Sabel'e göre kitle üretimine dayalı bir sınai gelişme izleyen büyük firma stratejileri değişen talep koşulları sonucunda başarısızlığa uğramıştır. Yazarlara göre şimdi krizden çıkış için cevap aranması gereken soru şudur: Firmalar üretim maliyetlerini aşağı çekmeyi ve aynı zamanda iktisadi belirsizlik dönemlerinde ayakta kalamak için gereken esnekliği nasıl (hangi üretim örgütlenme biçimiyle -y.n.-) başarabilirler (Piore/Sabel, 1989, S. 229)? Çünkü bu yaklaşıma göre kendini kriz şeklinde gösteren arz ve talep arasındaki "dengesizliğin" nedeni talepten kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla esas mesele hangi üretim örgütlenme biçiminin toplam talebi "istikrarlı" kılmaya daha yatkın olduğunu bulmaktır. Esnek uzmanlaşma burada firmaların talep yetersizliğinden kaynaklanan koşullara (maliyet ve ürün piyasalarındaki koşullar) bir tür uyum sağlama stratejisi olarak ele alınmaktadır.

Piore/Sabel, "ikinci Sınai Eşik" olarak tanımlanan bu evrede gelişmiş ülkelerdeki krizin aşılması ve tekrar bir iktisadi büyümenin gerçekleşmesinde birbirlerine karşıt olarak tanımlanan olası iki ana stratejiden söz etmektedirler. Kriz, özellikle dayanıklı tüketim malları piyasalarının doygunluğa ulaşmasından kaynaklanıyorsa, krizden çıkış yollarından biri bu yazarlara göre, bu ürünlere olan talebin toplam satınalma gücünün artırılması yoluyla canlandırılması (yenilenmiş bir "uluslararası Keynesçilik") ve böylece kitle üretim modelinin genişletilmesi olabilir. İkinci strateji ise zenaate dayalı üretim yöntemlerine bir tür geri dönüşü ifade eden ve çeşitli üretim amaçları için kulla-

nilabilecek niteliklere sahip "esnek" bir teknoloji ve "vasıflı" işgücüne dayanan esnek uzmanlaşmadır (Piore/Sabel, 1989, S.14). Yazarlar bu konuda kesin bir öngörüden kaçınmakta ve esnek uzmanlaşma ile kitlesel üretim arasındaki tercih karmaşık güç ilişkilerine ("piyasa güçleri") bağlı olduğunu ve önceden kestirilemeyeceğini belirtmektedirler. Ancak onlara göre tercih edilmesi gereken, piyasanın "zorunlulukları" karşısında (Piore/Sabel, 1989, S.247) kitle üretiminin alternatifi olarak sunulan esnek uzmanlaşmaya yönelmedir. Diğer bir deyişle, iktisadi belirsizlik dönemlerinde yeni piyasa fırsatlarına cevap verebilmek için zenaate dayalı üretim tekniklerine geri dönülmelidir. Ancak kastedilen eski tekniklere aynen dönüş değildir; yeni "esnek" teknolojilerle eski zenaat üretiminin temel işleyiş ilkelerinin birarada uygulanmasıdır (Piore/Sabel, 1989, S.321). Çünkü eğer amaç talepteki değişimlere ve çeşitliliğe "uyum sağlayabilmek" ise geliştirmekte olan imalat teknolojileri bu tür talebin gereksinimlerini karşılayabilecek esnekliği mümkün kılmakta, takım tezgahlarında olduğu gibi, bilgisayar denetimli teçhizatlarla esnek uzmanlaşmaya yönelmiş firmalar, farklılaşmış piyasaların gereksindiği şekilde üretimi küçük üretim partileriyle ve kısa üretim sürelerinde gerçekleştirebilmektedirler. Böylece esnek uzmanlaşma sayesinde imalatta esneklik ve pazara duyarlılık elele gitmektedir; esnek uzmanlaşma firmalara üretimlerini satış dalgalanmalarına göre ayarlayabilmelerini ve ürünlerini müşteri ihtiyaçlarına uyarlayarak yeni pazarlar kazanabilmelerini sağlamaktadır (Hirst/Zeitlin, 1993, S.119). Öte yandan bir ürün çeşidinden diğerine geçiş maliyetlerinin düşmesi nedeniyle ("alan ekonomileri") küçük ölçekli üretim daha düşük maliyetlerle yapılabilmektedir (Piore/Sabel, 1989, S.287). Bunun sonucu olarak da yeni teknolojilere daha kolay ulaşabilecek olan küçük firmalar büyük firmalar karşısında rekabet açısından daha avantajlı olabileceklerdir. Sözkonusu bu küçük işletmeleri avantajlı kılan en temel ortak özellikleri öğrenebilme, yeni teknolojilere uyarlanabilme, teknolojik yenilikleri hızla uyarlayabilme ve yeni teknolojiler yaratabilmeleridir. Yalnız küçük firmaların bu "atılımı" sağlayabilmelerinin önkoşulu, bir-

Kitle üretimin yapısal sorunlarla karşılaşmasının nedeni hem toplam talebin durgunlaşması ve belirsizliği hem de talebin düzeyi ve bileşiminin değişmesidir; çünkü zevkler ve tercihler çeşitlenmiştir.

birleriyle iletişim ağları aracılığıyla bağlı olabilecekleri "sanayi bölgeleri"³ içinde örgütlenmiş olmalarıdır. Sanayi bölgelerinde faaliyet gösteren bu küçük firmalarda üretimin örgütleniş biçimi aynı zamanda işgücüne daha fazla sorumluluk verecek, bundan işgücünün "katılımı" ve "vasfı" olumlu yönde etkilenecektir. Çünkü bu üretim örgütlenme biçiminde uzmanlaşmış makinaların yarı vasıflı veya vasıfsız işçiler üzerindeki baskıcı etkisi azalmıştır ve bilgisayara dayalı ve "esnek" üretim araçları işçinin vasfını geliştirmekte, insanın üretim süreci üzerindeki denetimini arttırıcı yönde etki yapmaktadır; Piore/Sabel'in ifadesiyle makina yeniden operatöre boyun eğmektedir. Böylece esnek uzmanlaşma ile birlikte "işbölümünün sonu" nun geldiği, işçiler arasındaki kutuplaşmanın da (vasıflı ve vasıfsız işçiler arasında, kafa emeği ile kol emeği arasında) ortadan kalkacağı belirtilmektedir⁴. Dayanışma ve cemaat ruhu bu üretim örgütlenme biçiminin gerektirdiği tamamlayıcı unsurlardır. İşte bütün bu nedenlerden dolayı küçük ve orta ölçekli firmalar önderliğinde bir sanayileşme tarzına krizden çıkışta önemli bir rol atfedilmektedir.

2.2- Düzenleme Okulu (Neo-Marxist Yaklaşım)

Düzenleme Okulu, Fransız iktisatçıların 1970'lerde geliştirdikleri, birçok benzer terimleri kullanmakla birlikte farklı eğilimleri de içinde barındıran bir teorik yaklaşımı ifade etmektedir. Bu eğilimlerin en tanınmışları Paris Düzenleme Okulu (Aglietta, Lipietz, Boyer), Tekelci Devlet Kapitalizmi Okulu (Boccarda), Batı Alman Düzenlemecileri (Esser, Offe, Hirsch) ve Amerika'da "Birlikimin Toplumsal Yapısı" yaklaşımıdır (Gordon). Bu okul, Marksist ortodoksinin eleştirisi ile Kalecki ve Keynes'in makroekonomik düşüncelerinin geliştirilmesiyle oluşturulmuş bir teorik çerçeveden hareket etmektedir (Boyer, 1988, S.70). Bu nedenle Düzenleme Okulu neo-Marxist yaklaşım olarak da adlandırılmaktadır (Elam, 1995, S. 44). Düzenleme okulu içinde özellikle Aglietta ve Lipietz'in değer teorisine dayalı yaklaşımıyla Boyer'nin fiyat teorisine dayalı yaklaşımları ayırdedilebilir. Aralarındaki temel fark şudur: Aglietta ve Lipietz "dü-

zenleme" kavramını "üretim düzeyine" yerleştirirlerken, bu okulun ikinci çeşit yaklaşımını temsil eden Boyer ise bu kavramı "bölüşüm ve dolaşım düzeyi" bağlamında incelemektedir (Hübner, 1990, S.44, 54).

Düzenleme Okulu'nun temel amacı, kapitalist üretim tarzının - bütün yapısal çelişki ve çatışmalarına rağmen - hangi koşullarda, belli bir süreklilik ve istikrar içinde kendisini yeniden üretebilmesinin mümkün olduğunu açıklamaktır (Ann, 1986, S. 112; Hirsch, 1993, S. 196). Bu amaç doğrultusunda kapitalizmin tarihi niteliksel olarak farklı dönemlere ayrıştırılmakta ve her bir dönem kendine özgü toplumsal-kurumsal yapıların oluşturduğu iktisadi eğilim ve ilişkilerle tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle kapitalist bir toplumda iktisadi altyapının "yeniden-üretimini" sağlayan yapısal biçimler veya kurumsal mekanizmalar⁵ ("kurumsal yenilikler") bir anahtar kavram olarak teorinin merkezine yerleştirilmekte ve "belirsizliği" ortadan kaldırma amacına yönelik toplumsal "oyun kuralları" olarak ele alınmaktadır. Çünkü bu yaklaşıma göre piyasa mekanizması kendi başına iktisadi sistemin istikrarını sağlayamayacağından kurumlar işin içine katılmalıdır. Böylece düzenleme tarzı olarak ifade edilen kurumsal biçimler neoklasiklerdeki piyasa, marksist yaklaşımdaki değer yasası veya soyut emek kavramlarına alternatif olarak sunulmaktadır. Ya da başka türlü ifade etmek gerekirse bu yaklaşımda piyasa, arz ve talebin bulunduğu bir yer olmaktan ziyade; tarihsel olarak değişen biçimlere bürünen bir "kurum" olarak algılanmaktadır (Hübner, 1990, S.191)⁶. Ancak burada özellikle vurgulanması gereken nokta, yukarıda belirtilenler dikkate alındığında, bu yaklaşımın kurumsal yenilikler üzerinde yoğunlaşmasının arkasında yatan temel niyetin sınıflı bir toplumda üretimle toplumsal talebin uyumlulaştırılmasını sağlayan süreçlerin ("kurumsal mekanizmalar") tasvir edilmesi olduğudur (Hübner, 1990, 18). Çünkü bu yaklaşım "üretim talebe, krediyi paraya, gelir bölüşümünü talep oluşumuna ayarlayan çeşitli (düzenleme) tarzların(ın) mümkün olduğunu vurgulamaktadır" (Boyer, 1988, S. 75).

Düzenleme teorileri yaşanmakta olan

- 3 Sanayi bölgelerinin temel özellikleri şunlardır (Schmitz, 1995, S.537): 1- coğrafi yakınlık, 2- sektörel uzmanlaşma, 3- küçük ve orta ölçekli firmaların ağırlıklı olması, 4- firmalar arasında yakın işbirlikleri, 5- firmalar arasında yeniliğe dayalı rekabet, 6- firmalar arasında güvene dayalı ilişkileri besleyen bir kültürel kimlik, 7- bu süreçleri destekleyen yerel ve merkezi hükümetler ve örgütlenmeler
- 4 Bu önermenin altında yatan varsayım şudur: Kitle üretimi aşırı işbölümüne dayalı olduğundan işi monotonlaştırır ve işçilerin yabancılaşmalarına yol açar. Buna karşın esnek uzmanlaşma eğilimine dayalıdır. Üretim sürecinin gereksinimleri mesleki yeteneklerin değerini arttırdığından, işçinin emek sürecindeki zihinsel katılım yükseltilmiş olmaktadır. Dolayısıyla esnek uzmanlaşma uzun dönemde daha iyi çalışma koşullarının yaratılmasını sağlar (Piore/Sabel, 1989, S.308).
- 5 Söz konusu kurumsal ve yapısal biçimler şunlardır: 1- ücretli emek ilişkisinin türü, emek piyasası ilişkileri ve işgücünün yeniden üretimi, 2- sermayeler arası ilişkiler ve rekabet biçimleri, 3- devletin niteliği ve 4- uluslararası rejimle eklemlenme biçimi.
- 6 Görülebileceği üzere neoklasik yaklaşımdaki piyasa kavramının yerini, Düzenleme okulunda da kurumsal biçimler kavramı almıştır. Ancak her iki yaklaşımda da düzenleme kavramı "dolaşım" düzeyine (bölüşüm ve mübadele ilişkileri) tekabül etmektedir (Hübner, 1990, S. 211).

krizlere özel bir değer atfetmekten ziyade kapitalizm içindeki dönüşümlere daha fazla ağırlık vermektedirler (Dunford, 1990, S. 300). Bu nedenle kapitalist toplumların gelişim ve dönüşüm dinamiklerini incelerken özellikle sistemin yeniden üretiminde "istikrarı" sağlayan etkenler üzerinde odaklanmaları onların krizlerin niteliğinin bir tarihsel dönemden diğerine neden farklılaştığı sorusuna cevap aramalarına yol açmaktadır. Bu soruya cevap ararken ve kapitalist gelişme dinamiklerinin incelenmesinde başlangıç noktası, sermaye birikim sürecinin incelenmesidir. Çünkü sermaye birikiminin mantığının kapitalist ekonomilerdeki ilişkilerin anlaşılmasında merkezi önemi olduğu varsayılmaktadır. Sermaye birikim sürecinin incelenmesi iki kilit kavram etrafında yapılmaktadır: "Birikim rejimi" ve "düzenleme tarzı". "Birikim rejimi" kavramı uzun bir dönem için büyüme ve sermaye birikiminin kararlı bir biçimde sürmesini sağlayan düzenlemeler bütününe ifade etmektedir (Boyer, 1988, S. 71). Bu düzenlemeler üretimin yapılmasını (üretim sistemini) bunun dağılımını (bölüşüm ilişkilerini) ve tüketimini (toplumsal talebin bileşimini) belirleyen kurallardan oluşmaktadır. "Düzenleme tarzı" kavramı, bir toplumun iktisadi yapısı ve toplumsal ilişkileri veri iken, iktisadi birimlerin birbirleriyle çelişen davranışlarını uyumlu hale getiren, mevcut birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayan kurumsal biçimler, ilişkiler ve kurallar bütününe verilen addır. Her "düzenleme tarzı" bir "birikim rejimi" ile birlikte varolmakta ve tarihsel olarak belirlenmiş kurumsal biçimler aracılığıyla temel toplumsal ilişkileri yeniden üretmektedir.

Bu yaklaşıma göre sermaye birikiminin sürdürülebilmesinde temelde şu iki "engel" sözkonusudur: 1- sermayedarların verimlilik arttırma çabaları karşısında emek sürecinde işçilerin direnci, 2- üretim ile tüketim arasındaki orantısızlıklar. Birikim rejimi tam da bu iki engelin aşılmasını temin eden istikrarlı bir dönemi ifade etmektedir. Birikim rejimlerinin varlığını sürdürmeleri yeniden-üretim şemalarının istikrarına bağlıdır. Ancak birikim rejimlerinin varlığı, bu istikrarın sağlanmasında gerekli koşul olmakla birlikte, kendi başına yeterli değildir. Yeni-

den-üretim şemalarının gerçekleşmesi için kapitalist piyasa ekonomisindeki birimlerin beklenti ve stratejilerinin uyumunu sağlayacak güçlerin ve kurumsal biçimlerin saptanması (Lipietz, 1986, S.15), bunların sürekliliği ve birikim rejimi ile uyum içinde olması gereklidir.

Her bir kapitalist gelişme aşamasının ve dolayısıyla birikim rejiminin ayırdedici niteliği, belli bir birikim rejimi ile diğeri arasındaki temel farkı oluşturan ana unsurlar, artık değerün üretimi ve mülk edinilme biçimindeki değişimler ve emeğin yeniden üretimini yönlendiren toplumsal ilişkilerdeki değişimlerdir. Buna göre kapitalizmde sanayi devrimini izleyen dönemde "mutlak artık değer" üretimini arttırmanın temel rol oynadığı "yaygın birikim rejimi"nden, İkinci Dünya Savaşı sonrasında "nisbi artık değeri" arttırmanın temel rol oynadığı "yoğun birikim rejimi"ne geçilmiştir.

2.2.1- Krizin açıklanması

Düzenleme Okulu içinde krizin kavranılışına ilişkin tek bir yaklaşımdan söz etmek mümkün değildir. Bu okul içindeki farklı yaklaşımları niteleyen temel ayırım noktaları yöntemsel temellere dayanmaktadır⁷. Ancak genel olarak bu okulun krizin açıklanmasındaki hareket noktasını şöyle ifade etmek mümkündür: Kapitalist dünya iktisadi sistemi tarihsel gelişimi itibarıyla birbirini izleyen dönemlerden oluşmaktadır. Her dönem belli bir birikim rejimi ile "uyumlu" bir düzenleme tarzı (kurumsal yapı) ile tanımlanmaktadır. Ekonomilerin gelişmesi veya durgunlaşması bu iki yapı arasındaki etkileşime bağlıdır. Kapitalizmin belli bir tarihsel döneminde mevcut birikim rejimi ile düzenleme tarzı arasında meydana gelebilecek bir çatışma, sermaye birikim sürecinde bir tıkanıklığa ve böylece krizin oluşmasına yol açmaktadır. Bu çatışma ya eskiyen düzenleme tarzının gelişmekte olan yeni birikim rejimi önünde bir engel teşkil etmesi ya da düzenleme tarzı veri iken, mevcut birikim rejiminin sınırlarına varılması şeklinde kendini göstermektedir. Düzenleme Okulu'na göre birikim süreci yeni "sınırlara" vardığında varolan birikim rejimini "büyük krizler" izlemektedir⁸.

Düzenleme Okulu'na göre büyük (yapı-

7 Örneğin okul içindeki iki ana yaklaşımın önemli temsilcilerinden Aglietta ile Boyer arasındaki fark iktisadi yasaların kavranılmasında yatmaktadır. Değer teorisine dayalı Düzenleme yaklaşımı (Aglietta, Lipietz) tarihsel olarak çözümlenerek kendini ortaya koyan "genel" hareket yasalarının varlığından hareketle; fiyat teorisine dayalı olanı (Boyer) ise genel yasalardan vazgeçip, "tarihsel" yasalardan hareketle kriz olgusunu incelemektedir. Sonuncu yaklaşımda iktisadi süreç, her tarihsel döneme özgü yapısal biçimler ve kurumsal mekanizmalara bağlı olarak gelişir; dolayısıyla krizin kaynakları tarihsel olarak kurumsal yapıların değişimiyle farklılaşmaktadır. Çünkü sonuncu yaklaşımın (Boyer vd.) yöntemsel ilkesi uyanınca her evrenin (birikim rejiminin) yapısal ve kurumsal çerçeveye dayalı olarak kendine özgü hareket yasaları vardır (Hübner, 1990, S.157). Diğer bir ifadeyle Boyer için kapitalizmin "hareket kanunları" yoktur; sadece ilgili birikim rejiminin kanunları vardır. Bu nedenle Boyer ve onu izleyen Düzenleme Okulu teorisyenlerinin analiz nesnesi kapitalizm değil; kapitalizmlerdir (Hübner, 1990, S.153).

sal) kriz olarak kabul edilen çağımızın krizi, 1950'den beri ABD ve Batı Avrupa'da etkinliğini sürdüren kitle tüketimine dayalı yoğun birikim rejiminin "tükenmesinden" kaynaklanmaktadır (Rosier, 1991, S. 78). Diğer bir ifadeyle kriz, 'yoğun' birikim rejimi ile rekabetçi düzenleme tarzı arasındaki "uyumsuzluğun" sonucudur. Söz konusu bu dönem Düzenleme Okulu tarafından "Fordizm" olarak tanımlanmaktadır. Kapitalizmin düzenlenişinde yeni bir aşamayı ifade eden Fordizm, yoğun birikim rejimi ile buna tekabül eden tekelci düzenleme tarzının birlikteliğini vurgulayan bir birikim süreci, "üretim süreci ile tüketim tarzı arasındaki bir eklemleme ilkesi" olarak tanımlanmaktadır⁸ (Aglietta, 1979, S.117). Bir düzenleme tarzı olarak Fordizm, kapitalizmin işçi sınıfının tüketim düzeyini yükselterek sınıf mücadelesinin denetim altına alınmasını ve bu yolla artık değerini pazarda gerçekleştirmesi sorununa da bir çözüm bulmasını sağlamıştır (Aglietta, 1979, S.186-208). Bu yaklaşıma göre Fordizm temelde şu gelişmeleri içermektedir (Arın, 1986, S.123-129): 1- Emekgücünün yeniden üretiminin toplumsal maliyetinde uzun dönemli düşme, 2- Emek gücünün verimliliğini yükseltmeye ve bu yolla görece artık değeri arttırmaya (çalışma yoğunluğunun artması ve işgücünün yeniden üretimi için gerekli çalışma süresinin kısaltılması) yönelik bir emek süreci, 3- Kitlesele üretim ile kitlesele tüketim arasında, yatırım malları üretimi ile tüketim malları üretimi arasında uzun dönemli istikrar sağlamak bakımından önemi giderek artan bir ücretli emek ilişkisi.

Düzenleme Okulu "Fordizm" tahlilinden hareketle "yapısal" krize yol açan dört temel eğilimi vurgulamaktadır: 1- Verimlilik artışları Fordist üretim sisteminin toplumsal ve teknik sınırlarının bir sonucu olarak (işçilerin Fordist üretim örgütlenmesi karşısında direnç göstermeleri ve mücadeleleri, reel ücretlerde görülen artışlar, katı üretim hatlarının "dengelenme" sorunları) azalmaya başlamıştır; bu iki etken (emek sürecindeki toplumsal ve teknik "engeller") birlikte kar oranında düşüşe ve sermayenin değerlenmesinde krize yol açmıştır, 2- kitle üretiminin genişlemesiyle iktisadi akımların küresel boyutlara varması ulusal ekonominin

yönetimini zorlaştırmıştır, 3- Fordizm giderek artan toplumsal harcamalara yol açmıştır ve böylece enflasyonist baskılar ve bölüşüm çatışmaları ortaya çıkmıştır, 4- tüketim kalıpları kitle üretim yöntemleriyle karşılanamayacak kadar çeşitlenmiştir.

Bu okula göre yukarıdaki unsurlar içinde başat eğilim -özellikle firma düzeyinde iş bölümünün artmasıyla- artık verimlilik artışlarının sağlanamamasıdır. Fordizmin emek verimliliğinde artış sağlayamaması Düzenleme Okulu'na göre iki nedenden kaynaklanmaktadır: 1- Mekanizasyon ilkesinin artan yoğunlukta uygulanması, 2- işçilerin üretim sürecine yabancılaşması. Bir yandan artan mekanizasyonla birlikte montaj hattındaki makinalar arasında dengesizliklerin baş göstermesi, bunun yanısıra aşırı işbölümünün verimlilik artışına engel olması ve üretim sisteminin giderek esnekliğini kaybetmesi; öte yandan montaj hattındaki işçilerin çalışma yoğunluğunun artması karşısındaki tepkileri ve böylece bir anlamda üretim sürecinde sınıf mücadelesinin yeniden yoğunlaşması emek üretkenliğinin artmasının önünde bir engel teşkil etmiştir. Lipietz'e göre emek verimliliğindeki artış hızının gerilemesi Fordist birikim rejiminin kesintiye uğramasına yol açan temel etkidir. Çünkü genel olarak sermaye için (her bir bireysel kapitalist için değil kuşkusuz) sorun pazar bulmaktan daha çok artık-değer haddini yükseltmektir (Lipietz, 1988, S.448). Ancak burada belirtilmesi gereken önemli ayrım noktası şudur: Lipietz'e göre emek verimliliğindeki gerilemenin nedeni bölüşüm düzeyindeki sınıf mücadelesi (örn. "Birikimin toplumsal yapısı" yaklaşımında olduğu gibi) değil, artı-değer üretiminin "Fordist" yöntemlerinin teknolojik sınırlarına varılmış olmasıdır (Hübner, 1990, S.258). Bunun sonucunda yatırılan sermayenin yeterince değerlenmesini sağlayacak verimlilik artış oranları gerçekleştirilememiştir. Böylece sermayenin aşırı birikmesi kar oranında düşüşe yol açmıştır⁹. Benzer şekilde Aglietta'nın yaklaşımında da kriz sermayenin aşırı birikmesi ile açıklanmakta, bu açıklamanın merkezine -Lipietz'den farklı olarak- her iki kesim (Dep. I ve Dep. II) arasındaki eşitsiz gelişim ("oranlısızlık") yerleştirilmektedir. Her iki kesim

8 Bu yaklaşım krizlerin niteliği arasında da bir ayrım gözetmektedir. Şöyle ki, krizler "iktisadi dalgalanmalar" ("konjonktürel" krizler) ve "yapısal krizler" olarak iki boyutta ele alınmaktadır. İktisadi dalgalanmalar düzenleme tarzının veri olduğu durumdaki çevrimsel değişimleri ifade ederken; yapısal krizler birikim rejimini gerçekleştiren kurumların bozulması ve mevcut düzenleme biçiminin işlevini yitirmesi, sistemin yeniden üretiminin istikrarını sağlayamaz hale gelmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu ikinci tür krizler yeni düzenleyici süreçlere ve yeni bir tür üretim sistemine gereksinime duyan düzenleme tarzının krizleridir. (dunford, 1990, S.301).

9 Fordizmin temel nitelikleri, bir yandan mal üretiminin standartlaştırılarak kitle gerçekleştirilmesi; diğer yanda emek sürecinde tasarım ve uygulamanın birbirinden ayrılmasıdır. Fordizm olarak tanımlanan yoğun birikim rejiminin özgül emek süreci yarı otomatik montaj hattı üretimidir (Aglietta, 1987, S.117). Fordizm emek sürecinin mekanizasyonunu geliştirmiş ve kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı pekiştirmiştir. Böylece Fordist üretim sisteminde işçiler çalışma temposu üzerindeki denetimlerini tamamen kaybetmişlerdir. Zaten burada amaçlanan da budur: "işçilerin niteliklerinin durmadan yenilenen içeriğini sistemleştirmek ve emek sürecinde kalmış olan 'boş alanları' bir bir ele geçirerek, bu içerik üzerinde kapitalist denetimi sağlamaktır" (Lipietz, 1988, S.447).

arasında değer alışverişinin gerçekleşemesinin temel nedeni ise emek sürecinin Fordist örgütlenmesinden kaynaklanmaktadır. 1960'lara kadar üretkenlikteki yüksek artış oranları kar oranlarındaki düşmeyi engelleyen temel değişken olduğundan "Fordizmin krizi öncelikle bir emek örgütlenme tarzının krizidir" (Aglietta, 1987, S.162). Bu nedenle "bunalım yalnız sermayenin değerlendirme sürecindeki bir bunalım değil; emek ve yeniden-üretim sürecindeki bunalımdır da" (Bühler, 1987, S.23).

2.2.2- Krizden Çıkış ve Yeniden Yapılanma

Bu okul açısından yeniden yapılanma, üretim tarzının kendisini ayakta tutabilmesini sağlamak; yani sermaye birikiminin genişleyerek sürmesinin önündeki engelleri aşmaya katkıda bulunacak biçimde toplumsal ilişkilerde, yapılarda ve kurumlarda dönüşüm olarak tanımlanmaktadır (Arın, 1986, S. 105). Düzenleme Okulu'na göre kapitalist ekonomilerin yenilenme sürecinin dinamiği, "birikim rejimi" ile bu rejimin yeniden üretilmesini sağlayan "düzenleme tarzının" aldığı yeniden yapılanmalarda aranmalıdır. Buna göre yeniden yapılanmanın, uzun dönem istikrarlı bir büyümeyi ve teknolojik gelişme dinamiğini sürdürdürebilmesinin önkoşulu, düzenleme tarzı ile birikim rejiminin uyum içinde olmasıdır; diğer bir ifadeyle hakim olan birikim rejimine uygun bir düzenleme tarzının işlerlik kazanmasıdır. Verimliliği, hızlı büyümeyi ve sermaye birikimini sağlayacak koşulların ortadan kalktığı kriz dönemlerinde üretimin teknik/toplumsal örgütlenmesini, emek-sermaye ilişkilerini, devletin rolünü, rekabet biçimlerini ve uluslararası ilişkileri yeniden düzenleyecek, sermayenin birikimi ve değerlendirilmesinin sürekliliğini sağlayacak yeni kurumsal biçimlerin inşası ve eski birikim rejiminin tasfiyesi gerekmektedir. Bu yaklaşıma göre içinde bulunduğumuz dönem birikim rejiminde bir "geçiş süreci" olarak değerlendirilmektedir. Krizden çıkışta ve ekonominin yeniden yapılanmasında politik ve toplumsal tercihler rol oynar; ancak krizden nasıl çıkılacağını kestirmek zordur. "... yeni bir birikim rejiminin ortaya çıkışı, gözlemlenebilecek bazı eğilimlere denk düşse de, kapitalizmin al-

nında yazılı değildir. Birikim rejimleri ve düzenleme tarzları, beşeri mücadeleler tarihinin neticeleridir" (Lipietz, 1993, S. 62); toplumsal mücadeleler, politik tercihler ve uygun teknolojik yenilikler nihai sonucu şekillendirecektir. (Boyer, 1988, S. 91).

Ancak her şeye rağmen bu okulun temel yaklaşımına göre yeni bir dönemden söz edebilmeye belirleyici unsur, artı-değer üretiminin yöntemleri ve buna bağlı olarak şekillenen üretim ve tüketim normları arasındaki uygunluğu ifade eden ücretli emek ilişkisinin değişimidir (Hübner, 1990, S.86). Başka türlü ifade etmek gerekirse, Düzenleme Okulu'na göre bunalımdan çıkışın yolu, temelde, ücretli emek ilişkisinin yeniden üretimini sağlayacak yeni mekanizmaların biçimlendiği emek sürecinde bir dönüşümün gerçekleşmesidir. Dolayısıyla bu yaklaşımda genel olarak emek sürecinin "denetimi" (katılım eksenini) ve işgücünün "yeniden-üretimi" (emek piyasalarında ücret düzeyi) üzerinde odaklanılmaktadır. Emek sürecindeki yeni üretim örgütlenme tarzı bir önceki emek sürecinin sorunlarının üstesinden gelme amacına yöneliktir. Kar oranındaki düşüşle ve arz yönlü bazı sorunlarla baş edebilmek için otomasyona yeni bir üretim örgütlenmesi ilkesi olarak özel bir önem verilmektedir. "Esnek otomasyon" üretim düzeyinde iki ana değişimi mümkün kılmaktadır. Bir yandan makine sistemi esnekleştirilmekte, uzmanlaşmış makinaların ve işçilerin yerine, çeşitli faaliyetleri yerine getirebilen ve bir işlemde diğerine geçebilen, bilgisayar denetimi altında çalışan makinalar kullanılmaktadır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak makinenin hayat çevrimi ürünün hayat çevriminden bağlarını koparmakta ve üretim, tasarım ve pazarlama ile daha iyi koordine edilebilmektedir" (Dunford, 1990, S.318). Öte yandan görevlerin montaj hattı boyunca küçük parçalara ayrılması yerine "yarı-özerk çalışma gruplarının" oluşturulduğu bir iş örgütlenmesi söz konusudur. Ancak bir teknik determinizmden kaçınmaya çalışılmaktadır: Yeni teknikler eskilerinden daha etkin olsalar da teknik değişimin yönünü ve yayılmasını etkileyen toplumsal ve kurumsal etkenlerdir (Boyer, 1987, S. 276).

Düzenleme teorisi içinde yeniden yapı-

10 Dolayısıyla Aglietta ve Lipietz'e göre - Boyer'den farklı olarak - kriz, biçim olarak bir eksik tüketim bunalımı biçimini almıştır; ancak özü itibarıyla arzın kitlelerin talebini aşması eğilimine değil; artan yatırımlı sermayeye oranla emek sürecinden kaynaklanan artık değerlerin yetersiz olmasına bağlıdır. Bu nedenle kitle tüketimine dayalı Fordist yoğun birikim rejiminin krizi, bu yazarlarca bir yetersiz tüketim veya aşırı üretim krizi olarak değil; sermayenin değerlesizleşmesi ve artan sermaye yatırımlarının yeterince karlı olamamasından kaynaklanan bir kriz olarak değerlendirilmektedir. Ancak Aglietta her ne kadar eksik tüketime yol açan ana neden olarak sermayenin Departman-İde aşırı birikime eğilimini gösterse ve böylece bir "orantısızlık" teorisinden hareket etse de, bu krizi aslında eksik tüketim teorisiyle açıklamadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü bütün bu açıklamaların altında yatan ve krizi eksik tüketim teorisi ile açıklayanlarla ortak olarak paylaştığı varsayım, sermaye birikiminin itici gücünün ve sınırının piyasasının genişliği olduğudur (Clarke, 1988, S. 80 -vurgu bana ait-).

lanmanın ve sanayileşmenin hangi yollar-
dan geçebileceği üzerinde odaklanan gö-
rüşler temelde, Fordizm'den bir 'kopuşun'
mu yoksa bir 'sürekliliğin' mi sözkonusu ol-
duğu sorusuna verilen cevapta ayrışmak-
tadır. Fordizm'den bir kopuşa değil, onun
krizinin nedenlerine çözüm bulma arayışı
anlamında bir sürekliliğe işaret eden Agli-
etta sanayide yaşanan gelişmeleri "neo-
Fordizm" olarak tanımlamaktadır. Agliet-
ta'ya göre krizden çıkışın yolu, sermaye bi-
rikim sürecindeki değişimin emek sürecinin
dönüşümüyle sınırlı kalmayıp; işgücünün
yeniden-üretimine de köklü bir değişimini
hedeflemesinden geçmektedir (Aglietta,
1979, S. 80). Bu anlamda neo-Fordizm,
ücretli emek ilişkisinin yeniden üretimini
sağlayacak şekilde üretici güçlerin emek
sürecinde kapitalist yönetimin gereksinim-
leri doğrultusunda örgütlenmesini ifade et-
mektedir. Fordizmin eski modeline kıyasla
'kökten' bir değişim değil; sadece bu mode-
lin genişletilmesinin ve ilerletilmesinin söz-
konusu olduğu ileri sürülmektedir. Fordiz-
min krizden çıkış arayışlarını niteleyen bir
kavram olarak neo-Fordizmin, Fordizm'in
içsel sorunlarından, özellikle de ürün piya-
salarındaki çeşitliliğin yarattığı "değerin
gerçekleşme aşamasındaki yeni sınırlar"
dan doğduğu iddia edilmektedir. Aynı
görüşün bir diğer çeşidi ise "toyotizm" ola-
rak adlandırılmaktadır (Dohse vd.,1984).
Yazarlar bu modelle, Japon kapitalizminin
üretim örgütlenmesinin daha etkin yollarını
bulduğunu; dolayısıyla da kitle üretimi-
nin örgütlenmesinin Fordist ilkelerinden bir
kopuş olmadığı, bilakis bu ilkelerin içerikleri-
nin genişletilerek yeniden tanımlandıklarına
işaret etmektedirler. Fordizm'den neo-For-
dizm'e geçişi sağlayan şey öncelikle işçile-
rin Fordizm'deki çalışma koşullarına dire-
nişleridir. Fordist emek sürecine olan tepki,
bugün üretimde yaşanan sınıf mücadelele-
ri, yeni bir yapıya geçişin kaynağını oluşturu-
maktadır; neo-Fordizmin tohumlarını taşı-
maktadır (Aglietta, 1979, S.122). Böylece
Fordizmin "katılımları" karşısında emek pi-
yasalarının ve emek sürecinin "esnekliği"
ekseninde yeniden yapılanma gerçekleşe-
cektir. Aglietta'ya göre krizden çıkış yolu
(sosyalizm ihtimali bir kenara bırakılırsa)
ve birikimin sürdürülebilir olması; ancak

sermaye, artık değer üretilmesi ve ger-
çekleşmesine ilişkin gereksinimleri uzlaştı-
rarak üzere görece artık değer üretimini art-
tıracak yollar bulabilirse; özellikle kamu
sektöründe neo-Fordist üretim yöntemle-
rinin geliştirilip, yaygınlaştırılmasıyla müm-
kündür (Clarke, 1988, S.67). Liptetz'e göre
ise emek sürecinde "esneklik" ve "katılım"
arasındaki ilişkilerin alacağı biçime göre ta-
nımlanan yeni oluşumlar sözkonusudur:
Bunlardan biri emek piyasasında esnekliğe
dayalı, firma içinde ise hiyerarşik bir doğru-
dan denetimin geçerli olduğu "neo-tayloriz-
m"dir. Diğer emek piyasasının daha "ka-
tı" örgütlendiği ve firma içinde katılımın
yüksek olduğu "Kalmar" (İsveç) modelidir.
Örneğin Japon üretim sistemi (yalın üre-
tim) böylesi bir tanımlamada bu iki üretim
örgütlenme biçiminin de bir bileşimi olarak
değerlendirilmektedir (Liptetz, 1991, S. 87).
Boyer de benzer şekilde ücretli emek ilişki-
sini emek piyasalarının esnekliği ve firma içi
katılım ekseninde ele almaktadır. Bu tür bir
yaklaşım da her ülkenin ücretli emek ilişki-
lerinin nasıl bir sistem içinde geliştiği önem
kazanmaktadır.

Boyer'e göre rekabetin ürün farklılaştırıl-
ması biçiminde gerçekleşmesi yönündeki
eğilimler kitle üretiminin terkedildiği değil;
yeniden "esnekleştiği" anlamına gelmekte-
dir. Üretim sistemindeki böylesi bir geliş-
me "esnek otomasyon" olarak tanımlan-
maktadır (Boyer, 1991, S.126). Esneklik
kavramı işte bu noktada post-Fordizm'in
ayırıcı unsuru olarak önplanda ele alın-
makta ve şu boyutlar içinde tanımlanmak-
tadır: Üretim örgütlenme biçimlerinin piya-
sa koşullarına uyulanabilirliği, işçilerin bir
işten diğerine geçebilme yeteneği, iş söz-
leşmelerinde geçerli olan yasal kısıtlama-
ların gevşetilmesi, ücretlerin mevcut ko-
şullara uyulanabilirliği ve şirketlerin bazı
sosyal ve finansal sorumluluklarının azal-
tırılması (Boyer, 1988).

Öte yandan Boyer krizden çıkış ve yeni-
den yapılanmaya dönük olarak yeni birikim
rejimleri tanımlamakta ve şu olasılıkları ön-
görmektedir: Yüksek teknolojiye dayalı sa-
nayilerde esnek kitleli üretim, gözden dü-
şen sektörlerde esnek uzmanlaşma ve eski
Fordist yöntemlerin çevre ülkelere ihraç
edilmesi (Nielsen, 1991, S. 28).

**Boyer'e göre
rekabetin ürün
farklılaştırıl-
ması biçiminde
gerçekleşmesi
yönündeki
eğilimler kitle
üretimine
terkedildiği
değil; yeniden
"esnekleştiği"
anlamına
gelmektedir.**

2.3- Tekno-ekonomik Paradigma (Neo-Schumpeterci Yaklaşım)

Kondratiev'in "uzun dalgalar" kuramını Schumpeter'in iktisadi gelişme kuramı ile birleştiren ve kapitalist gelişim sürecinde teknolojik değişim sürecine ve teknolojik yeniliklere ağırlık veren bu yaklaşım Neo-Schumpeterci kuram olarak tanımlanmaktadır (Elam, 1995, S. 44). Schumpeter iktisadi gelişme kuramının temel bir etkeni olarak kitlesel yenilik (innovation) dalgalarının önemine işaret etmiş ve bunları iktisadi dalgalanmalarda genişleme evresinin açıklayıcı değişkeni olarak ele almıştır. Buna göre bunalım döneminde uygulamaya konulan ve sabit sermayenin yenilenmesi amacıyla girişimcilerce geliştirilmiş olan sözkonusu yenilikler uzun genişleme dönemini kısıktıcı bir rol oynamaktadırlar. Ancak burada büyük çaplı teknolojik yeniliklerin nasıl ve hangi etkinin altında ortaya çıktığına yeteri kadar açıklık getirilmediğinden hareketle tekno-ekonomik paradigma yaklaşımı - Schumpeter'in analizinden farklı olarak ve bu analizin geliştirilmesi anlamında - yenilik sürecinin kendisini açıklama çabasıdadır (Rosier, 1991, S. 45).

Bu yaklaşıma göre işgücünün verimini belirleyen başlıca etken kullandığı üretim araçları olduğundan, toplumsal gelişimin (ve sermaye birikiminin) anlaşılabilmesi için her tarihsel dönemde değişen teknolojinin özgün yanları dikkate alınmalıdır. Teknolojik değişimin özgün yanlarının anlaşılabilmesi için de teknolojik yeniliklerin önemlerine ve niteliklerine göre tanımlanması gerekmektedir (Freeman/Perez, 1988, S. 45-47). Bu sınıflandırmaya göre üretim sürecinde karşılaşılan günlük, küçük teknolojik yenilikler; ürün veya üretim teknolojisinde önemli değişikliklere yol açan ve AR-GE faaliyetlerinin ürünü olan radikal yenilikler (örn. Pamuk ipliği üretiminde naylonun bulunması); küçük, sürekli yenilikler ile radikal yeniliklerin birarada gerçekleştiği ve ekonominin birden fazla sektörünü etkileyen teknoloji sistemindeki değişimler ve ekonomideki bütün sektörleri etkileyen ve kurumsal yapıların da değişmesini sağlayacak, yeni yatırım ve kar olanaklarına fırsat veren teknolojik devrimler ("tekno-ekonomik paradigma") (Freeman, 1989, S. 427-429) sözkonusudur.

"...bütün sektörlerde ya da pek çoğunda, en iyi uygulama teknolojisiyle, en iyi şirket örgütlenme biçimine ulaşmada etkili olan her bir dalgalanmada belli bir ucuz girdiden (ilk Kondratiev çevriminde pamuk, ikincisinde kömür, üçüncüsünde çelik, dördüncüsünde petrol ve beşincisinde çip) yararlanma fırsatı yaratan tekno-ekonomik metaparadigma" (Freeman, 1990, S. 28) kavramı bu yaklaşımın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Tekno-ekonomik paradigma kavramı, bir toplumsal yapıdaki teknoloji sisteminin geçirdiği ve bu yapıda uzun yıllar etkisini sürdüreceği köklü dönüşümleri ifade eden bir kavramdır. Her paradigma uygun teknolojinin seçimi, üretim süreçlerine uygulanması, birey davranışları, örgütsel tutumlar ve toplumsal ilişkiler konusunda ülkenin bu değişim sürecinde izleyeceği yöntem ve yapacağı tercihleri tanımlar (Dosi vd., 1988, S. 224-225). Bir tekno-ekonomik paradigmanın önemi, bütün mümkün olan üretim girdilerinin göreceli maliyet yapısını etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her tekno-ekonomik paradigma belli bir girdi veya girdiler bütünü ("kilit etken") etrafında şekillenmektedir. Freeman ve Perez'e göre, her yeni paradigmanın bağrında paradigmanın kilit etken olarak özgün bir girdi ya da girdiler bütünü bulunmaktadır ve şu üç önemli koşulu yerine getirmektedir (Freeman/Perez, 1988, S. 48): 1- düşük ve giderek azalan göreceli maliyetler, 2- uzun dönem boyunca neredeyse sınırsız arz (büyük çaplı yatırım kararları alabilmede güven duyulabilmesi için temel koşul, kilit faktörlerin uzun dönem elde edilebilirliği), 3- yeni kilit faktör veya faktörlerin iktisadi sistem süresince bir çok ürün ve süreçle ilişkilendirilebilmesi". Bu koşulların yerine gelebilmesi ise ancak bir önceki kilit faktörün ve ilgili teknolojilerin verimliliği artırma ve yatırımları karlı hale getirme kapasitesinin sınırlarına varıldığında ortaya çıkacaktır (Rosier, 1991, S. 88).

Bu yaklaşımda uzun dalga, tekno-ekonomik sistem ile bunun toplumsal ve kurumsal çerçevesi arasında giderek artan bir "uyumun" sözkonusu olduğu yükseliş evresini, giderek artan bir "uyumsuzluğun" sözkonusu olduğu alçalış evresinin izlediği bir süreci ifade etmektedir. Meydana gelen

Freeman ve Perez'e göre, her yeni paradigmanın bağrında paradigmanın kilit etken olarak özgün bir girdi ya da girdiler bütünü bulunmaktadır

bu uyumsuzluk toplumsal-kurumsal yapılar ile tekno-ekonomik sistem arasındaki değişme hızlarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Kurumsal yapıların değişim hızı diğerine oranla daha yavaştır, çünkü genellikle toplumsal kurumlarda, hem yerleşik çıkar gruplarının politik gücüne hem de birçok bireyin ve grubun yavaş tepkilerine dayanan oldukça büyük bir atalet söz konusudur” (Freeman, 1989, S. 430). Dolayısıyla bu yaklaşımın bakış açısıyla her yeni teknolojinin kendine özgü sorunları olduğundan ve bunlardan kaçınmak mümkün olmadığından; araştırılması gereken, teknolojinin bu özelliklerine ne tür toplumsal ve kurumsal yapıların uyum sağlayabileceğidir. Çünkü “bilgisayar ve bilişim teknolojilerindeki devrime toplumsal ve kurumsal açıdan uyum sağlama sorunları ile 1920’lerin montaj hattı ve akış tipi üretim sistemlerine uyum sağlama sorunları birbirlerinden çok farklıdır” (Freeman, 1989, S. 440).

2.3.1- Yalın Üretim

Tekno-ekonomik paradigmanın teknolojik değişimler üzerinde odaklanmasının bir diğer çeşidi olarak, üretim araçlarındaki değil; üretim örgütlenmesindeki “yenilikler” vurgusuyla Japon Üretim Sistemi diye de adlandırılan yalın üretim yaklaşımından da bahsetmek gerekmektedir. Yalın üretim sistemi Womack vd. tarafından şöyle tanımlanmaktadır: “Yalın üretici (...) zanaat üretiminin yüksek maliyetiyle kitle üretiminin katılığını önleyerek, zanaat ve kitle üretiminin herbirinin sağladığı faydaları biraraya getirmektedir. Bu amaca yönelik olarak yalın üreticiler, çok çeşitli ürünleri büyük hacimlerde üretebilmek üzere çok vasıflı işgücüne dayalı ekipleri çalıştırmakta ve oldukça esnek, otomasyona dayalı makineler kullanmaktadırlar” (Womack vd., 1990, S. 13). Yalın üretim kavramını gündeme getiren yazarların da ifade ettikleri gibi bu yaklaşım teorik açıdan tekno-ekonomik paradigma yaklaşımına oldukça yakındır (Womack/Jones, 1985, S. 396). Çünkü her iki yaklaşımın arkasında da sanayide yaşanan gelişmelerin ve burada yer alan iktisadi aktörlerin görece güçlerinin ve zayıf yönlerinin temelde teknolojik ve yönetsel değişimlerin incelenmesiyle anlaşılabilirliği var-

sayımı yatmaktadır. 80’li yıllardan itibaren özellikle Japonya’nın artan rekabet gücü karşısında önplana çıkan Yalın Üretim yaklaşımını tekno-ekonomik paradigma yaklaşımından ayıran en belirgin özellik, üretim sürecinin örgütlenmesinde sadece teknik yeniliklerin yeterli olamayacağı, bunların yanısıra ve aynı zamanda “toplumsal” yeniliklerin de dikkate alınması gerektiği saptamasıdır. Buna göre Japon üretim sisteminin (diğer ülkelerle rekabette maliyet avantajları sağlamada) üstünlüğü teknolojiden değil; yönetim ve örgütlenme sisteminden (ilkelerinden) kaynaklanmaktadır; çünkü “asıl sorun yatırım değil; insanların yönetimidir” (Dohse/Jürgens/ Malsch, 1984, S. 449). Bu yaklaşım çerçevesinde kalite, esneklik ve üretimin sürekliliği, kol emeğinin otomasyonla (ileri teknolojilerle) ikame edilmesiyle değil; üretim hattındaki sorunlara (arıza, eksik parça, hatalı üretim vb.) “tam zamanında” müdahale edebilecek kafa emeği yoğun, vasıflı bir işgücü kullanımıyla sağlanmaktadır. Üretim hacmindeki dalgalanmaların gelişmiş ve karmaşık bilgisayar programlarıyla değil, insan denetimine ihtiyaç duyan bir “sinyalizasyon” sistemi (Kanban vb.) ile daha iyi dengelenebileceği ve ayarlanabileceği düşüncesi bu üretim sisteminin geliştirilmesinde temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Böylece - tekno-ekonomik paradigmanın öne sürdüğü gibi - üretimin maddesel bileşiminin ve teknolojik yeniliklerin yanısıra, üretim “örgütlenmesindeki” toplumsal yenilikler dolayısıyla üretkenliğin artırılabilirliği unutulmaktadır (Elam, 1995, S. 49). Diğer bir ifadeyle kilit etken olarak mikroelektronığe dayalı teknolojilerin sürükleyici rolü ikincil bir unsur olarak ele alınmakta ve teknik değişim süreçlerinde toplumsal-örgüttsel yeniliklere merkezi rol verilmektedir¹².

2.3.2- Krizin açıklanması

Tekno-ekonomik paradigma yaklaşımında ekonomideki dalgalanmaların temel nedeni olarak yatırımların “istikrarsızlığı” görülmekte; buna bağlı olarak yatırımlardaki dalgalanmaların kaynağı esasen teknolojik yeniliklerde aranmaktadır (Freeman, 1989, S. 421-422)¹³. (Neo-) Keynesyen yaklaşımlarda yatırımların “niceliksel” boyutuna

11 Tekno-ekonomik paradigma çerçevesinde üretimde gerçekleşen niteliksel değişimler şu sorulara yol açar: 1- Firma düzeyinde yeni “etkinlik” standartlarının geçerli olduğu yeni üretim örgütlenmesi ve çalışma koşulları, 2- yeni yönetim modelleri, 3- yeni coğrafi yerleşim kalıpları, 4- hızla büyüyen yeni sektörler, 5- yeniden tanımlanan bir optimal üretim ölçüğü (Perez, 1985. S.444).

vurgu yapılmasından farklı olarak, bu yaklaşımda Schumpeter'den yola çıkarak yatırımların "niteliksel" boyutunun (teknik yenilikler) merkezi önemi üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla teknolojik devrimlerle bağlantılı, onun sonucu olarak ortaya çıkan yapısal değişim sorunları üzerinde odaklanmak gerektiği düşünülmektedir (Freeman, 1989, S. 423). Çünkü "böylesi paradigma değişimlerinin bir büyük istikrarsızlık dönemine yol açmalarının nedeni, neredeyse bütün yatırım kararlarını etkilemeleri ve hem ulusal hem de uluslararası düzeylerde yeni düzenleyici kurumsal yapılara yol açarak dünya ekonomisinin eşitsiz gelişimini yoğunlaştırmalarıdır" (Freeman, 1989, S. 431). Bu bağlamda tekno-ekonomik paradigma yaklaşımının krizin nedenlerine ilişkin iki temel saptaması olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle krizin asıl nedeni "Fordist" kitlesel üretimin sınırlarına varılması; Fordist üretim örgütlenme biçimine dayalı tekno-ekonomik paradigmanın gelişme olanaklarının tükenmesidir. Fordist gelişme olanakları tükenmiştir, çünkü artık, üretim ölçeğinin arttırılmasıyla üretim maliyetleri düşürülemez (ölçek ekonomilerinin sona ermesi), enerji-yoğun ürün ve üretim teknolojileri bir çok sorunla karşılaşmaktadır, montaj hattına dayalı üretim sistemleri "esnekleşen" piyasalar karşısında katılık göstermektedir ve firmaların hiyerarşik bölünmesinin getirdiği sorunlar birikerek artmaktadır. Krizin ikinci nedeni, eski paradigma içinde gelişen yeni tekno-ekonomik paradigma ile mevcut ulusal ve uluslararası düzenleme rejimi arasında ortaya çıkan uyumsuzluktur. Diğer bir deyişle uzun dalgaadaki depresyon evreleri, ortaya çıkmakta olan yeni paradigma ile eski kurumsal çerçeve arasındaki uyumsuzluğu ifade etmektedir (Freeman, 1989, S. 430).

2.3.3- Krizden Çıkış ve Yeniden Yapılanma

Her bir kapitalist gelişme evresinin, "yapısal" nitelikte teknolojik yenilikler kümesiyle ve bunların sağladığı verimlilik artışlarıyla tanımlanıp, birbirlerinden ayırdedilebileceğinden hareketle krizi açıklamaya çalışan bu yaklaşıma göre kapitalist dünya ekonomisinde yapısal yeniden yapılanma

süreçlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için teknolojik değişim süreçleri incelenmelidir. Ekonomideki yeniden yapılanma süreci her şeyden önce sabit sermayenin daha yüksek bir teknik düzeyde yenilenmesini gerektirmektedir. Sözkonusu bu yapısal yenilenme ülke içinde yeni teknolojilerin yaratılmasına (innovation), mevcut teknolojilerin yayılmasına (diffusion) ve ülkenin ulusal teknoloji kapasitesinin geliştirilmesine bağlıdır.

Bu yaklaşımı savunan yazarlar uzun dalğanın alçalış evresinde üretim sürecine ait yeniliklerin (process innovations) ürün yeniliklerine (product innovations) oranla arttığını ve bunun sonucunda da istihdamın azaldığını ileri sürmektedirler. Bu nedenle krizden çıkış ve tekrar uzun dönemli yükseliş evresinin ortaya çıkması, yeni teknolojik yenilikler kümesinin yatırımlar, verimlilik ve talep arasında tekrar dengeli bir süreci gerçekleştirecek şekilde başarıyla uyarlanabilmesine bağlıdır (Boyer, 1991, S. 112). Ancak bu yaklaşımın özellikle vurguladığı önemli nokta yeni teknolojinin bütün bu olası gelişmelerin "gerekli" koşulu olduğu, ama yeterli koşulu olamayacağıdır. Diğer bir deyişle sadece firma düzeyinde verimlilik artışları yeni teknolojinin başarıyla uygulanabilmesi için yeterli değildir; bu nedenle yeni teknolojinin gereksinimleri doğrultusunda toplumsal-kurumsal yapının da geliştirilmesi ("toplumsal-kurumsal yenilikler") yeterli koşul olarak kendini dayatmaktadır. Tekno-ekonomik paradigma yaklaşımının önemli temsilcilerinden Perez, alçalış evresinde (Kondratieffin B- evresi) teknolojik değişimle varolan kurumsal ve politik örgütlenmeler arasında bir "uyumsuzluk" olduğunu vurgulamaktadır. Kapitalist gelişim sürecinde, uzun dalgalar ve tekno-ekonomik paradigmadaki değişimler birbirleriyle çakışmaktadır. Yeni tekno-ekonomik paradigmaya uyan veya onunla örtüşen toplumsal ve kurumsal dönüşümler¹² yeni uzun dalğanın gelişim tarzını şekillendirecektir. Bunalımın sürmesi yeni tekno-ekonomik paradigma ile toplumsal-kurumsal çerçeve arasında uyumun henüz sağlanamadığı anlamına gelmektedir. Bu krizden çıkış, bütün ülkelerde toplumsal ve kurumsal yeniliklere gereksinim duymaktadır. "Büyük yükseliş dönemleri sadece yeni bir tekno-ekonomik

12 Özellikle otomotiv sektörü için geçerli olduğu iddia edilen bu yaklaşımda birbirlerine bağlı iki (teknolojik-örgütsel) yenilik sözkonusudur. Bunlardan birincisi ana firma ile tedarikçi firma arasındaki iletişimin bilgisayarlar aracılığıyla sağlandığı bir yenilik -bilgisayarla bütünleşik imalat (computer integrated manufacturing)- olarak nitelendirilebilir. Tam zamanında üretim (just in time) diye adlandırılan ikinci yenilik ise daha çok örgütsel nitelikte olup, tedarikçi firmaların ürünlerini tam ihtiyaç duyulan anda göndermelerini içermektedir. Böylece ana firmalar stok maliyetlerini aşağı çekme fırsatı yakalayabilmektedirler.

13 "Bir teknolojik rejimden diğerine geçişi içeren yapısal kriz yatırım davranışındaki istikrarsızlığı birkaç nedenden dolayı arttırmaktadır: Arzın piyasadaki taleple uyumamasından kaynaklanan aşırı kapasite sorunları ve teçhizat ve ürünlerin birbirini izleyen kuşaklarının hızla modasının geçmesinden kaynaklanan rasyonelizasyon sorunları" (Freeman, 1989, S. 436 -vurgu bana ait -).

'paradigma' veya 'tarz' ile toplumsal ve kurumsal atmosfer arasında 'iyi bir uyumsuzluk' olduğunda ortaya çıkarlar" (Freeman, 1989, S. 430).

Bununla birlikte, toplumsal-kurumsal yapılar değişik biçimlerde oluşabilir ve tekno-ekonomik paradigma üzerinde etkide bulunabilirlerse de, yeni toplumsal-kurumsal oluşumlar tekno-ekonomik paradigmanın gereksinimleri ve kısıtlamaları çerçevesinde oluşacaktır (Perez, 1985, S.445). Yani yeni tekno-ekonomik paradigmayla uyumlu toplumsal ve kurumsal dönüşümler yeni uzun dalganın gelişim tarzını ve iktisadi gelişmenin genel biçimini belirleyecektir. Yeni tekno-ekonomik paradigma, toplumların eski kriz dönemleri boyunca eski paradigmanın bağrında gelişir ve çok sayıda yenilikleri doğurarak sonunda yeni bir teknolojik paradigmanın temellerini atar. Bununla birlikte, yeni paradigmanın üstünlüğü ancak toplum düzenini oluşturan toplumsal ve kurumsal yapılarda derin sarsıntılardan ve yeni bir sanayinin (kilit sektörler) ortaya çıkması ile sonuçlanan yapısal düzenleme krizinden sonra kendini ortaya koyar (Freeman/Perez, 1988, S. 47).

Bu yaklaşıma göre kriz, ucuz hammadde ve enerjiye (petrol ve petrol ürünleri) dayalı, standart ürünlerin kitle tüketimine yönelik bir teknolojik rejimden, yeni yeni gelişmeye başlayan bilgi ve teknoloji yoğun, büyük ölçüde mikroelektronığe dayalı, üretim, tasarım, yönetim ve pazarlama faaliyetlerinin bütünlük bir biçimde yapıldığı yeni bir üretim sistemine geçişte ortaya çıkmıştır (Freeman/Perez, 1988, S. 60-61, -vurgu bana ait-). Dünya ekonomisi, içinde bulunduğumuz evrede bilginin her sektör için önemi gittikçe artan bir üretim faktörü haline geldiği, bilişim-yoğun ürün ve süreçlere dayalı bir yeni teknolojiye geçiş dönemi (5. Kondratieff) yaşamaktadır. Yeni dönem mikroelektronik teknolojilere dayanan "esnek" üretim sistemleri ile tanımlanacaktır¹⁵. Dolayısıyla yeni paradigmanın en önemli kavramlarından birisi esnekliktir. Hızla büyüyen bilgisayar, yazılım, esnek imalat sistemleri, elektronik sermaye malları geleceğin kilit sektörlerini oluşturmakta ve esnek ürün ve üretim teknolojilerine geçişi mümkün kılmaktadırlar. Eğer amaç üretim mali-

yetlerini düşürmek ve verimlilik artış oranlarını yükseltmekse, standart ürünlerin büyük ölçekli üretimi yerine birbirinden farklı ürün grubundan küçük ölçeklerde üretimin de verimli ve karlı olabileceği, ürün değişikliklerine çabuk uyum sağlayan, homojen talep temelinde piyasanın genişletilmesi yerine farklı tüketici gruplarına göre ürün farklılaştırılmasının gerçekleştirilebildiği esnek bir üretim teknolojisine geçiş olanaklı hale gelmekte; talepteki çeşitlilik yatırım fırsatlarının kaynağını oluşturmaktadır. Çünkü esnek sistemler sayesinde teknik değişim daha az masraflı ve daha az risklidir (Perez, 1985, S. 453; Taymaz, 1993, S. 16). Öte yandan Piore/Sabel'in savduklarının (bilgisayarların ucuz temin edilebilmesine bağlı olarak esnek, küçük ölçekli ve el emeğine dayalı firmaların ekonomide baskın bir unsur olacakları iddiası) aksine "...yeni bilişim teknolojisinin yükselişi büyük firmaların egemen konumunu ortadan kaldıracak gibi gözükmemektedir. Çünkü pazarlama, finans ve tasarımdaki ölçek ekonomileri hala bu sanayide ve diğer sanayilerde oldukça önemlidir" (Freeman, 1989, S. 431).

3- Karşılaştırma ve Genel Değerlendirme

"Esnekleşme, krizi umut dolu bir köklü dönüşüm evresine çeviren kudretli bir sihirli kelimedir (...) Geleneksel olanın devamlılığı değil, sonu ümitlendirir; süreklilik değil, süreksizlik ileri sürülmelidir" (v. Freyberg, 1989, S. 87).

Peki şimdi firmaların ve ulusların keşfetmeye başladıkları bu alternatif örgütlenme biçimini oluşturan nedir? O, yetmişli yılların krizine anlaşılır bir çözüm yaklaşımı mıdır? Yoksa - susamış bir yolcunun gözündeki vaha gibi - ümitsizliğin yarattığı tamamen olağan bir yanılma mıdır (Piore/Sabel, 1989, S. 278)?

Tatsuro Toyada Yönetim Kurulu Başkanlığı koltuğuna oturduğunda, sorunları teknolojik gelişmeyle çözebileceğine ilişkin inancını, düşlerini dile getirmişti. Belki de Japonya'nın

14 ekonominin toplumsal yönetim sistemi, "düzenleme tarzı" (Freeman/Perez, 1988, S. 38)

15 Bu yaklaşıma göre "post-Fordist" üretim sisteminin özellikleri şunlardır:

1- Esnek ürün çeşitliliğine uyum sağlayabilmek amacıyla tam zamanında (JIT) stok sistemlerinin kullanılması, 2- Daha fazla ürün esnekliği sağlayabilmek ve piyasa taleplerine daha duyarlı olmak amacıyla tasarım ve yenilikte daha bilinçli olmak, 3- Ürün geliştirmeyi hızlandırmak amacıyla ve enformasyon teknolojisinin de katkılarıyla üretim zincirindeki aşamaları gerek firma içinde gerekse firmalar arasında bütünleştirmek. Asıl verimlilik kazançlarının bu bütünleşmenin gerçekleşmesi sayesinde ortaya çıkacağı (Kaplinsky, 1985, S. 429), 4- Ürün yeniliğini hızla yapabilmek amacıyla ürün ve üretim süreçlerinde sürekli gelişim (kaizen) sağlamak. Bu amacı gerçekleştirmek için de Fordizmin "üretim politikası"nın merkezi özelliği olan tasarım ve uygulama ayrımını ortadan kaldırmak. Böylece çok vasıflaşmayla birlikte emeğin üretimdeki rolü de değişmektedir. Artık emek, üretimdeki bir maliyet unsuru olmaktan çıkmakta ve potansiyeli artırılması gereken bir "kaynak" olarak görülmektedir.

yoğun trafiğini düşünerek, şöyle demişti: "Yolun üstünde değil, yukarı-sında giden bir taşıt yapmak isterdim" (Keller, 1996, S. 306).

Dünya ekonomisinde kriz ve yeniden yapılanmaya ilişkin değişim yukarıda sergilenmeye çalışıldığı gibi farklı teorik yaklaşımlarla ve bir çok değişik faktörle açıklanmaya çalışılmaktadır. Yukarıda incelenen her üç yaklaşımın da iktisadi, teknolojik, kurumsal değişimler ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaştıkları söylenebilir. Ancak bu yaklaşımların kendi aralarında ortak veya benzer noktalar olduğu gibi, vurguladıkları "farklı" noktalar da sözkonusudur¹⁶. Bu bölümde sözkonusu yaklaşımların krizi açıklayışlarını ve krizden çıkışa dair saptamalarını ortak ve farklı yönleriyle birarada ele almaya ve bunların marksist açıdan eleştirisini yapmaya çalışacağım.

3.1- Krizin Açıklanması

Esnek Uzmanlaşma, Tekno-ekonomik paradigma ve Düzenleme Okulu yaklaşımlarının ortak bir eksen etrafında değerlendirilebilecekleri kanımca şu soruya verilen cevaptan hareketle açıklanabilir: Piyasalar, üretim faktörlerinin göreceli kıtlıklarının, teknolojinin ve tercihlerin değişimlerini yansıtan fiyat hareketleriyle "kendiliğinden" dengeye gelebilirler mi; yoksa politik/kurumsal başka unsurların "müdahalesi" mi gereklidir? Neo-klasik genel denge yaklaşımı bu soruya olumlu yanıt verirken; adı geçen her üç yaklaşım da -alternatif olarak- kendiliğinden dengenin gerçekleşmeyeceğini, üretim sürecinin sadece piyasadaki mübadeleyle (ve buna verilen tepkileri yansıtan) fiyat hareketleriyle açıklanamayacağını, teknolojik-örgütsel ve politik/kurumsal "yenilik" süreçlerinin de krize yol açan etkenlerin "düzenlenmesinde" dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Üretim ve tüketim düzeyleri arasındaki "dengenin" gerçekleşebilmesi için, ya piyasadaki değişimlere uyumlanabilen bir üretim örgütlenme biçiminin ortaya çıkması (esnek uzmanlaşma), ya teknik ve/veya toplumsal "yeniliklerin" uygulamaya konması (teknolojik paradigma, yalın üretim), ya da emek sürecinin (Düzenleme Okulu, Aglietta) veya emek

piyasalarının (Düzenleme Okulu, Boyer) düzenlenmesi gerekmektedir. Fordizm onlar açısından tam da böylesi bir "istikrarlı" dönemi ifade etmektedir. Her üç yaklaşımın da verimlilik artışlarında yavaşlamaya yol açan "Fordist" kitron teknolojinin kendisinde, Düzenleme Okulu'nda ise kurumsal yapıların işlerliğinde aranmaktadır.

Sözkonusu yaklaşımların kapitalizmi bu çerçevede kavramaları temelde iki nokta etrafında eleştirilebilir: 1- "Fordizm" olarak tanımlanan ve kapitalist üretim ilişkilerinin istikrarlı şekilde sürdürülebildiği bir dönemden bahsetmek ne kadar gerçekçidir?, 2- "Fordizmin" krizine dayanak oluşturan kriz açıklaması ne kadar gerçekliği yansıtmaktadır?

1- Sermaye birikiminin kapitalizm içinde farklı kurumsal biçimlere büründüğü istikrarlı ve değişmez özellikleri olan dönem veya aşamalardan söz etmek yerine, kapitalizmin temel hareket yasalarına bağlı olarak birikimin hızlı veya yavaş olarak seyrettiği dalga veya çevrimlere dair kanıtlar bulmak daha mümkün gözükmektedir (Webber, 1991, S.181)¹⁷. Başka türlü ifade edersek "Fordizmi" kapitalizmde sınıf güçleri arasındaki dengenin kurumsallaştığı bir evre olarak ele almak daha gerçekçi olacaktır.

2- "Post-Fordizm" kavramlaştırması altında ele aldığımız her üç yaklaşımın krizin açıklanmasında farklı çıkış noktalarından hareket etseler de ortak noktaları, kapitalizmin temelde bir aşırı üretim ve/veya eksik tüketim eğilimi taşımakta olduğu düşüncesidir. Aslında böylesi bir hareket noktasının altında yatan varsayım, kapitalizmde üretimin kar için değil; tüketim için yapıldığıdır. "Eksik tüketime" dayalı bir kriz açıklamasında her bir yaklaşımı birbirinden ayıran temel unsur ise neden sonuç ilişkilerindeki vurgularıdır. Örneğin Piore/Sabel eksik tüketimi bir neden olarak görmekte (piyasaların doyması eksik tüketime; eksik tüketim ise yatırımlarda gerilemeye yol açar)¹⁸; verimlilik artışındaki yavaşlamayı da (aynı zamanda kar oranındaki düşüşü de) bir sonuç olarak görmekteyler. Düzenleme Okulunda ise verimlilik artışındaki yavaşlama krizin asıl nedeni olarak değerlendirilmektedir. Bu kar oranında düşmeye yol açmaktadır. Öte yandan Tekno-ekonomik paradigma yaklaşımı da verimlilik artı-

¹⁶ Örneğin verimlilik artış hızındaki düşüşler Düzenleme Okulu tarafından bir neden olarak değerlendirilirken; Esnek Uzmanlaşma (Marksist Uzun Dalga yaklaşımında da olduğu gibi) tarafından birikim hızındaki yavaşlamanın bir sonucu olarak görülmektedir (Webber, 1991, S.177).

şındaki yavaşlamayı neden olarak görmektedir. Buna yol açan ana etken ise yenilik sürecinin doğasıdır.

Şimdi her bir yaklaşımı birbirinden ayrıran temel unsurları ele almak ve bunların eleştirisini yapmak istiyorum:

1- Esnek Uzmanlaşma = Piyasa determinizmi: Madem ki krizin nedeni gelişmiş kapitalist ülkelerin iktisadi yapılarına içkindir ve kriz kitle üretimine dayalı bir sınıai gelişmenin "sınırlarına" varılmış olmasından kaynaklanmaktadır (Piore/Sabel, 1989, S. 11); o takdirde cevaplanması gereken esas soru şöyle tanımlanabilir: Birbirinin alternatifi olan bu sınıai örgütlenme biçimlerinden hangisinin belirli bir dönemde egemen olacağını belirleyen etmen nedir? Diğer bir deyişle iktisadi gelişmede "üretimin örgütlenme biçimi" üzerinde önemle duruluyorsa, bunlardan hangisinin egemen olacağından önce üretimin örgütlenme biçimindeki değişimi belirleyen "güçlerin" ne olduğu sorusu cevaplanmalıdır. Yazarlar açıkça belirtmeseler de yer yer yaptıkları açıklamalar¹⁹ bu sorunun cevabını kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde gözler önüne sermektedir: "piyasa güçleri" ve "talep" hangi sınıai örgütlenme biçiminin egemen hale geleceğini belirleyen en önemli etkenlerdir (Elam, 1995, S. 50). Diğer bir ifadeyle yeniliklere dayalı bir üretim sisteminin (teknoloji) varlığını sürdürmesi sorunu, onun mevcut pazar koşullarına uyum sağlayabilmesine bağlıdır. Her ne kadar Piore/Sabel hangi üretim örgütlenme biçiminin egemen olacağı konusunda politik ve kurumsal güçlerin rolüne işaret etmekteyseler de, her halükarda asıl merkezi önem verilen değişken (veya "politik güç") piyasa güçleridir (Williams vd., 1987, S. 412). Dolayısıyla daha esnek üretim yapılarının aranmasının temelinde piyasaların doyması, durgunlaşması ve buna bağlı olarak oluşan iktisadi istikrarsızlıklar yatmaktadır, ancak özelde Esnek uzmanlaşma yaklaşımının ve genel olarak da Post-Fordizm teorilerininin kitle üretiminin krizinin nedeni olarak gördükleri eksik tüketim olgusu daha çok bir sonuçtur (Dunford, 1990, S. 318). Çünkü bunalım evresinde talepte görülen düşüş ve eksik kapasite kullanımı olguları, düşen kar oranından kaynaklanan bunalımın nedeni olarak değil, sonucu olarak kavranabilir (Shaikh, 1985, S. 95).

2- Tekno-ekonomik paradigma = teknolojik determinizm: Tekno-ekonomik paradigma yaklaşımı, teknolojik değişimi tarihsel ve toplumsal alandan soyutlayıp, özerk ve tarafısız bir süreç olarak ele alma çabası içinde olduğundan, ekonomideki kriz ve yeniden yapılanma olgularını, diğer bir deyişle dönüşümü kavramada toplumsal ilişkilerdeki, toplum kesimlerinin ve/veya sınıfların aralarındaki ilişkilerde farklılaşan gereksinimlerdeki değişimi açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bunun temelinde yatan nokta, bu yaklaşımın üretim ilişkileri ile üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi (teknoloji) arasındaki gerekli bağlantıyı kavramış, ancak üretim ilişkileri ile üretici güçler arasındaki temel ilişkiyi tanımlamamış olmasında yatmaktadır (Fontvieille, 1991, S. 239). Üretim ilişkileri ve buna tekabül eden kurumsal yapılar istikrarlı bir unsur olarak ele alınıp, bunların karşısına sözkonusu istikrarı bozucu faktör olarak teknoloji (yenilikler) konulmuştur. Bu yaklaşımda kapitalist üretim ilişkilerinde krize yol açan temel ilişki maddi sermayede ("cansız emek") yatmaktadır: yeniliklerin yol açtığı yeni teknoloji ile eski teknoloji arasında bir karşıtlık sözkonusudur (Fontvieille, 1991, S. 238). Ancak "teknik ilerleme" tek yönlü, kendiliğinden gelişen bir olgu değildir, bağrında doğduğu tarihsel çerçeveden bağımsız olmaz ve sonuç olarak evrensel değildir, yani ülkeden ülkeye bir toplumsal sistemden diğerine sorunsuz olarak transfer edilemez. Teknolojik yenilikler bir yandan karmaşık bir toplumsal üründür bir yandan da iktisadi çatışmaların, toplumsal mücadelelerin hem nesnesi hem de sonucudurlar; onlar tarafından belirlenmişlerdir. (Rosier, 1991, S. 94). Üretimin teknik boyutundaki değişimi, iktisadi ve toplumsal gelişmeyi kendiliğinden belirleyen, toplumdaki özerk bir değişken olarak ele almak bir tür teknolojik determinizm olarak görülebilir. Çünkü "yeni" tekno-ekonomik güçler, değişimlerin nedeni; "eski" toplumsal-kurumsal yapılar buna tepki veren unsurlar olarak algılanmaktadır. Böylece görece özerkliği dışlanan toplumsal-kurumsal alan tekno-ekonomik olana boyun eğmektedir (Elam, 1995, S. 46). Bunun bir sonucu olarak, yeni bir genişleyen uzun dalga evresine geçişte oldukça önem-

17 "Fordist" bir dönemleştirmenin geçerliliğini sorgulayan görüşler için bak Brenner/Glick, 1991; Clarke, 1993.

18 Piore/Sabel'in krizi değerlendirmeleri klasik bir "ek-sik tüketim" açıklaması olarak değerlendirilebilir (Webber, 1991, S. 168), çünkü ister kazalar veya politik hatalar talep yetersizliğine yol açmış olsun, ister talebin doygunluğu temel neden olarak gösterilsin her iki açıklamada da sorun talepten kaynaklanmaktadır. Yatırımlarda ve kitle üretiminin verimlilik artışlarında azalmaya yol açan ana etken "talep yetersizliği"dir. O takdirde onlar açısından sorun şöyle ifade edilebilir: Hangi üretim örgütlenme biçimi; kitle üretimi mi esnek uzmanlaşma mı piyasaların aksaklıklarını ("yetersiz" talep) giderip kendi kendini düzenlemesinde daha az "katıdır"? Bu sorunun altında yazarların ima ettikleri bir başka soru daha yatmaktadır: Hangi piyasa biçimi; kitle piyasaları mı yoksa farklılaşmış piyasalar mı teknik ilerlemeyi en fazla teşvik eder? Yazarların bu sorulara ilişkin temel önermeleri hem "farklılaşmış" piyasaların teknik ilerlemeyi daha fazla teşvik ettiği hem de bu tür piyasalara uyum sağlamaya esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim örgütlenme biçiminin daha yakın olduğudur.

19 "piyasaların zorunlulukları" esnek uzmanlaşmaya yönelik yol açtı, age. S. 247; "özgöl piyasa koşulları", değişen piyasalara uyum sağlamayı kolaylaştırma hedefi, bilgisayar kullanımına yol açmıştır, age. S. 290; bir kaynak dağıtım mekanizması olarak fiyat sistemi mevcut üretim sistemi koşullarında başanlı bir şekilde işleyememiştir, age. S. 291.

li bir rol oynayan verimlilik artışlarının hangi toplumsal mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştirildiği bu yaklaşımda açık değildir (Boyer, 1991, S. 116)²⁰.

3- Düzenleme Okulu = Kurumsalcı determinizm²¹: Bu okul bir yandan piyasadaki değişimlerden yola çıkarak krizi açıklamanın, öte yandan iktisadi gelişmede "teknolojik-ekonomik" belirlenimlerin eleştirisini yapma çabası içindedir. Neo-Schumpeteryen yaklaşımda toplumsal-kurumsal çerçeve hem açıkça tanımlanmamış hem de teknolojik-ekonomik paradigmanın gereksinimlerine tabi iken, öte yandan neo-Smithyen yaklaşımda ise iktisadi düzeyle politik düzey arasındaki ilişkiler piyasa güçleri dolayımında kurulurken; bu okulun iktisadi gelişme analizinde hem piyasadaki hem de teknolojikten özerk "politik-kurumsal" güçlerin önemli rol oynadıkları vurgusu ön plana çıkmaktadır (Elam, 1995, S. 44). Çünkü bu yaklaşıma göre tarihin ve iktisadi gelişmenin "motoru" sadece üretici güçlerin gelişmesi değil; bundan daha çok üretim ve yeniden-üretim süreci üzerindeki "denetim" mücadelesi ve bunun ifadesi olan kurumların evrimidir. Teknolojik-ekonomik yaklaşımdan farklı olan bu noktayı başka türlü ifade etmek gerekirse: Verimlilik sorunları sadece "teknik" bir sorun olarak değil; aynı zamanda emek sürecinin "Fordist" örgütlenmesinin "sınırlarına" (işgücünün yeniden üretim mücadelesi) işaret eden bir "toplumsal" sorun olarak değerlendirilmektedir (Nielsen, 1991, S. 24-25). Bu nedenle Düzenleme okulunda krizin dinamiklerini meydana getiren belirleyici etken yeni teknolojiler değil; emek sürecinde "üretim örgütlenmesi" ve buna bağlı olarak gelişen toplumsal (politik, kurumsal) süreçlerdir. Bu süreçlerde yer alan kurumsal, yapısal biçimler, - teknolojik-ekonomik paradigmanın özellikle vurguladığı gibi - kaçınılmaz olarak değişimlerin önünde engel teşkil eden birer unsur olarak değil; teknik değişimin biçimini etkileyen ve gelecek dönemin istikrarını sağlayan bir bileşen olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımda "yeni teknolojinin zorunlulukları" veya "piyasa güçleri" değil; iktisadi aktörlerin -emek süreci üzerinde denetim sağlamaya ilişkin - "politik" ve "stratejik" davranışları daha fazla önem kazanmaktadır (Hirsch, 1993, S. 198).

Bu yaklaşımda iktisadi düzeyle politik düzey arasında bir ara dolayım olarak "kurumsal yapılar" kavramının devreye sokulması oldukça sorunlu görünmektedir. Çünkü bu okulun yazarları neo-klasikleri piyasadaki niceliksel ilişkileri bireyler arasındaki toplumsal ilişkilerin fetişleşmiş biçimleri olarak algılamakla ve piyasayı bir tür toplumsal düzenleme biçimi olarak değerlendirmekle eleştirirken, aslında kendileri de aynı soruyu sormaya devam etmektedirler: Kapitalist üretim sürecinde yeniden üretim nasıl sorunsuz olarak gerçekleşebilir? Bu soruya cevap ararken bir kere kar oranının düşme eğilimi karşısında karşı eğilimlerin örgütlenmesi "düzenleme" olarak kavramsallaştırıldığında (Hübner, 1990, S. 133) bu okulun temel amacının kar oranının düzeyini korumaktan ziyade sistemin bütün içsel ve dışsal toplumsal ilişkilerinin bu oranın "istikrarını" sağlayabilme kapasitesini araştırmak olduğunu söyleyebiliriz (Kotz, 1990, S. 23). Öte yandan bu yaklaşımda kurumların sermaye birikimi üzerinde etkileri ve birikim üzerindeki olası karşı etkilerin hangisinin belirleyici olduğuna nasıl karar verileceği sorusu da cevaplanmamaktadır. Öyle ya birikimi etkileyen koşulların değişiminde çelişkili etkiler arasında hangisinin baskın olduğunu neyin belirlediği ve birikim üzerinde etkide bulunan, tarihsel olarak mevcut olan belli bir kurumun diğerlerine göre gerçekten baskın olduğunun nasıl kanıtlanacağı belli değildir (Kotz, 1990, S. 20).

Yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı bu okul yazarları iktisadi ilişkilerin toplumsal olarak düzenlendiğini farketmiş olmalarına rağmen, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesini, hala kendini yatırım ve tüketim arasındaki orantısızlıkla ortaya koyan sermaye birikiminin genişletilmiş yeniden üretimini işlevsel gereksinimlerine tabi kılmaktadırlar. Oysa ki yeniden üretimin istikrarını sağlama çabası içinde olan düzenleme tarzları pekala sınıf mücadelesinin kurumsallaşmış biçimleri olarak anlaşılabilir. Düzenleme Okulu'ndan farklı olarak, Marksist yaklaşıma göre kurumsal biçimler kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişmesini anlamada önemlidir, ancak bu biçimler sınıf ilişkilerinin kurumsal biçimleri olarak, kapitalist sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi üzer-

20 Benzer şekilde Düzenleme Okulu'nda da teknolojik determinizmin izlerini bulmak mümkündür. Çünkü "Fordizm" kavramını çeşitli analiz düzeyleri için ve farklı anlamlar yükleyerek kullanan bu okul, çeşitli düzeylerdeki oluşumları belirleyici rolü "emek sürecine" vermektedir. Lipietz "Uzun dalgalarda" kuramının temelini emek sürecindeki değişimlere dayandırır (Lipietz, 1986, S.26). Aglietta Fordizmin krizini "her şeyden önce" emek örgütlenme tarzının krizi olarak nitelendirmektedir (Aglietta, 1987, S.162). Bu nedenle bu yaklaşımın bütün "fakat" ve "ama"lara karşın haklı olarak bir tür teknolojik indirgemecilik sayılabileceği iddia edilebilir (Taymaz, 1993, S.30).

21 Bu okulun kurumsalcı yaklaşımı olan yakın bağlan üzerine bak. Foster, 1987. Yazarın kişisel, 1991.

rindeki mücadelenin bir ifadesi olarak ele alındıklarında bir anlam kazanmaktadır (Clarke, 1988, S. 69).

Öte yandan Düzenleme Okulu'nun krizin nedenine ilişkin temel önermesi, krize yol açan kâr oranındaki düşmenin temelde verimlilik artışındaki yavaşlamadan kaynaklandığıdır. Söz konusu yavaşlamanın en önemli etkenleri olarak emek sürecinde işçilerin çalışma koşullarına direnmeleri ve yabancılaştırmaları gösterilmektedir. Gelgelelim "nedensellik olsa olsa ters yöndedir: düşen karlılık üretken yatırımların artışını yavaşlattığından yeni fabrika ve teçhizatın kullanımını sınırlar. Oysa üretkenlik artışı temel olarak yeni fabrika ve teçhizat aracılığıyla sağlanır. Dolayısıyla üretkenlik artış oranında yavaşlamaya yol açan düşen karlılıktır, tersine değil" (Shaikh, 1985, S. 96).

Görüldüğü gibi "Post-Fordizm" teorileri aralarındaki önemli vurgu farklarına rağmen (piyasa - teknoloji - kurumlar) paylaştıkları ortak noktaları, kapitalist iktisadi sistemin *eksik tüketim eğilimini* ön plana çıkarmaları ve bu eğilimin sistemin yeniden üretimini sağlamak üzere nasıl bertaraf edilebileceği üzerine teoriler geliştirmeleridir. Çünkü bu yaklaşımlara göre kriz, temelde, talebin artan çeşitliliği ile mevcut üretim tekniklerinin "katılığı" arasındaki çelişkilerden kaynaklanmaktadır (Boyer, 1991, S.114). Eksik Tüketim olgusuna yol açan bu çelişkidir. Oysa ki Marxist yaklaşım açısından krizler, ne yalnızca piyasalar arasında basit bir uyumsuzluğun ne de devletin düzenleyici işlevini yerine getirememesinin sonucudur; kapitalist üretim biçiminin (üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki) çelişkiler(in)in ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Marxist yaklaşım, kapitalizmin çelişkilerini sermayedarların öznel ve irrasyonel "beklentilerinde" değil, kapitalist üretim tarzının nesnel özelliklerinde (özellikle sermayeler arası rekabet koşulları) aramaktadır. Giderek büyüyen bir piyasanın mümkün kıldığı karlar değil; üretici güçlerin eşitsiz gelişimine dayalı rekabet baskısı sermayedarları üretici güçleri daha da ilerletmeye zorlamaktadır. Sermayenin aşırı birikimine ve metallerin aşırı üretimine yol açan bu rekabet baskısıdır. Dolayısıyla sermayenin aşırı birikimi pi-

yasanın anarşisi tarafından değil sermaye birikiminin çelişkili doğasından, diğer bir deyişle sermayedarların piyasanın sınırlarını dikkate almadan üretici güçleri geliştirme-lerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yeni üretim yöntemleri (sermayenin değersizleştirilmesi, üretken kapasitenin çözülmesi, işin yoğunlaştırılması vb.) devreye sokulmaktadır (Clarke, 1988, S.80). Dolayısıyla krizin temel nedeni üretimin toplumsal niteliği ile özel mülkiyetin sonucu olarak üretimle ilgili kararların bireysel sermayeler tarafından birbirlerinden koparılmış süreçlerde alınması arasındaki çelişkiden kaynaklanmaktadır. Bu çelişkinin kendini dışa vurduğu temel gösterge aynı zamanda meta üretimine dayalı bir sistemde iktisadi eylemlerin değerlendirildiği temel başarı ölçütü olan *kar oranı*dır. Bundan dolayı "kar oranının düşme eğilimi" krizin temel nedeni olarak değerlendirilmektedir. Böylece krizin kaynağı "post-Fordizm" teorilerinde olduğu gibi bölüşüm ve mücadele (yani dolaşım) alanında değil, sistemin "kalbinde", yani üretim alanında ve kar güdüsünde aranmaktadır (Bramble/Fieldes, 1990, S. 20). Bu arayışta Marksist yaklaşım, birikim sürecinin gereksinimlerinin *çelişkili doğasından* yola çıkmaktadır. Birikim bir yandan artık değer oranını arttırılabilmek için işçilerin tüketim düzeyinin düşük olmasını, öte yandan artık değerın gerçekleşmesi için bu tüketim düzeyinin yüksek olmasını; bir yandan kar oranını arttırmak amacıyla ve rekabetin baskısıyla, emek verimliliğini arttırmak üzere hızlı bir mekanizasyonu, öte yandan kar oranını düşürme yönünde bir eğilimi engellemek için sermayenin organik bileşiminin çok hızlı artmasını önleyecek yavaşlıkta bir mekanizasyonu gereksinmektedir. Halbuki post-Fordizm teorileri krizi açıklarken tam da bu çelişkili eğilimlerin üzerini örtme çabası içindedirler.

3.2- Krizden Çıkış ve Yeniden Yapılanma:

Bu yaklaşımlarda krizin *eksik tüketim* teorisine dayalı olarak açıklanmaya çalışılmasıyla birlikte, kapitalist gelişmenin itici gücü olarak "etkin" talebi ve tüketim yapılarını vurgulayan piyasa yönelimli modeller gündeme getirilmektedir (Bramble/Fieldes, 1990, S. 20). Piyasanın gereklerine hızla

Düzenleme Okulu'nun krizin nedenine ilişkin temel önermesi, krize yol açan kâr oranındaki düşmenin temelde verimlilik artışındaki yavaşlamadan kaynaklandığıdır.

uyum sağlama amacına dönük bu modeller "Fordist" kitle üretim sisteminin "katılıkları"nın eleştirisinden hareket etmektedirler. Bu ortak eksen temelinde Esnek uzmanlaşma değişen piyasa ve rekabet koşulları karşısında özellikle üretim örgütlenme biçiminin katılımını, Tekno-ekonomik paradigma teknolojinin katılımını ve Düzenleme Okulu da kurumsal yapıların (özellikle emek süreci ve emek piyasasından hareketle) katılımını vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla değişen piyasa koşullarına uyum kapasitesi üretim örgütlenme biçimindeki değişimlere (esnek uzmanlaşma), teknolojik yenilikleri kullanabilmeye ve bununla uyumlu esnek beceri düzeyine (teknolojik paradigma) veya emeğin üretime katılım biçimine (düzenleme okulu) dayandırılmaktadır. Bu noktada her üç yaklaşımın da krizden çıkış ve yeniden yapılanmanın dinamiklerini daha "esnek" birikim biçimleri ve kurumsal yapılarda aradıkları iddiası (Nielsen, 1991, S. 3) kanımca haklı bir anlam kazanmaktadır. Ancak cevaplanması gereken kilit soru şudur: Üretim sistemlerinde ve ücret sözleşmelerinde esneklik arayışı, istikrar koşullarını yeniden tesis etme sorunu mudur; yoksa "karlı" birikim koşullarını (daha düşük işçilik maliyetleri ve sermayenin organik bileşimi, daha ucuz sabit sermaye, daha kısa sermaye devir hızı vb.) yeniden tesis etmek için "esnek" yöntemleri ve toplumsal ilişkileri "kullanma" sorunu mudur? "Esnek üretim", "esnek birikim" tanımlamaları ve post-Fordizm teorileri ilk soruya cevap arayışın bir ürünü olarak yorumlanabilir (Webber, 1991, S. 181 -vurgu bana ait-).

Bu arayışta Post-Fordizm, sözkonusu yaklaşımlar açısından 1) kitlesel piyasalardan farklılaşmış piyasalara geçildiği (üründe esneklik, piyasanın niteliği), 2) kitlesel üretimden küçük parti tipi üretime geçildiği (teknolojide ve üretim miktarında esneklik, üretim araçlarının niteliği), 3) vasıfsız işgücünden vasıflı ve sorumlu işgücüne geçildiği (işgücünde esneklik, işgücünün niteliği) ve 4) Taylorist, hiyerarşik yönetimden uzlaşma ve katılıma dayalı bir yönetim anlayışına geçildiği (yönetimde esneklik, yönetim stratejisi) dolayısıyla "Fordizm"den bir kopuşun sözkonusu olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Şimdi bu yaklaşımların yeniden yapılanmaya

ilişkin farklı vurguları üzerinde durup, bunların eleştirisini yapmaya çalışacağım:

1- Esnek Uzmanlaşma = Cemaat Ruhü ve "Küçük" firmaların üstünlüğü: Bu yaklaşım piyasadaki değişimlere başarılı tepki verebilme özellikleriyle yeniden yapılanmanın itici gücünü esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim örgütlenmesini benimsemiş küçük firmalarda ve bunlar arasındaki iletişim ağlarının kurulduğu sınıai bölgelerin inşasında görmektedirler. Ayrıca bir yandan farklılaşmış piyasaların varlığı, öte yandan yeni teknolojiler sayesinde emeğin niteliği gelişmektedir. Yeni gelişen teknolojiler sayesinde üretimin ademi-merkezileşebilmesi küçük ölçekli şirketlerin önem kazanmasına yol açmıştır. Firmalar-arası ilişkilere yönelik bu iddiaların gerçekliğini sorgularken şu soru önem kazanmaktadır: Üreticiler (büyük firma ve küçük firma) arasındaki toplumsal işbölümü piyasanın genişliği ve değişimine bağlı olarak mı, yoksa üretim sürecindeki toplumsal ilişkilere bağlı olarak mı şekillenir? Piore/Sabel'e göre piyasaların genişliği, toplumsal işbölümünün iki sektör (bazen formel ve enformel sektör ayrımı da yapılmaktadır) olarak bölünmesini yansıtmaktadır²². Her iki tür firma tipinin de varlığı piyasadaki toplumsal işbölümünün ("geçici" ve belirsiz piyasa boşluklarını dolduran küçük firmalar ile belirli kitlesel üretim yapan büyük firmalar arasında) yansımaları olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımda üretim örgütlenmesindeki değişimleri anlamada temel kriter değişen piyasa/talep yapısına ne kadar hızlı ve başarılı uyum sağlandığı olmakta, üretim arasındaki ilişkiler ve büyük firmalarla küçük firmaların karşılıklı konumlarının -örneğin firmanın büyüklüğü ile fason üretim arasındaki ilişki - diğer bir ifadeyle üretim örgütlenmesindeki "güç ilişkileri" dikkate alınmamaktadır. Başka türlü ifade edersek, Esnek Uzmanlaşma yaklaşımında büyük şirketlerin yukarıda açıklanan koşullar çerçevesinde esneklik kazanma konusundaki yetenekleri gözardı edilmektedir. Çünkü uluslararası, ulusal ve sektörel düzeylerde yapılan çalışmalar halen büyük firmaların küçük firmalar ve yan sanayi ile ilişkilerinde egemenliklerinin sürdürdüğünü kanıtlamaktadır (Harrison, 1994). Pekala büyük

Ulusal ve sektörel düzeylerde yapılan çalışmalar halen büyük firmaların küçük firmalar ve yan sanayi ile ilişkilerinde egemenliklerinin sürdürdüğünü kanıtlamaktadır.

ölçekli firmalar da küçük birimler şeklinde örgütlenerek ürün miktar ve çeşitliliğinde belli bir "esnekliği" yakalayarak da kitlesel üretim yapabilmektedirler. Dolayısıyla büyük firmaların küçük birimlere bölünmesi (vertical disintegration) veya küçük ve orta ölçekli firmalarla işbirliğine gitmesi (joint-ventures); böylece dikey bütünleşmenin ortadan kalkmakta olması, iktisadi gücün ademi-merkezleştiği anlamına gelmemektedir (Harrison, 1994).

2- Tekno-ekonomik paradigma = "Esnek" teknolojiler: Bu yaklaşımın önemi, bilimin teknoloji ile bütünleşmiş olarak bizzat bir üretim gücü haline dönüşmesini göstermesinde ve ekonominin yapısal yenilenmesi sürecinde teknolojik değişimin oynadığı rolü vurgulamasında yatmaktadır (U.Eser, 1993, S. 47). Bununla birlikte sözkonusu yaklaşımda tek açıklayıcı etken olmamakla birlikte teknolojik yeniliğin en "baskın" etken olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Krizden çıkışta ve yeniden yapılanmada şüphesiz yenilik sürecinin önemli bir rol oynadığı inkar edilemez; ancak bütün hareketi bu sürece dayandırmak yerine bunu daha genel bir sürecin sadece bir boyutu olarak ele almak (Fontvieille, 1991, S. 238) daha gerçekçi gözükmektedir. Öte yandan bu yaklaşım, yeni yatırım fırsatlarının kaynağını, kitle üretiminin verimliliği artıran tek araç olmasının ortadan kalkmasıyla birlikte (çünkü yeni teknolojilerin küçük ölçeklerde üretimi düşük maliyetle gerçekleştirebildikleri, ürün çeşitliliği açısından oldukça esnek oldukları öne sürülmektedir) talepteki çeşitlilik olarak görmektedir. Halbuki ürün çeşidini arttırmak ve piyasadaki değişimlere uyum sağlamak mutlaka kitle üretiminden parti tipi üretime geçmeyi gerektirmemektedir (Bramble/Fieldes, 1990, S. 10). Çünkü ne kadar ürün çeşitliliği gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, yüksek kapasite kullanım oranlarını güvence altına alan üretim hacimlerine ulaşılması zorunludur. Çünkü esnek imalat sistemleri hem çok pahalıdır, hem sınırlı bir ürün çeşidiyle üretim yapmakta, hem de oldukça yüksek düzeylerde kapasite kullanımına ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle esas olarak dikkate alınması gereken kritik nokta, parti büyüklüğü değil; bütün bir üretim dönemi boyunca üretilen

partilerin birikimli hacmidir ve bu hacim de sıklıkla oldukça yüksektir (Williams vd., 1987, S. 432). Yeni teknolojilerin (ve üretim örgütlenme biçimlerinin) uygulanmasının temel itici gücü ürün çeşitlendirilmesinden ziyade, maliyetleri aşağı çekme, kaliteyi artırma ve mevcut pahalı makina ve teçhizatın etkin kullanımını sağlama arayışları olduğundan (Smith, 1989, S. 213-4) ölçek ekonomileri (üretim miktarı) ile alan ekonomileri (ürün çeşidi) arasında bir tercih yapma zorunluluğu sözkonusu değildir.

3- Düzenleme Okulu = "İşbölümünün Sonu": Bu yaklaşımda emek sürecinde elde edilen denetim gücünün (dolayısıyla çalışma motivasyonunun) verimlilik düzeyleri üzerinde önemli bir rol oynadığı varsayıldığı için verimlilik artışları sağlamanın yolu üretim örgütlenmesinde "reform" yapmaktan geçmektedir (Boyer, 1991, S. 117). Dolayısıyla krizden çıkışın yolu emek üzerinde sağlanmaya çalışılan bu denetimin giderek artan "maliyetini" yeni endüstriyel ilişkilerle azaltmaktan geçmektedir. Bu amaçla ya işyerinde "demokratikleşme" ve bunun gerektirdiği kurumların (işgücü eğitimi, yönetime katılım ve toplu pazarlık vb.) yerleştirilmesi (Amerika'daki birikimin toplumsal yapısı yaklaşımı), ya yeni teknolojiler sayesinde endüstriyel sistem içinde bilgi akışlarının ademimerkezleşmesi (Japonya örneği) ya da iş zenginleştirme, iş geliştirme gibi emek sürecinde katılımı arttırmaya yönelik uygulamalar (İsveç örneği) böylesi bir değişimi mümkün kılabilir. Ancak bütün bu değişimlerde işgücünün niteliği önplandadır. Şöyle ki yeni teknolojilerin ve emek sürecinin örgütlenmesindeki değişimlerin vasıflı bir işgücünü gerektirdiği; bunun sonucu olarak kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrımın ortadan kalkacağı ve bu gelişmenin işgücünün emek süreci üzerindeki denetimini arttıracacağı ileri sürülmektedir. Ne var ki yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi esneklik, vasfın gelişmesi ve iş tatmininden ziyade, işçilerin üretimdeki mevcut denetim alanının daralmasına, yönetimin emeğin işyerindeki hareket kabiliyeti üzerindeki denetiminin genişlemesine ve makina ve teçhizatın daha yüksek kapasitede kullanımına yol açmaktadır (Smith, 1989, S. 214). Buna bağlı olarak çalışanların üretim süre-

22 Bu yaklaşıma göre piyasadaki istikrarsızlık ve belirsizlik, firma büyüklüğünde (ve aynı sektör içinde varolan hem büyük ölçekli hem de küçük ölçekli firmalar arasındaki ilişkilerde) bir değişime yol açacaktır. Bu saptamadan hareketle piyasada ürüne olan talebin istikrarlı ve öngörülebilir kısmı ile istikrarsız ve öngörülemez kısmının varlığı, büyük firma ve küçük firmanın aynı sektörde birlikte varolmalarını ve aralarındaki ilişkileri açıklamakta kullanılmaktadır. Çünkü Piore/Sabel analizlerinde "iki" ekonomi yaklaşımından hareket etmektedirler. Buna göre verimliliği artıran toplumsal işbölümü (sanayileşmiş ülkelerde büyük ölçekli firma küçük ölçekli firma ayrımı, AGÜ'de modern ve geleneksel sektörler ayrımı şeklinde kavramsallaştırılıyor) piyasanın "genişliği" ile sınırlıdır.

cinin kolektif kısıtlamalarından tamamen kurtulmadıkları ve tam tersine işçilerin daha da bağımlı duruma geldikleri gözlenmektedir. Çünkü işin yoğunluğunu arttıran yeni teknolojiler, otomatik denetim sistemi aracılığıyla gerek denetim süreçlerini gerek çalışanları mühendis ve programcılara daha bağımlı duruma getirmektedir. Öte yandan bir çok çalışmada da vurgulandığı gibi yapılan iş görevlerinin çeşitliliği artmakta, üstlenilen sorumluluğun yükü büyümekte ve böylece iş yoğunluğu artmaktadır (Tomanev, 1992; Pollert, 1988).

Bu yaklaşımların kapitalist yeniden yapılanmayı birbirini geliştiren takip eden teknolojik paradigmalardan kısıtlarıyla açıklayarak üretim ilişkilerinin soyutlanması pahasına teknik ilişkileri ön plana çıkardıklarını (Smith, 1989, S. 218) söyleyebiliriz. Oysa ki firma büyüklüğünde/ölçeğinde ve üretimin örgütlenmesinde yaşanan değişimlerin güç ilişkileri bağlamında doğru olarak kavranabilmesi, dünya ekonomisindeki uzun dönemli resesyonla küçük ölçekli sanayi arasındaki ilişkinin kurulmasıyla mümkündür. İçinden geçmekte olduğumuz dönem bir yandan üretimin ademi merkezileşmesi öte yandan sermayenin merkezileşmesi olgularının oldukça belirginleştiği bir dönemdir. Üretimin ademi merkezileşmesinde iki süreç söz konusudur: 1- Üretim sürecinin en fazla emek yoğun aşamalarının geleneksel üretim tekniklerini kullanan küçük atölyelere ve dışarıya (özellikle kadın işçiliği) verilmesi. Burada ana firma açısından karlılığın artmasını mümkün kılan ana unsur, gün içinde çalışılan sürenin uzatılması ve düşük ücretler sayesinde mutlak artık değerini yükseltilebilmesidir, 2- üretim sürecinin bazı aşamalarının taşeronlaştırılmasına eşlik eden başka bir eğilim de üretim araçlarının elektromekanik parçalarının yerine mikroelektronik bileşenlerin yerleştirilmesidir. Bunun sonucunda makinalar üzerindeki işçi denetiminin yerini makinalara yerleştirilen denetim birimleri almaktadır. Burada karlılığın artması görece artık değerini yükseltmesi ve işgücünün daha iyi denetlenmesinden kaynaklanmaktadır. Sermayenin merkezileşmesi olgusu ise zorunlu olarak üretimin fiziki anlamda yoğunlaşması anlamına gelmemektedir. Büyük firmalar işletme büyüklüğünü küçültmekte ve üretimin çeşitli aşı-

malarını fason olarak küçük firmalara devretmektedirler. Son yıllarda görülen bu eğilim yeni teknolojilerin de katkısıyla karlılığın düşmesine karşı bir tepki olarak değerlendirilmektedir. Üretimin bu bağlamda yeniden yapılanmasının temel hedefi, bir yandan emek maliyetlerinin düşürülmesi ve emeğin denetiminin ve sömürsünün artırılması (Lyberaki/Smyth, 1988, S. 133), öte yandan gerek üretim için gerekse de dolaşım için geçen zamanı sürekli olarak kısaltarak sermaye devir hızını artırmaktır. Dolayısıyla hem sermaye-emek ilişkisinde sermayenin yeni üretim teknikleri ve örgütlenme biçimleriyle emek üzerindeki denetimi hem de - azalan kar oranlarına bağlı olarak giderek şiddetlenen rekabetle birlikte - sermayeler arası ilişkilerde büyük sermayelerin sektörel düzeyde ağ biçimi örgütlenmelerle küçük sermayeler üzerindeki denetimleri günümüzdeki "esneklik", "küçük firma" veya "yalın üretim" kavramlarıyla ifade edilen gelişmeleri anlamının önemli basamak taşları olmaktadır.

4- Sonuçlar

"Konformizm, başından beri yabancı düşmediği Sosyal Demokrasi'nin sadece siyasi taktiklerinde değil, ekonomik görüşlerinde de yer etmiştir. Sosyal Demokrasi'yi çökmüşe sürükleyen bir neden de budur. Hiç bir şey Alman işçi sınıfını akıntıya ayak uydurduğu kanısı kadar yıpratmadı. Teknolojik gelişmeler, işçi sınıfının da birlikte ilerlediğini sandığı akıntının çağlayanları olarak rağbet gördü. Bu anlayıştan teknik ilerlemeye yöneldiği varsayılan fabrika işçiliğinin kendi başına siyasi bir kazanım olduğu yanılması sadece bir adım kalmıştı. Eski Protestan çalışma ahlakı, Alman işçileri arasında, bu defa laikleşmiş biçimiyle yeniden canlandırıldı. (...) Bu kaba Marksizm yorumu, emeğin ürünlerinin işçilerin tasarrufunda olmadan, nasıl olup da onların yararına işleyebileceği sorusunu kale almaz. Gözünü doğaya hakim olma sürecinde sağlanan ilerlemeye dikip, toplumsal gerilemeyi farketmez"(W Benjamin, 1986, 80-1).

İşin yoğunluğunu arttıran yeni teknolojiler, otomatik denetim sistemi aracılığıyla gerek denetim süreçlerini gerek çalışanları mühendis ve programcılara daha bağımlı duruma getirmektedir

İlk iki bölümde Post-Fordizm teorilerinin gerek dayandıkları kriz teorisi gerekse de krizden çıkışın dinamiklerine dair öngörülerini konusunda ortak bir eksende bulduklarını, ancak önemli vurgu farkları bulunduğunu ortaya koymaya çalıştım. Geriye şu soru kalmaktadır: Bu teoriler, içinden geçmekte olduğumuz tarihsel dönemin koşulları dikate alındığında politik açıdan nasıl bir anlam taşımaktadırlar? Şimdi bu soruyu cevaplamaya çalışacağım.

"Post-Fordist" teoriler, kapitalizmi yüksek kar oranı arama mücadelesinin sınırlarına gelindiği, görece hızlı ve yavaş bir kim süreçlerini ifade eden çevrim veya dalgalarla algılamak yerine, her biri istikrarlı ve değişmeyen niteliklerle/koşullarla tanımlanabilen tarihsel dönemlerden oluştuğu varsayımından hareket etmektedirler (Webber, 1991, S. 181). Her bir döneme şekli veren "istikrar" koşullarının ortadan kalkması o dönemi sona erdirmekte ve yeni istikrar koşullarının arandığı bir geçiş dönemi başlamaktadır. Bu istikrar arayışının temel unsurları, krize uyumlu ve verimlilik artırıcı yeni mekanizmalardır. Buradan hareketle her üç yaklaşım da ilerleme, gelişme, etkin ve verimli çalışmanın ancak üretim sistemlerinin esnekleşmesiyle olanaklı olduğunu ileri sürmekte ve sermaye ile emek arasındaki ilişkilerin yeni bir biçime büründüğünü ileri sürmektedirler. Bu saptamalar ışığında genellikle "post-Fordist" diye nitelenen bu üç yaklaşımın da ortak noktasının kriz tartışmalarının merkezine teknik ve örgütsel sorunları yerleştirmeleri olduğu söylenebilir. Çünkü "post-Fordist" olarak nitelendirilen teorilerde emek süreci, firmaların örgütlenmesi, firmalar arasındaki ilişkiler ve üretim ile tüketim arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşmakta ve ekonomideki sorunların teknik ve örgütsel değişim aracılığıyla çözülebileceği iddia edilmektedir. Dolayısıyla bu noktada adeta her üç yaklaşımın da paylaştıkları ortak varsayım şudur: Kapitalizmin geleceği en iyi, "teknik" işbölümünün örgütlenmesine bakılarak anlaşılabilir (Kenney/Florida, 1991, S. 13).

Bu teorilerin (daha önceki bölümde ele alınan) ampirik açıdan eleştirileri (kitle üretiminin ortadan kalkmadığı ve hala yaygın

olduğu ve küçük firmaların istihdama ve yeniliklere yol açan özelliklerinin büyük firmalarla kurdukları ilişkiler bağlamında sorgulanması gerektiği vb.) bir yana, esas eleştiri noktaları teorik düzlemde ve bu teorinin dayandığı varsayımlardan kaynaklanmaktadır. Temel olarak eleştiri unsurlarını şu noktalarda toplamak mümkündür (Kilmister, 1998, S. 5): 1- Bu teoriler toplumu homojen bir bütün olarak ele almakta ve üretim ve diğer alanlardaki farklı unsurları gözardı etmektedirler, 2- üretimdeki yeniden yapılanmayı ele alırken bazı unsurlara (örn. teknoloji veya pazarlar veya kurumlar) diğerleri karşısında ayrıcalık tanımaktadırlar, 3- üretimin toplumsal ilişkilerini, sınıf mücadelesini ve değer ilişkilerini inkar etmektedirler ve yaşanan dönüşümlerin kaçınılmazlığını savunmakta, dolayısıyla karşı eğilimleri gözardı etmektedirler.

1- Bu teoriler piyasa ekonomisini disipline etmenin olabirliği ve kapitalist toplumsal ilişkilerin çelişkili olmadıkları inancı üzerinde temellenmektedir. Dolayısıyla "Post-Fordizm" teorilerine yön veren temel amaç, hem firmalar arasında hem de çalışanlarla yöneticiler arasında işbirliği ve uyuma dayalı bir güven ilişkisinin mümkün olduğu bir "toplumsal uzlaşma" tesis etmektir. Başka türlü ifade edersek, burada ortak olarak paylaşılan varsayım şudur: "Verimlilik artışları", sermayedarlar ve işçilerin ortak çıkarıdır. Dolayısıyla aranan aslında sınıflar arası bir "uzlaşmadır".

2- Bu teorilerde ilerleme, gelişme, etkin ve verimli çalışma ancak üretim sistemlerinin esnekleşmesiyle olanaklı görülmektedir. Ancak böylece bir boyutuyla üretim maliyetlerini azaltmak, öteki boyutuyla da piyasanın değişen taleplerine (ürün kalitesi ve çeşitliliği) cevap verebilmek mümkün olacaktır. Sermaye ile emek arasındaki ilişkinin büründüğü yeni biçimler bu sorunsal ekseninde tanımlanmaktadır. Öte yandan bu örgütlenme biçimleri sınıf ilişkilerine istikrar kazandırabilecek ve sürekli verimlilik artışları sağlayabilecek kapasiteye sahip olarak algılanmaktadır. Halbuki burada önemle vurgulanması gereken nokta, teknik ve örgütsel sorunların (üretimin teknik ilişkileri) üretimin toplumsal ilişkileri içinde nasıl bir anlam kazandığıdır (Gough, 1993,

**Kapitalizmin
geleceği
en iyi,
"teknik"
işbölümünün
örgütlenme-
sine bakılarak
anlaşılabilir**

S.31). Başka türlü ifade edilirse, firmaların uygulamaya çalıştıkları "esnek" yöntemler (teknik-örgütsel değişimler) yeni istikrar koşullarını sağlamanın değil; emek maliyetlerini, sermayenin organik bileşimini, sabit sermayenin fiyatını veya sermaye devir hızını düşürmenin birer araçlarıdır. Bu anlamda da gerek emek ile sermaye gerekse de çeşitli sermaye kesimleri arasındaki iktidar ilişkilerinde yaşanan değişimleri ifade etmektedirler. Marksist bir yaklaşımı bu teorilerden ayıran temel unsur, üretim sürecindeki teknik-örgütsel ilişkilerdeki ve mücadele ilişkilerindeki değişimlerden ziyade tam da bunların arkasında yer alan üretimin toplumsal ilişkilerindeki (sınıf mücadelesi ve değer ilişkileri) değişimler üzerinde odaklaşmasıdır.

3- Bu yaklaşımlarda emek ile sermaye arasındaki geleneksel sınıf çatışmasının yerini firmalar arasındaki rekabetten kaynaklanan gerilimler almaktadır. Burada sınıfsal öznelerle dayanan çatışma anlayışından vazgeçilmekte ve firmalar arasındaki çelişkiye ve rekabete dayanan yeni bir çatışma düşüncesi önplana çıkarılmaktadır. Ekonomik alan dışındaki toplumsal ilişkilere ağırlık verilmesinin ve üretim ilişkileri dışındaki toplumsal tutumlara öncelik verilmesinin arkasında çatışma kavramındaki böy-

lesi bir anlam kayması yatmaktadır (Öngen, 1995, S. 13). Ayrıca bu yaklaşımlar yaşanan dönüşümlerin kaçınılmazlığı inancına yaslanmaktadır. Oysa ki bir yandan kapitalist bir ekonomide rekabete dayalı sermaye birikiminin dinamikleri ve çelişkilerini dikkate almak; öte yandan kapitalizmin içinden geçmekte olduğu "bunalımlı" dönemde tarihsel bir kopuştan söz etmektense, yaşanan değişimlerin altında yatan sürekliliği vurgulamak gerekmektedir.

"Post-Fordizm"e ilişkin bütün bu saptamalar politik açıdan ne anlama gelmektedir? Sermaye birikiminin ve toplumsal uyumun sürekliliğini güvenceye almak üzere kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin en azından geçici bir süre bertaraf edilebileceği, istikrarlı bir kapitalizm modelinin olabirliliği varsayımı temelinde inşa edilmiş bu teorilerin ortaya çıkmasına yol açan ana neden, ya da maddi temel, içinde bulunduğumuz tarihsel koşullarda, yani özellikle dünya ekonomisinin yaşadığı bunalımlı dönemde sosyal demokrasinin aslında ciddi bir kriz yaşamakta olmasıdır²⁵. Dolayısıyla post-Fordizm teorilerini yaşamakta olan somut gerçekliğin ifadesi olmaktan çok, -verimlilik büyüme hızını artırmaya çalışan sermayenin çıkarlarıyla, buna paralel olarak artan gelir düzeyine sahip işçi sınıfının

Marksist bir yaklaşımı diğer teorilerden ayıran temel unsur, üretim sürecindeki teknik-örgütsel ilişkilerdeki ve mücadele ilişkilerindeki değişimlerden ziyade tam da bunların arkasında yer alan üretimin toplumsal ilişkilerindeki değişimler üzerinde odaklaşmasıdır.

çıklarlarını "uyumlulaştırma" amacı güden - "sosyal demokratların" (özellikle bunun maddi ve toplumsal temelini oluşturan yönetici, entellektüel küçükburjuva kesimin) içinde kendilerinin de tarihsel bir rol üstlenebilecekleri ütopyik bir gelecek vizyonunu oluşturma denemesi²⁴ ve bu anlamda sosyal demokrasinin bunalımına bir çözüm yolu arayışının ifadesi olarak değerlendirilmekte.

KAYNAKÇA

- M. Aglietta (1987): *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*, London (ilk İngilizce baskı 1979)

- T. Arrn (1986): "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (1): Gelişmiş Kapitalizm", içinde: 11.Tez, Sayı: 1

- W. Benjamin (1986): *Tarih Felsefesi Üzerine Tezler*, içinde: *Akıntıya Karşı*, Ocak, çev. N. Gürbilek

- R. Boyer (1987): "Die Schaffung oder Zerstörung von Beschäftigungsmöglichkeiten durch neue Techniken hängt vom Ensemble der institutionellen Arrangements ab", içinde: E.Metzner/J.Kregel/A.Roncaglia (hrğ.): *Arbeit für alle ist möglich*

- R. Boyer (1988): *Technical Change and the Theory of "Regulation"*, içinde: G. Dosi vd.(ed.): *Technical Change and Economic Theory*

- R.Boyer (1991): "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", içinde: B. Jessop (der): *The Politics of Flexibility: Restructuring State and Industry in Britain*

- R. Brenner/ M. Glick (1991): "The Regulation Approach: Theory and History", içinde: *New Left Review*, 188

- J. Bremond/A. Geledan (1984): *İktisadi ve Toplumsal Kavramlar Sözlüğü*

- N. Burrows/N.Gilbert/A.Pollert (ed.) (1993): *Fordism and Flexibility*

- M. Bühler (1987): "Ulusalarasılaştırma ve Yeni İşbölümü", içinde: *Dünya Sorunları Dizisi No: 3*, Alan yay.

- T. Bramble/D. Fieldes (1990): "Theories of 'Post-Fordism': A Critique, La Trobe University, Discussion paper 24/90

- S. Clarke (1988): "Overaccumulation, class struggle and the regulation approach", içinde: *Capital and Class*, 38

- S. Clarke (1991): "New utopias for old: Fordist dreams and Post-Fordist fantasies, *Capital and Class*

- S. Clarke (1993): "What in the F---'s Name is Fordism?", içinde: Burrows, N. v.d. : *Fordism and Flexibility*

- K. Dohse/U. Jürgens/T. Malsch (1984): "Vom 'Fordismus' zum 'Toyotismus'? Die Organisation der industriellen Arbeit in der japanischen Automobilindustrie", içinde: *Leviathan*, Heft 4

- G. Dosi vd. (der.) (1988): *Technical Change and Economic Theory*

- M. Dunford (1990): "Theories of regulation" içinde: *Society and Space*, vol.9

- M. Elam (1995): "Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions", içinde: *Economic and Industrial Democracy* (11), S.9-37, ve A. Amin (ed.): *Post-Fordism -A Reader*

- U.Eser (1993): *Türkiye'de Sanayileşme, İmge yay.*

- L. Fontvielle (1991): "Long Cycle Theory - Dialectical and Historical Analysis", içinde: *Review*, vol.14

- J. B. Foster (1987-8): "The Fetish of Fordism", içinde: *Monthly Review*, vol. 39

- C. Freeman (1989): "Technical Change and Depression in the 1930's and 1980's", içinde: Matteo (ed.): *Technological and Social Factors in Long Term Fluctuations*

- C. Freeman (1990): "Yeni Teknoloji ve Yetişme Sorunu", içinde: *Endüstri Mühendisliği*, Yıl:2, Sayı:10 (çev. Aykut Göker)

- C. Freeman/C.Perez (1988): "Structural Crises of Adjustment, Business Cycles and Investment Behaviour", içinde: G.Dosi vd. (ed.): *Technical Change and Economic Theory*, London

- N. Gilbert/R.Burrows, A. Pollert (eds.) (1993): *Fordism and Flexibility*

- J. Gough (1993): "Where's the Value in 'Post-Fordism' ?", içinde: Burrows/Gilbert/Pollert (eds.): *Fordism and Flexibility*

- H. Güralp (1993): *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul, Belge yay.

- B. Harrison (1994): "The Small Firms Myth", içinde: *California Management Review*, Spring, S.142-158

- J. Hirsch (1987): "Regulation und Parteien im Übergang zum Post-Fordismus", içinde: *Argument*, vol. 29

- J. Hirsch (1993): "Internationale Regulation - Bedingungen von Dominanz, Abhängigkeit und Entwicklung im globalen Kapitalismus", içinde: *Argument*, vol.35

- P. Hirst/J. Zeitlin (1993): "Esnek uzmanlaşma

23 Bu noktayı açıklıkla sergileyen bir yazı için bkz. Clarke, 1991, S. 133-4

24 ifade Burrows/Gilbert/Pollert (1993)'e ait

ve İngiliz imalat sektörünün rekabetçi başarısızlığı", içinde: Toplum ve Bilim, Sayı:56-61, Bahar

- K. Hübner (1990): Theorie der Regulation - Eine kritische Rekonstruktion eines neuen Ansatzes der Politischen Ökonomie

- R. Jenkins (1985): "Kontroverse Standpunkte zur Internationalen Arbeitsteilung", içinde: Mehrwert, Nr.26

- B. Jessop/K.Nielsen et.al. (eds.): The Politics of Flexibility - Restructuring State and Industry in Britain, Germany and Scandinavia

- R. Kaplinsky (1985): Electronics-based Automation Technologies and the Onset of Systemofacture: Implications for Third World Industrialization, içinde: World Development, Vol. 13, No. 3

- R. Kaplinsky (1993): "TNC's in the Third World: Stability or Discontinuity?", içinde: Eden, L., Potter, E. (ed.): Multinationals and Global Political Economy?

- M. Keller (1996): Otomobil Devlerinin Yarışı, çev. Görmüş, F., Güncel yay.

- Kenney/Florida (1991): Beyond Mass Production

- A. Kilmister (1998): "A Critical Assessment of Post-Fordism/Flexible Specialisation and Agency Costs", ODTÜ Uluslararası İktisat Kongresine sunulan tebliğ

- D. Kotz (1990): "A Comparative Analysis of the Theory of Regulation and the Social Structure of Accumulation Theory", içinde: Science and Society, Vol. 54, No.1

- A. Lipietz (1986): "Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation", içinde: Review of Radical Political Economics (18)

- A. Lipietz (1988): "Dünya Çapında Fordizm'e Doğru", içinde: Satılğan/Savran (der.): Dünya Kapitalizminin Bunalımı, Alan yay.

- A. Lipietz (1991): "Die Beziehungen zwischen Kapital und Arbeit am Vorabend des 21. Jahrhunderts", içinde: Leviathan, 1, 78-102

- A. Lipietz (1993): "Uluslararası işbölümünde yeni eğilimler: birikim rejimleri ve düzenleme tarzları", içinde: Toplum ve Bilim (56-61), Bahar

- A. Lyberaki/I. Smyth (1988): "Small is Small: The Role and Functions of Small-Scale Industries", içinde: M.Dijk/H. Marcussen (ed.): Industrialisation in The Third World

- E. Mandel (1991): Kapitalist Gelişiminin Uzun Dalgaları, Yazın yay., 2.Baskı

- E. Mandel (1993): "Uzun Dalgalar", içinde: T. Bottomore vd. (ed.): Marksist Düşünce Sözlüğü

- E. Mandel (1995): Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş

Ülkeler, Yazın yay.

- K. Nielsen (1991): "Towards a Flexible Future - Theories and Politics", içinde: B. Jessop/K. Nielsen (eds.): The Politics of Flexibility

- T. Öngen (1995): "Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Sendikalar", içinde: Marksizm ve Gelecek, Bahar

- C. Perez (1985): "Microelectronics, Long Waves and World Structural Change: New Perspectives for Developing Countries", içinde: World Development, Vol.13, no. 3

- M. Piore/C. Sabel (1984): Second Industrial Divide

- M. Piore/C. Sabel (1989): Das Ende der Massenproduktion

- A. Pollert (1988): "Dismantling flexibility", içinde: Capital and Class, No. 30

- B. Rosier (1991): İktisadi Kriz Kuramları, İletişim yay.

- H. Schmitz (1989): "Flexible Specialisation - A New Paradigm of Small-Scale Industrialisation?", içinde: Institute of Development Studies

- H.Schmitz (1995): "Collective Efficiency: Growth Path for Small-Scale Industry", içinde: The Journal of Development Studies, Vol.31, No.4

- A. Shaikh (1985): "Günümüz Dünya İktisadi Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", içinde: 11. Tez, Sayı 1, Kasım

- A. Shaikh (1993): "Ekonomik Bunalımlar", içinde: Marksist Düşünce Sözlüğü, T. Bottomore vd. (der.)

- C. Smith (1989): "Flexible Specialisation, Automation and Mass Production", içinde: Work, Employment and Society, Vol.3, No.2

- E. Taymaz (1993): "Kriz ve Teknoloji", içinde: Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, Bahar

- J. Tomaney (1992): "The reality of workplace flexibility", içinde: Capital and Class, No.40

- T. Von Freyberg, (1989): "Flexibilität - Zur Geschichte eines Schlagworts", içinde: Prokla, 76

- M. J. Webber (1991): "The contemporary transition", içinde: Society and Space, vol.9

- Williams/T. Cutler/J. Williams/C. Haslam (1987): "The End of Mass Production?", içinde: Economy and Society, Vol.16, Nr.3

- J.P. Womack/ D.T. Jones (1985): "Developing Countries and the Future of the Automobile Industry", içinde: World Development, Vol. 13, No.3

- J. P. Womack/D. T. Jones/D. Roos (1990): The Machine That Changed The World

D.S.*

*Disketten Sonra

Günümüzde tüm bilgiler dijital ortamda korunuyor. Kitaplar disketlerin içinde saklanıyor. Ama biz, zaman ne kadar değişirse değişsin, bir müze değerinde olan arşivimizi orijinal haliyle de saklamayı tercih ediyoruz. Kopyalarını dijital ortama geçirmiş olsak bile!
Çünkü biz, insanın geçmişine ait olan her şeye saygı duyuyoruz.

OSMANLI BANKASI

...çünkü aslolan insandır.

599 118
Dünya Süp. Dađ.
Tel: 629 88 88
Koy 1500.0000

İMKB'yi "Click"leyin!
www.imkb.gov.tr

beciya

- İMKB günlük bültenleri...
- Piyasa verileri...
- Şirket ve aracı kuruluş bilgileri...
- İMKB yayınları...

İSTANBUL
MENKUL KIYMETLER
BORSASI